DUŠKO
KEČKEMET

ŽIDOVI U POVIJESTI SPLITA

JEVREJSKA OPĆINA U SPLITU

Glavni urednik

DIPL. INŽ. JOSIP MORPURGO

Redaktorski odbor

SILVANA MLADINOV-MORPURGO
SLAVKO ZVEZDIĆ
AVRAM ATIAS

Lektor

DR RADOVAN VIDOVIĆ

Tehnička i likovna oprema

DR DUŠKO KEČKEMET

Tiskano u 1500 primjeraka

Tiskara

Novinsko-izdavačko poduzeće »Slobodna Dalmacija« Split

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

DUŠKO KEČKEMET

ŽIDOVI U POVIJESTI SPLITA

SPLIT 1971.

Izdavanje ove Povijesti Židova u Splitu pomogla je svojim prilogom Memorijalna fundacija za jevrejsku kulturu (Memorial Foundation for Jewish Culture).

UVOD

Dva su razloga što daju naročito istaknuto značenje i aktualnost ovoj temi: prvo, što su židovska[1] *zajednica i pojedini njeni članovi u prošlosti grada Splita odigrali veoma važnu, često presudnu, ulogu, važniju nego srodne zajednice u većini ostalih gradova; drugo, što je nakon nacističkih ubijanja za drugog svjetskog rata i nakon djelomične seobe preživjelih Židova u Izrael ostao u Splitu tek mali broj židovskih obitelji, pa je bio posljednji čas da se mnogi podaci, pismene i usmene tradicije, sakupe i objelodane. Stoga je ovaj pregled prošlosti Židova u Splitu jednako namijenjen ostalim građanima kao i Židovima.*

Od posljednje knjižice povjesničara Splita Grge Novaka, »Židovi u Splitu«, prošlo je već gotovo pola stoljeća.[2] *Opća i naša historiografija krenule su otada znatno dalje, a tragična zbivanja u vrijeme minulog rata bila su najpresudnija u povijesti židovskog naroda, naročito u nas. Povijest Židova u Dubrovniku obradio je opširno Jorjo Tadić uoči rata, a kasnije dopunio.*[3] *Drugi su proučavali i objavili radove o Židovima u ostalim našim krajevima.*[4] *Naročito važne podatke ne samo o splitskoj židovskoj zajednici i Danijelu Rodrigi već i o trgovačkom razvoju Splita i njegova lazareta u XVI—XVII stoljeću sakupio je Viktor Morpurgo, što je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, nakon njegove tragične smrti, objavila u svojim »Starinama«.*[5] *Moram istaknuti da sam se njegovim sakupljenim a tek*

djelomično publiciranim arhivskim gradivom veoma često koristio u ovoj radnji. Sakupljajući podatke o narodnom preporodu u Splitu sâm sam uočio značajnu ulogu splitskog Židova Vida Morpurga i objelodanio monografiju o njemu i počecima narodnog preporoda u Dalmaciji.[6]

Iako je Split grad koji vjerskom tolerantnošću i suradnjom kršćana i izraelićana u prošlosti može stati na čelo ostalim gradovima, našim i inozemnim, ipak su neke predrasude uvijek postojale, barem u nekim krugovima. Danas, kad tih predrasuda više nema, kada nema ni staleških ni ekonomskih razloga koji su ih često uzrokovali, možemo proučavati ulogu židovske etničke manjine u prošlosti Splita u punom i pravom svjetlu. A ta je uloga veoma značajna i vrijedna proučavanja.

Mogli bismo stoga ponoviti sud o talijanskim Židovima što ga je iznio u uvodu svoje istaknute P o v i j e s t i Ž i d o v a u I t a l i j i, Attilio Milano a koji jednako važi i za naše: »Talijanski Židovi nisu bili, tokom svih tih stoljeća, ni mučenici ni jadnici; nisu bili obdareni vanrednim sposobnostima, ali jednako nisu bili opterećeni nastranim manama, kako su ih jedni ili drugi, koji su se njima bavili, htjeli prikazati.«[7]

Možda će ovaj kratki povijesni pregled približiti ostalim građanima one njihove skromne i radišne sugrađane, koji su živjeli skupa s njima, radili, patili i zabavljali se, ali su im uvijek u jednom krajnjem stupnju ostali donekle strani i zagonetni, a prema kojima su najiskreniju bratsku ljubav osjetili tek onog dana kada su u koloni odvedeni da nestanu u bezimenim grobnicama.

ŽIDOVI U ANTIČKOJ SALONI

Splitska židovska zajednica jedna je od rijetkih koja neprekidno ovdje postoji već gotovo dva milenija. Postoje pisani izvori i povijesni spomenici o Židovima u antičkoj Saloni, u srednjovjekovnom Splitu koji se razvio unutar Dioklecijanove palače pošto su se u njoj zaklonili izbjegli Salonitanci, i u novovjekovnom Splitu od šesnaestog stoljeća dalje. Teško je pretpostaviti, a ne postoji ništa pouzdano što bi na to ukazivalo, da je bilo razdoblja u kojima u Splitu uopće nije bilo Židova i da je kontinuitet njihova života u gradu bio prekinut.

Izvori o prošlosti naših krajeva prije naše ere vrlo su oskudni. Ipak je poznato da su u nekim krajevima današnje Jugoslavije živjeli i djelovali Židovi ne samo nakon izagnanstva iz Palestine već i prije dvije tisuće godina.[8]

Povijest Židova u njihovoj prvotnoj domovini u Palestini ili Erec Israelu, temeljena na povijesnim izvorima, počinje više od tisuću godina prije naše ere. Kao i svi drugi narodi, bili su zemljoposjednici, obrtnici i trgovci. Osjetili su gospodstvo mnogih osvajača, Egipćana, Asiraca, Babilonaca, Grka i Rimljana, ali su ipak živjeli zajednički, kao jedan narod. Njihova lutanja svijetom, život u dijaspori, počeli su u vrijeme rimskih osvajanja, naročito kad je Tito, sin cara Vespazijana, osvojio i porušio Jeruzalem i poveo mase Židova u ropstvo 70. godine naše ere.

Religija je uvijek u životu Židova igrala presudnu ulogu. A kao izraziti monoteisti oni se nisu mogli složiti ni s rimskim, ni grčkim, načinom života i vjerovanja. Pa iako Rimljani nisu poznavali vjersku nesnošljivost, već bi, dapače, usvojili božanstva osvojenih naroda, ipak su nužno reagirali na njihov pogled na svijet i društvo, koji je u biti osuđivao i rušio robovlasnički poredak.

Ali pravi sukobi između židovskih zajednica i državne vlasti, odnosno društvenih sredina u kojima su živjeli, nastao je tek pošto je Rim 324. godine naše ere prihvatio kršćanstvo kao državnu religiju. Tada u kršćanskim, a kasnije i muslimanskim, društvenim zajednicama počinje vjerska nesnošljivost većine prema manjini, što je urodilo neprestanim progonima i sve većim osipanjem židovskog naroda po dijaspori, po čitavom tada poznatom svijetu.[9]

Međutim, brojne židovske kolonije nalazimo izvan Palestine i prije dijaspore. Tako je prva židovska naseobina u Rimu stvorena u vrijeme Pompeja, a u I stoljeću nove ere postoji u Rimu i u nekim gradovima južne Italije veći broj židovskih zajednica ili »sinagoga«.[10] Ali prve veze Židova s ostalim mediteranskim zemljama počinju već u III stoljeću prije naše ere, naročito u doba helenizma.[11] Bile su to uglavnom trgovačke veze, jer su Feničani naučili Židove plovidbi i trgovini. I grčke i rimske državne vlasti pomagale su razvoj trgovine, pa su Židovi u svojim novim naseobinama u početku dobivali razne privilegije.

Shvatljivo je da su se židovski trgovci, pa i obrtnici, grupirali uglavnom u primorskim gradovima, u prometnim mediteranskim lukama, gdje je njihova aktivnost mogla najbolje doći do izražaja. U doba Republike bili su najviše koncentrirani u samom Rimu, a u doba Carstva rasula ih je trgovina po čitavom imperiju.[12] Srećemo ih i u talijanskim jadranskim lukama: u Otrantu, u Akvileji, preteči Venecije, i u Raveni.[13] U Veneciju se pak naseljuju tek u X stoljeću. Ali kada je Venecija zauzela gradove na našoj obali, zatekla je u njima stare židovske općine koje su tu neprekidno živjele od antičkih vremena.[14]

Najstarija, najbrojnija i najznačajnija židovska zajednica u Dalmaciji bila je ona u Splitu, prije u Saloni.[15]

Salona, glavni grad rimske provincije Dalmacije, bila je važan trgovački emporij. Na tom su mjestu izlazili kopneni putovi na more, a u salonitanskoj luci mogla se smjestiti i zaštititi svaka trgovačka flota. Stanovništvo Salone bilo je heterogena nacionalnog sastava. Bilo je u njoj starosjedilaca Ilira, prije nadošlih grčkih trgovaca i potonjih osvajača Rimljana.

Takav lučki grad morao je privući vrlo rano ne samo grčke već i židovske trgovce i nema sumnje da ih je bilo. Postoje međutim dokazi da je u Saloni bilo ne samo pojedinačnih židovskih trgovaca već da je postojala i njihova stalna kolonija, odnosno nacionalno-vjerska zajednica. To dokazuje postojanje posebnog židovskog groblja u antičkom Solinu.

Još je 1878. godine istaknuti starokršćanski arheolog G. B. de Rossi, na temelju jednog grobnog natpisa iz Solina, zaključio da je uz kršćansko moralo u Saloni postojati i jedno odijeljeno židovsko groblje. Taj natpis naime spominje da je neki dječak pokopan »in lege sancta christiana« (u svetoj kršćanskoj vjeri) koji izraz opravdava postojanje i jednog groblja židovske vjere (legis Judaicae) u Saloni, želeći razlikovati jedno groblje od drugoga.[16] Arheolozi R. Egger i E. Dyggve posumnjali su u takav zaključak, smatrajući da je druga vjera bila arijanska, a ne židovska.[17] B. Gabričević je međutim u svojoj radnji o židovskoj općini u antičkoj Saloni uočio da se arijanska sekta razvila u Saloni tek u V st., kada njome vladaju Istočni Goti, dok taj natpis potječe iz IV stoljeća, a osim toga razlika među vjerama ne bi na natpisu bila istaknuta, jer su i arijanci bili kršćani.[18]

I najpozvaniji splitski arheolog don Frane Bulić bio je uvjeren, na temelju de Rossijeva tumačenja spomenutog grobnog natpisa i na temelju ostalih nalaza, u postojanje jednog groblja »legis iudaicae« u antičkoj Saloni.[19]

Prigodom iskapanja u Saloni i neposrednoj okolici nađeno je nekoliko izrazito židovskih predmeta. Tako je 1897. god. nađena jedna gema (u stvari staklena pasta)

s prikazom židovskog sedmerokrakog svijećnjaka (menore), najčešćeg motiva na spomenicima Židova, kojima je bilo zabranjeno prikazivanje figura u slikarstvu ili skulpturi. Nosila se kao privjesak u svojstvu zaštitnog amuleta. Prikaz židovskog svijećnjaka nalazi se i na dvije glinene svjetiljke, lucerne, također u splitskom Arheološkom muzeju. Isti je svijećnjak uklesan u sačuvani ugao sarkofaga, kamene grobne rake antičkog tipa, otkopan u Solinu kod Gospe od Otoka, poznate zadužbine hrvatskih kraljeva. Bulić na temelju toga zaključuje da je tu, izvan gradskih zidina, dosljedno antičkom običaju, bilo židovsko groblje. Tek u X stoljeću sagrađena je na tom mjestu crkva Gospe od Otoka, zadužbina kraljice Jelene.[20]

Još jedan noviji nalaz, iz 1954. godine, govori u prilog postojanja posebnog židovskog groblja u Saloni, a prema tome i brojnije židovske zajednice. Natpis na jednom grobu zazivao je bogove protiv onih koji bi povrijedili taj grob, »bili oni Rimljani, Judejci ili kršćani«. Natpis je dakle bio postavljen krajem III ili početkom IV stoljeća, kada su sve tri vjere postojale, ali je rimska još bila državna, dakle prije 324. god. naše ere.[21]

Rijetka su inače sačuvana židovska groblja pod otvorenim nebom iz rimskog razdoblja. Mnogo su poznatija groblja u katakombama, u čemu su Židovi čak prethodili kršćanima. Nadgrobnih natpisa nađeno je mnogo (u samoj Italiji oko šest stotina), većinom bez ukrasa. Iz njih se zaključuje da su Židovi tada davali djeci latinska imena, uključujući ih tako u suvremeni život. Većina natpisa bila je na grčkom, a manji dio na latinskom jeziku.[22]

Ostali podaci o Židovima u Rimskom Carstvu inače su rijetki, pa nije neobično da ih nema ni o salonitanskim Židovima. Središte života svake njihove razvijenije općine bila je sinagoga, kojoj u Saloni dosadašnjim iskapanjima, koja nisu nikako dovršena, nisu nađeni tragovi.[23] Židovske su se općine u širokoj autonomiji Rimskog Carstva razvijale kao male republike. Imale su svoje statute, funkcionare, svoje posjede i zajedničko groblje. Postojale su funkcije svećenika, arhonta, »pater sina-

gogae«, »archisynagogus«, sakristan, »gramateus«, dok zvanje rabina još nije postojalo. U samom je Rimu na 30.000 Židova bilo do 13 sinagoga, od kojih su danas sačuvani ostaci tek one u obližnjoj Ostiji.[24]

Salonitanski Židovi pridonosili su zacijelo mnogonarodnoj i živoj fizionomiji grada i, kao poznati pomorci i trgovci, njegovu prometu i trgovini.

Spomenimo na kraju da i Danijel Farlati, istaknuti crkveni historičar, na temelju lokalnih tradicija, tvrdi da je u Saloni bila razvijena židovska općina:

»Ako su pak ime i rod Židova bili u vremenima apostola rasprostranjeni po čitavoj Grčkoj, jer su se njihove kolonije iz Palestine raširile u Solun, Korint i u ostale grčke gradove, u kojim su gradovima imali Židovi i sinedrije i sinagoge, što je moglo spriječiti taj lutalački narod koji se bavi kupovanjem, prodavanjem i stjecanjem dobitka, da se nastani u većem broju i u Saloni i da tu postavi temelje svojoj sreći, svojoj imovini, svojoj kući i da se na vrelu blagostanja i obilja toga grada ne obogati i da otuda, trgujući kopnom i morem, ne poveća svoje obiteljsko i javno dobrostanje? I zaista, još danas se kraj Solina vide neke ruševine i neki ostaci, za koje se, po tradiciji tamošnjih stanovnika tvrdi da su tu jednom stajali domovi Židova, a među njima bila je veoma slavna i bogata sinagoga toga naroda, a može se pretpostaviti da je uz nju postojao i pokrajinski sinedrij, u svrhu presuđivanja sporova koji bi nastali i određivanja odgovarajućih kazna prekršiteljima djedovskih zakona.«

»Mora li se dakle, prema Bacchiniju, pri opisivanju apostolskih crkava uzeti kao pravilo postojanje židovskih zajednica i židovskih ustanova u dotičnim mjestima, onda je Salona imala i sinagogu i sinedrij, koji su mogli dati povod apostolima da tu u Saloni osnuju crkvenu Metropolu.«[25]

ŽIDOVI U SREDNJOVJEKOVNOM SPLITU

ŽIDOVI U SREDNJEM VIJEKU

O životu Židova u srednjem vijeku općenito ne postoje obilniji podaci, ali zato postoje mnogobrojniji o njihovim progonima u raznim zemljama Evrope, gdje su živjeli i odakle su prije ili poslije morali seliti, provodeći tako stoljećima nesiguran i nomadski život. Nekretnine nisu smjeli posjedovati, pa ni zemlju, zbog toga nisu nikada bili zemljoradnici, pa im je sva imovina bila u pokretnom novcu, kojim su mogli tek trgovati ili ga mijenjati i posuđivati. Čitava srednjovjekovna, pa i novovjekovna povijest Židova u Evropi, ispunjena je tek progonima i vjerskim nesnošljivostima, a rjeđe tolerancijom, ravnopravnošću i njihovim slobodnim društvenim i kulturnim razvojem.

Bili su proganjani i prisilno pokrštavani u franačkoj državi. Iz Španjolske su prognani još u VII stoljeću svi Židovi koji se nisu pokrstili. Sklonili su se u Francusku, ali ih je malo zatim i tu dočekala ista sudbina: ili da se pokrste ili da bježe dalje. U doba Karla Velikoga poboljšao se njihov položaj u Franačkoj, naročito zbog uspješne trgovine s Istokom. Nakon raspada franačkog carstva neko su vrijeme na miru živjeli u Njemačkoj i Italiji, gdje su u početku bili zaštićeni, čak i u papinskoj državi.

Najbolje uvjete života i razvoja imali su pak Židovi u Španjolskoj u doba Arapa. Istaknuti položaj imali su čak u javnom životu u kordobskom kalifatu u X stoljeću.

I u Granadi su obavljali glavne državne funkcije. XI i XII stoljeće predstavljaju procvat arapsko-jevrejske kulture i književnosti. To blagostanje i ta kultura nikada se više u povijesti židovskog naroda nisu ponovili. Oni dokazuju da su Židovi igrali veoma pozitivnu ulogu u liberalnim i naprednim sredinama koje su im omogućavale razvoj i djelovanje.

»Položaj Židova u određenoj sredini u galutu (dijaspori, razasutosti) — nastoji A. Gams da sa stajališta historijskog materijalizma objasni njihovu ulogu u povijesti — prvenstveno je zavisio od privredne uloge koju su igrali u toj sredini. A kako ta uloga nije zavisila od njih nego od istorijskih snaga koje su bile jače od njih, oni su vrlo često bili proganjani, zlostavljani, uništavani. Njihov položaj je najčešće bio povoljan kada su u privrednom sistemu jedne zemlje imali ulogu koja je pokretala napredak te zemlje, kao na primjer u prvoj fazi feudalizma u zapadnoj Evropi, u Španiji, u modernom liberalnom kapitalizmu. No često su bili primorani da svojom ekonomskom ulogom podržavaju društvene snage koje su postajale nazadne, kao na primjer u Poljskoj od XVI vijeka pa nadalje, i u drugim zemljama srednje i istočne Evrope.«[26]

Križarski ratovi i organizacija inkvizicije uzrokuju stalne progone Židova u kršćanskim zemljama. Kad su križari osvojili Jeruzalem, pobili su u njemu jednako sve Židove kao i muslimane.

Iako je papa Kalisto II, u XII stoljeću, svojom bulom »Constitutio pro Judaeis« garantirao Židovima slobodu vjeroispovijesti, III i IV lateranski koncil započeli su sve većim ograničavanjem njihove slobode, tretirajući ih kao nevjernike i kao neravnopravne ostalim ljudima. Onemogućen im je pristup u javne službe, zabranjeno javno obavljanje bogoslužja, morali su se odjećom ili nekim vidnim znakom razlikovati od ostalih.

S papom Grgurom IX počinje djelovanje inkvizicije. Provode je od 1235. godine dominikanci, a od 1246. i franjevci. Uskoro će buknuti i prve lomače.

Nakon arapske Španjolske, u Italiji su Židovi ipak relativno najmanje bili proganjani. Koncentrirali su svoje naseobine uglavnom u zemljama južne Italije, gdje

su naročito u anžuvinskom kraljevstvu bili rado gledani zbog trgovačke umješnosti i kapitala kojim su i vladarima znali često priskočiti u pomoć. I sami križarski ratovi pridonijeli su razvoju mediteranskog prometa i trgovine, a mnogi su se Židovi bavili prijevozom križara u Palestinu i njihovom opskrbom. Osim toga, u sjevernotalijanskim trgovački razvijenim gradovima zatekli su jaku konkurenciju, pa im je mogućnost trgovanja u južnim gradovima i na Jadranu bila povoljnija.

Uz trgovinu razvilo se i bankarstvo, pa se nije mogao zamisliti neki sredozemni trgovački grad bez židovskih bankara. Evanđelje je kršćanima branilo posuđivanje novca uz kamate, dok su odredbe Starog zavjeta bile u tome slobodnije. Židovi su se tim zanatom bavili, pogotovu jer su u drugim poslovima bili ograničeni, a novac je bio jedino dobro koje su mogli posjedovati i lako prenositi pri svojim čestim seobama. Bankarstvom su se najviše bavili izbjegli Židovi iz Njemačke, zvani Aškenazi (od Ashkenazim) ili u Italiji, a vjerojatno i u našim krajevima, Tedeschi (Tudeški, Nijemci). Židovi podrijetlom s Istoka, iz Bizanta, s Balkanskog poluotoka, zvani su Levantinci (Istočnjaci). Oni pak koji su u XVI stoljeću izbjegli iz Španjolske i Portugala zvani su Sefardi (od »sefarad«) ili Ponentini (Zapadnjaci). Prvi su govorili mješavinom njemačkog jezika sa starim crkvenim hebrejskim izrazima, jezikom zvanim »jidiš«, drugi su najčešće govorili grčki, a treći španjolski. Međutim nakon doseljenja u Italiju i u mletačku Dalmaciju, uvlačio se sve više talijanski jezik u njihov svakodnevni govor.

O splitskim Židovima u srednjem vijeku postoji tek nekoliko oskudnih podataka. Na temelju toga moguće je zaključiti da ih tada u gradu nije bilo mnogo, ali da ih je ipak bilo i da postoji kontinuitet od židovske zajednice u antičkoj Saloni do brojne i aktivne zajednice nakon doseljenja španjolskih izbjeglica u XVI stoljeću.

Salonitanski su Židovi zacijelo zajedno s ostalim svojim sugrađanima preživjeli pad i rušenje Salone, na početku VII stoljeća, i pobjegli su na otoke ili se zaklonili unutar čvrstih zidina obližnje palače cara Diokleci-

jana, gdje su konačno i našli svoje novo stalno obitavalište. Split se od careve Palače tako pretvorio u grad i Židovi su u njemu, kao i ostali, zaposjeli jedan dio i pridonijeli s ostalima formiranju grada. Dva stara naziva predjela grada, sačuvana u srednjovjekovnim dokumentima, potvrđuju njihovu prisutnost u gradu: Zueca i Sinagoga.

ZUECA

U svesku računa splitske Općine iz XIV stoljeća spominje se među ostalim općinskim prihodima, i taksa što se plaćala za trgovinu i za »zuecu«.[27] »Zueca« ili »iudaica« bila je neka đaščara izvan grada u kojoj se nalazio veliki kotao koji je služio kožarima i tangarima (mastiocima), kao i ribarima za bojenje (impregniranje vodom od kuhane borove kore) njihovih mreža. Za upotrebu te naprave plaćala se općini određena taksa.[28]

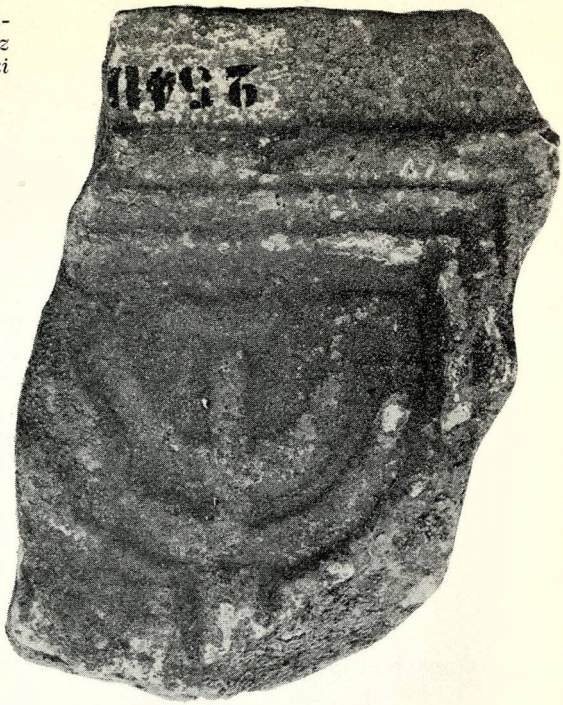
Uz Židove je, dakle, moralo biti povezano ili bojenje koža i tkanina u našim srednjovjekovnim gradovima ili, što je vjerojatnije, sam položaj gdje su se te tangarije nalazile, a to je obično bilo izvan gradskih zidina, na morskoj obali, da bi obojena voda mogla slobodno otjecati u more. Takav je položaj mogao u Splitu biti ili na mjestu današnjeg Trga preporoda i Mletačkog kaštela, ili na položaju od današnje fontane na obali do Matejuške, gdje je bilo izvora vode potrebne tom poslu.

Iz toga bi se moglo zaključiti da oni u početku nisu primljeni u sam grad kao ravnopravni građani, već su živjeli izvan gradskih zidina, kao kasniji doseljenici koji su tako stvarali gradska predgrađa, varoši. Međutim postojanje sinagoge unutar prvotnih gradskih zidina to opovrgava, a sinagoga se mogla nalaziti uza samo njihovo naselje. Vjerojatnije je da su se oni u Splitu, i ostalim našim primorskim gradovima, bavili bojenjem koža i tkanina (a i kasnije su se naročito bavili tkanjem i bojenjem sukna, gotovo jedinim dozvoljenim im zanatom), pa su se ti položaji gdje se nalazila takva tangarija zvali po njima zuecche, zuddecce ili zudice, a od Giudecca ili Judaica.

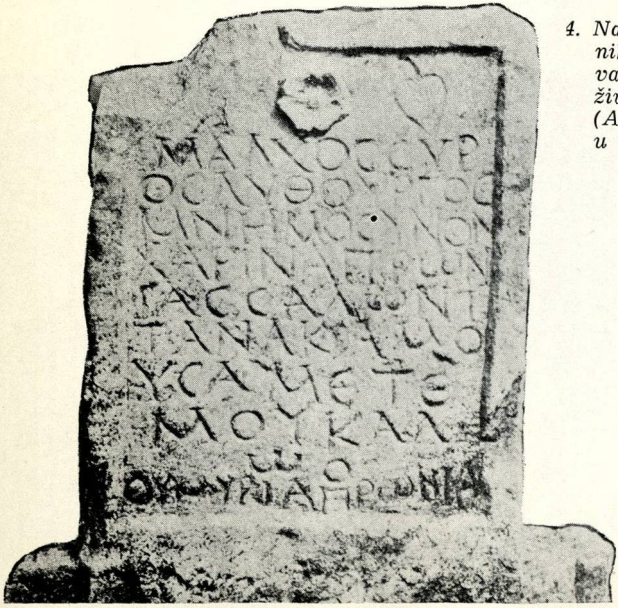

1. *Antički židovski privjesak iz Salone. (Arheološki muzej u Splitu).*

2. *Antičke glinene židovske svjetiljke iz Salone.*

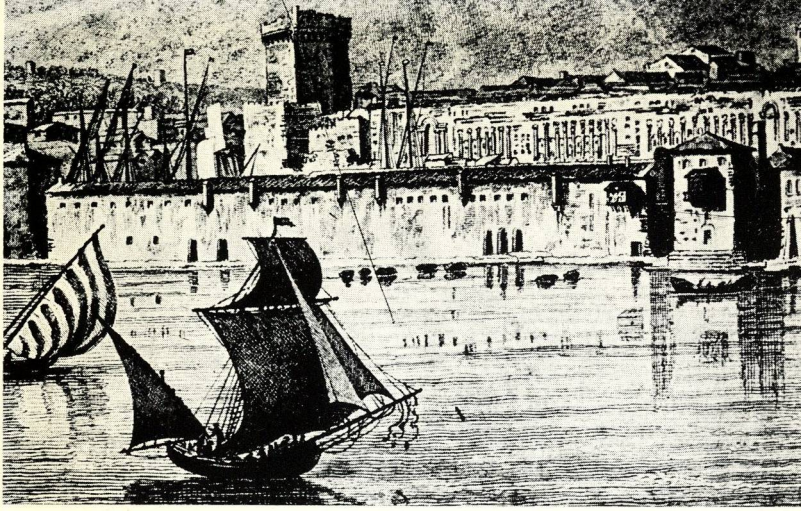
3. *Ulomak antičkog židovskog sarkofaga iz Salone. (Arheološki muzej u Splitu).*

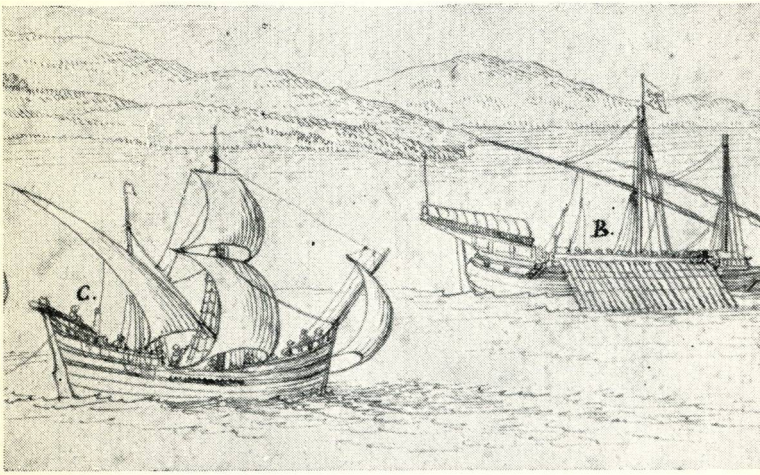
4. *Nadgrobni spomenik sirijskog Židova Malhosa koji je živio u Saloni. (Arheološki muzej u Sofiji).*

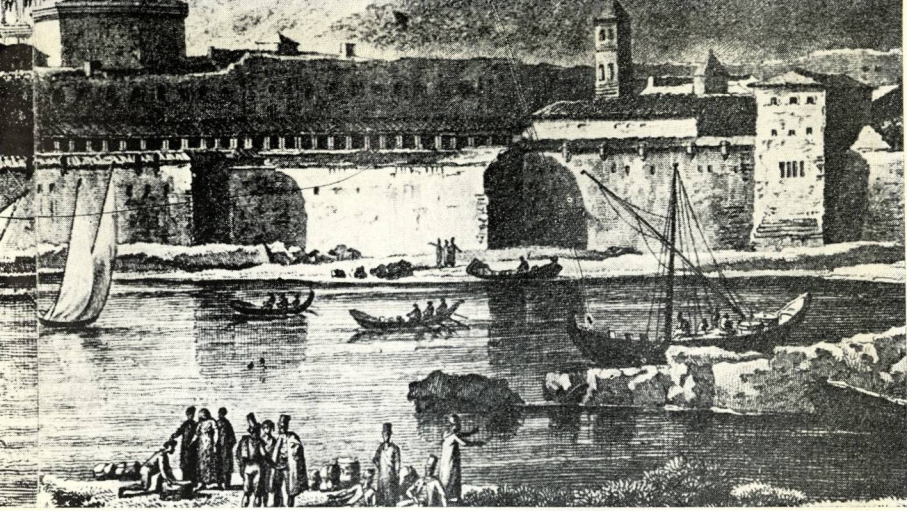
5. Split i okolica u XVII stoljeću

6. L. F. Cassas: Pogled na Split s lazaretom (XVIII st.).

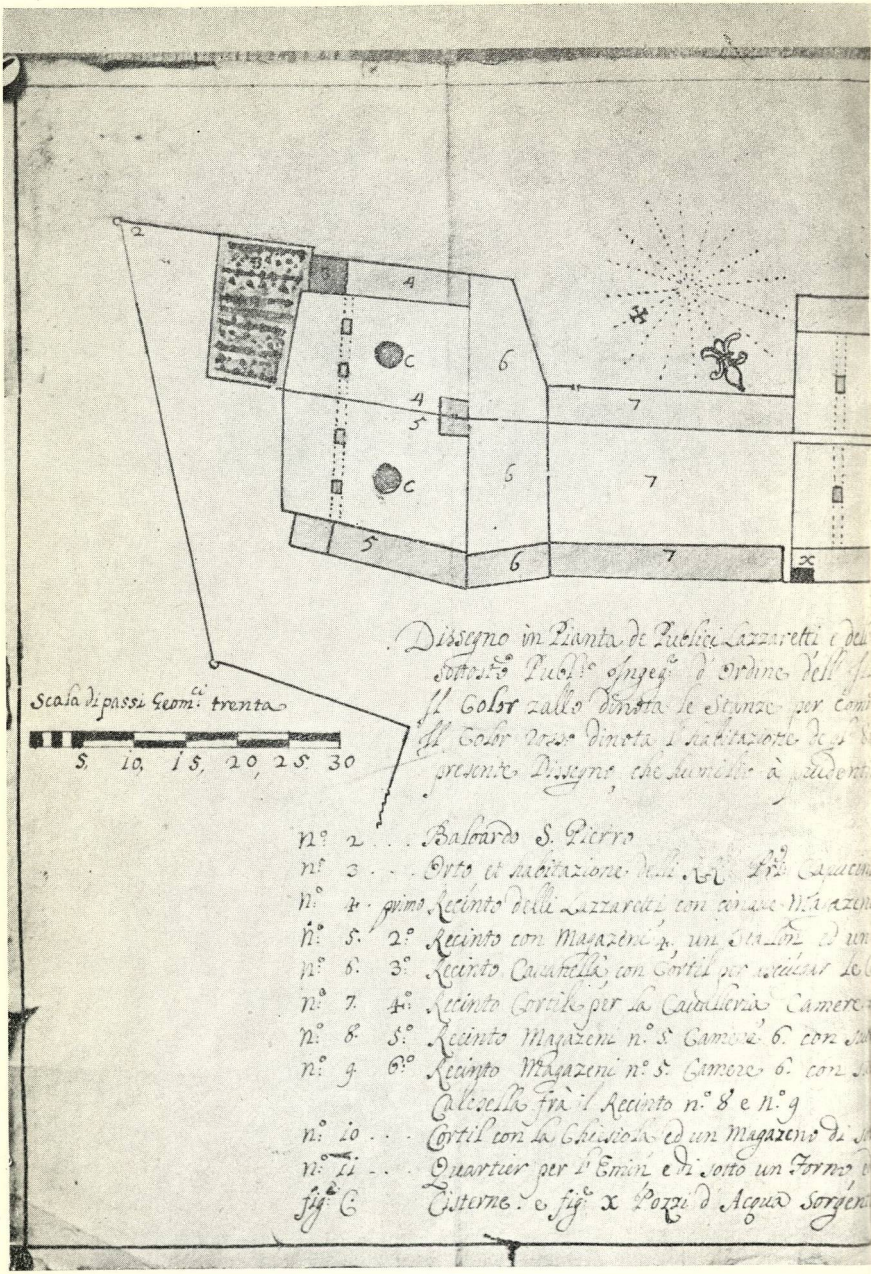

7. J. Santini: Trgovačka i ratna lađa na Jadranu u XVII st.

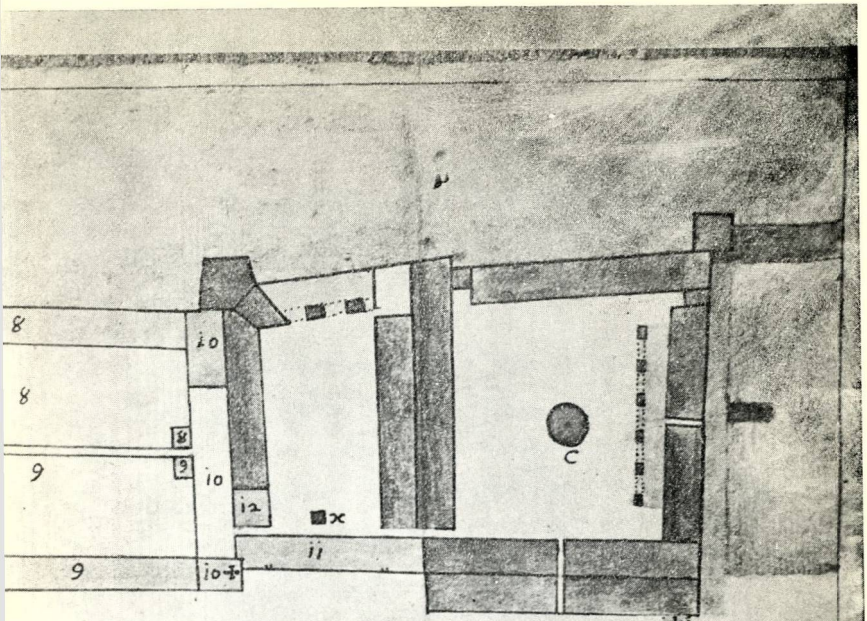

8. L. F. Cassas: Splitska luka (XVIII st.).

9. D'Andres: Tlocrt i opis splitskog lazareta (XVIII st.).

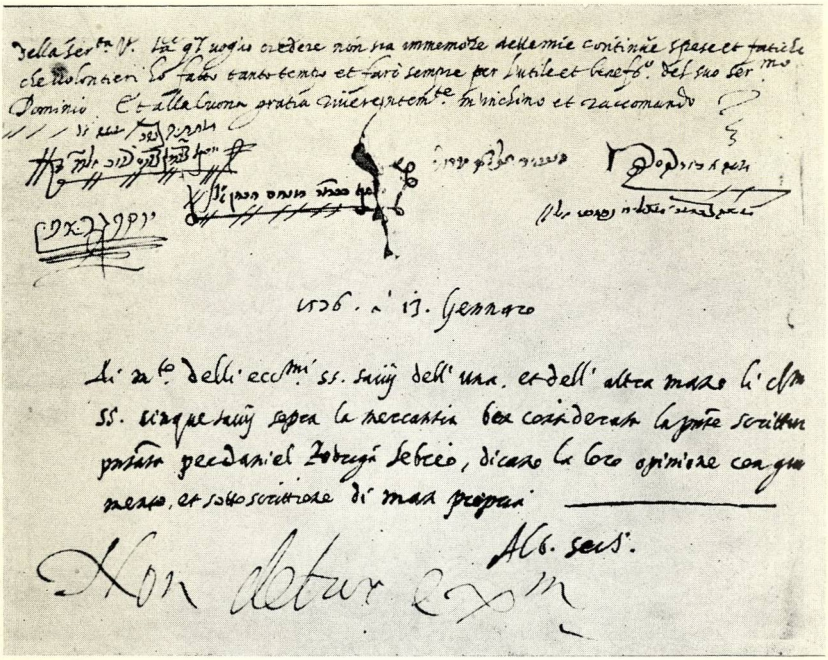

…tazione della Carica Generalizia e sua Corte in Spalato fatto da me
… Ecc.mo Sig.r Angelo Emo Provd.r Generale
… Mercanzie e Mercanzie
…erali e sua Corte; il tutto fatto con ogni diligenza come appare nel
…ffizio dell'E. S.a

…nato con Decreto dell'Ecc.mo Senato
… Camere un Stallon ed un Camerin per il Guardian
…rin per il Guardian
… detto Stallon
… e Magazoni 5 con suo Stallon
…llon ed un Camerin per il Guardian
…allon ed un Camerin per il Guardian

… in faccia l'Habitazione per il Prior e di sotto un Magazeno
…Magazeni d'Apprestamenti d'Artiglierie N.o 12 Camere per il Guardian

Dandres

10. *Isprava mletačkog Vijeća mudrih splitskim židovskim trgovcima (XVIII st.).*

11. *Dvorište splitskog lazareta (XIX st.).*

Tako i u Veneciji postoji čitav predio, u stvari otok, Giudecca, koje se ime prvi put spominje u dokumentima 1252. godine, a gdje su nađeni i ostaci dviju prvih mletačkih sinagoga.[29] I u Trogiru i Hvaru do novijeg vremena sačuvali su se lokaliteti zvani »zudica«. U talijanskim gradovima također, u Napulju i Trapaniju na Siciliji, kao »Giudecca«.[30]

SINAGOGA

U opisu posjeda splitske nadbiskupije, načinjenom 1397. godine, što se nalazi u biblioteci dominikanaca u Dubrovniku, a objavio ga je već Farlati, navodi se i slijedeće: »Na prvom je mjestu... Nadbiskupska kurija, sa svim palačama, zgradama, kula i zgrada sa svodom, to jest Arhiđakonat i Sinagoga zvana Sdorium s kapelama i prostorijom što pripada istoj Sinagogi... i sve u slijedećim granicama: S istoka i juga zid iste Nadbiskupske palače koji ujedno služi i kao gradski zid: a počevši sa sjeverne strane kula ili kuća Ciprijana Zaninova, zatim u ravnoj liniji prema moru sa čitavom kulom koja je na uglu dotične Kurije i grada sve do mora, i od iste kule, morskom stranom prema zapadu u ravnoj liniji zidom iste Kurije i ujedno gradskim zidom do... (nedostaje tekst) i ravnoj liniji prema sjeveru... ista zgrada Arhiđakonata i Sinagoga, uz pokrajnju ulicu što vodi do Macerija (ad Macerias). Sa zapadne strane je kuća rečenoga Ciprijana Zaninova i glavna ulica što vodi do Nadbiskupske kurije, a od ove u grad prema macerijama.«[31]

Iz toga opisa može se zaključiti da je u XVI stoljeću nadbiskupski posjed u gradu obuhvatao sve zgrade u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače i to sa sjevera od Vestibula do istočne kule Dioklecijanove palače, kasnije porušene, s istoka zidom Palače do jugoistočne kule, s juga zidom Palače do južnih vrata Palače, sa zapada tadašnjom uličicom do Vestibula. U jugozapadnom dijelu toga kompleksa bila je nekada »Sinagoga zvana Sdorium«. U matrikuli Bratovštine sv. Nikole, danas u Franjevačkoj biblioteci u Dubrovniku, spominje se na mjestu »Sdorium« crkvica sv. Nikole od pomoraca.[32] Gradnjom

samostana sv. Klare u XV stoljeću (tj. preseljenjem samostana iz položaja gdje je kasnije sagrađen Mletački kaštel na obali), ta je crkvica postala zapadni dio novog samostana.

Iz toga bi se mogao izvući slijedeći zaključak: neposredno nakon naseljenja Salonitanaca u Dioklecijanovu palaču i u ranom srednjem vijeku postojala je u gradu židovska sinagoga. Naziv Sdorium mogao bi imati korijen u srednjovjekovnom rabinsko-hebrejskom izrazu »Parasdor«, što znači »vestibul«.[33] U tom slučaju bi se sinagoga pružala od ugla današnje Severove ulice do Vestibula Dioklecijanove palače koji je mogao biti njen ulaz s Peristila, tj. tada gradskog trga.

Poznavajući kasniji odnos kršćanstva prema Židovima, na prvi je mah teško zamisliti da se sinagoga nalazila u relativnoj blizini katedrale i Nadbiskupije i da je imala ulaz sa gradskog trga, Peristila, jednako kao i kršćanska katedrala. Trebamo međutim uzeti u obzir da u ranom srednjem vijeku još ne postoji, barem ne službeno, onaj negativan odnos kršćana prema Židovima i da su Židovi imali građanska prava kao i ostali Splićani, pa i potpuno pravo vjeroispovijedi. Kada je postepeno počelo ograničavanje tih prava Židova i sputavanje njihove slobode vjeroispovijedi, trebali su napustiti reprezentativnu sinagogu na tom istaknutom dijelu grada, u blizini najvažnijih kršćanskih sakralnih građevina. Tako se nadbiskupski posjed proširio i na zgrade bivše sinagoge. Skromnija sinagoga mogla je biti uređena u nekoj zgradi ili privatnom stanu u drugom dijelu grada, možda na položaju kasnije i današnje sinagoge, o čemu nema podataka.

Imamo tako veoma rani slučaj da je biskup Terracine u Italiji još 591. godine zatvorio mjesnu sinagogu s obrazloženjem da žamor molitava u njoj ometa funkcije u susjednoj crkvi, na što je papa odredio da u tom slučaju crkva mora na drugom mjestu Židovima sagraditi sinagogu.[34]

Obrađujući srednjovjekovne notarne spise u Državnom arhivu u Zadru i u Kaptolskom arhivu u Splitu, naišao je povjesničar Vladimir Rismondo na još nekoliko spomena splitske »sinagoge«. Jedan akt kojim splitski

nadbiskup Hugolin dodjeljuje 1362. godine nekom svećeniku crkvu sv. Benedikta sklopljen je »u našoj nadbiskupskoj palači, u crkvici sv. Marije koja je u Sinagogi...«[35] Drugi akt kojim isti nadbiskup dodjeljuje 1363. godine jednom kanoniku crkvu sv. Apolinara sklopljen je »u Splitu, u njegovoj sinagogi...«[36]

U aktu nekog nepoznatog notara pisanom između 1389. i 1402, danas u Državnom arhivu u Zadru, daje se u zalog »jedna kuća koja se nalazi u Macerijama uz veliku sinagogu, uz javni put i uz Kaptolsku kuriju.«[37] U bastardellu istog nepoznatog notara, na listu 82, nalazi se akt sklopljen u »kući (zatim je to prekriženo) sinagogi nekoć Maroja Horešića«.[38]

Svi su ti dokumenti iz kraja XIV stoljeća, dakle iz vremena i prije navedenog opisa posjeda splitskog nadbiskupa. Da se radi o istoj građevini, ili istom lokalitetu, dokazuje jednako lociranje uz glavnu ulicu što vodi do »macerija«.

Vjerojatno je da se radi, kao što smo već pretpostavili, o zgradi, ili bolje položaju, nekadašnje židovske sinagoge, iz ranog srednjeg vijeka, što je kasnije ušlo u sklop nadbiskupskih zgrada, to više što te dokumente izdaje sam nadbiskup.

Komplikaciju stvaraju posljednja dva dokumenta, iz otprilike istog vremena, iz kraja XIV stoljeća, gdje se u jednome (onome u sklopu nadbiskupskih zgrada) govori o »velikoj sinagogi«, a u drugome o »sinagogi u kući nekada Maroja Horešića«.

Radi li se zaista o židovskoj sinagogi, nisu mogle postojati u tadašnjem Splitu dvije, a niti je prva, kao što smo vidjeli, mogla biti unutar nadbiskupskog posjeda. Mogla bi to biti potvrda već iznesene pretpostavke da je stara »velika« sinagoga koja se nalazila na mjestu iza Vestibula, ili (što je isti položaj) na mjestu centralne velike dvorane nekadašnje Dioklecijanove palače,[39] morala biti napuštena, vjerojatno već nekoliko stoljeća, a nova aktualna sinagoga za bogoslužje tada već malenog broja splitskih Židova, nalazila se u kući što je nekada bila vlasništvo Maroja Horešića (jer Židovi nisu smjeli posjedovati svoje nekretnine). Gdje je bila ta kuća ne govori se.

V. Rismondo, međutim, sumnja da taj navedeni pojam »sinagoga« ima današnje značenje židovskog hrama, već je mogao pretstavljati uopće veću dvoranu za sastajanje, što bi se moglo poistovetiti s dvoranom za vijećanje u staroj Dioklecijanovoj palači (»consistorium«), jer je prvotno značenje grčke riječi »sinagoga« bilo »sastajalište». Postoji međutim i druga pretpostavka. U prvom razdoblju kršćanstva javlja se pojam »sinagoga« kao srodan pojmu »ekklesia« (crkva). U početku su se oba pojma upotrebljavala kao sinonimi za kršćansku crkvu, ali ubrzo dolazi do odjeljivanja tog pojma, pa se »ekklesia« upotrebljava za kršćansko sastajalište, a »sinagoga« za židovsko.[40]

Prof. Ante Belas je u jednom novinskom članku bio iznio svoju teoriju da se pod pojmom »sinagoga« u navedenim dokumentima ne misli na židovsku sinagogu, već na nadbiskupsku dvoranu (zgradu) gdje su se 1185. i 1344. održavali crkveni koncili, jer »sinagoga« može značiti i »sastanak«, a »sdorium« navodno proizlazi od slavenske riječi »zbor«. Temelji tih pretpostavki su, ipak, previše nesigurni.[41]

Osim prije iznesene teze o nekadašnjoj (ne sadašnjoj židovskoj sinagogi) moglo bi se pretpostaviti slijedeće:

a) Da je »sinagoga« u tradiciji sačuvani naziv jedne dvorane za sastajanje, bilo one u nekadašnjoj Dioklecijanovoj palači na tome mjestu, bilo neke druge iz ranog srednjeg vijeka, a u sklopu nadbiskupskih zgrada.

b) Da je lokalitet, ili ostatak neke građevine, u tradiciji sačuvani naziv za neku veću kršćansku crkvu iz prvih stoljeća kršćanstva, kad su imena sinagoga i ekklesia bili istovetni. To bi mogla biti i prvobitna splitska katedrala, nakon preseljenja Salonitanaca u početku VII stoljeća, a do vremena kada je Ivan Ravenjanin »očistio« Dioklecijanov mauzolej i pretvorio ga u katedralu.

c) Da je sinagoga mjesto održavanja crkvenih koncila.

Od četiri pretpostavke, ipak mi se, na temelju do sada poznatih dokumenata, prva čini najuvjerljivijom, tj. da je u tradiciji sačuvano ime za položaj prvotne židovske sinagoge. Teže je vjerovati da su Splićani, pa čak i crkvene osobe poput nadbiskupa, i dalje, makar i tra-

dicijom, neki crkveni objekt ili položaj nazivali imenom »sinagoga«, kada je taj pojam već stoljećima bio strogo namijenjen samo židovskim hramovima. Iako je Split uvijek pokazivao mnoge znakove široke tolerancije u odnosu na Židove, teško bi u srednjem vijeku, u vrijeme progona Židova u Italiji, Francuskoj i Engleskoj, crkva podnosila poistovećivanje imena »ekklesia« i »sinagoga«, pa makar i u tradicionalnom smislu.

U splitskom srednjovjekovnom statutu nema ni jednog podatka o Židovima, ali to ujedno može biti i dokaz da splitski zakoni nisu ograničavali Židovima slobodu trgovine, nisu branili ostalima da ih primaju na svoje brodove i sl., jer bi se to u statutu navodilo, kao u propisima nekih drugih gradova.

Karakterističan je ipak jedan član srednjovjekovnog statuta, iz kojega se mogu dobiti dva zaključka: ili u Splitu tada nije uopće bilo Židova, ili su Splićani prema njima bili ne samo tolerantni već su ih smatrali pred zakonom jednakima svim drugim građanima, kad ih uopće izričito ne spominju. Taj član glasi: »Određuje se i nalaže da se nikakav heretik (krivovjerac), gazar (gazarus), pataren, kakvim se god imenom nazivao, ne usudi ili ne zamisli neko vrijeme zadržati u gradu, a ako se neki takav pronađe u spomenutom gradu, neka bude daleko protjeran.«[42]

Neobičnije je međutim što se među brojnim aktima splitskih srednjovjekovnih notara (barem među onima do sada pregledanima) nije našao ni jedan dokument koji bi se odnosio na kojega splitskog Židova. Oni, istina, nisu mogli imati nekretnine, dakle nisu mogli ni sklapati ni kupoprodajne ugovore, ali su mogli sklapati ugovore o uzimanju u najam stana ili kuće, o stupanju u čiju službu, o trgovačkoj kupnji ili prodaji i sl. A trgovina je u srednjem vijeku u Splitu bila veoma živa. Splitski su pomorci i trgovci plovili svojim brodovima ne samo Jadranskim morem već čitavim Sredozemljem.

Postoji još jedan zanimljiv podatak o Židovima u ranom srednjem vijeku, za koje se ne veli izričito da su bili iz Splita, ali zacijelo iz jednoga razvijenog dalmatinskog lučkog grada, a Split je tada bio najveći i najprometniji.

Arapi su zavladali većim dijelom Pirinejskog poluotoka 711. godine. Rekli smo da nakon toga slijedi najsjajnije razdoblje židovske povijesti u dijaspori. Oni su zauzimali u arapskoj Španjolskoj najistaknutije društvene i kulturne položaje. U doba kalifa Abderahmana (912—961) prijestolnica Kordoba imala je milijun stanovnika i bila jedan od najkulturnijih žarišta u Evropi. Na kalifovu dvoru bio je ugledni državnik i liječnik Židov Hazdaj ibn Šaprut. Od poslanstva što ga je bizantinski car Konstantin VII Porfirogenet poslao kalifu 949. godine čuo je Hazdaj pričati o Hazarima, finsko-ugarskom narodu između Kavkaza, Volge i Dona i na dijelu Krima, koji je oko 620. godine zajednički prihvatio židovsku vjeru te je i njihov vladar kagan bio Židov.

Malo zatim, 953. godine, došla je u Kordobu delegacija hrvatskog kralja (bio je u to doba u moćnoj hrvatskoj državi vladar Mihajlo Krešimir IV), koju su sačinjavali dva Židova: Mar Saul i Mar Josef. I oni su pričali o Hazarima jer da su kopnenim trgovačkim vezama bili upoznati s njima, i obećali su otpremiti preko Ugarske Hazdajevo pismo njihovom kaganu. Pismo je stiglo na cilj i njegov prijepis je sačuvan. U njemu se spominju Hrvati kao »gebalim«, tj. gorštaci.

O živim trgovačkim vezama između Hrvatske i arapske Španjolske govori i to što je tada u španjolsko-arapskoj vojsci bilo najprije 2000 a zatim 6000 hrvatskih vojnika sa zapovjednicima, vjerojatno plaćenika. Naši su brodovi dakle održavali stalnu vezu sa Španjolskom. A budući da su i kasnije iskusni splitski židovski trgovci često poslužili Veneciji za diplomatske pregovore s Turcima, može se pretpostaviti da su i ta dva židovska poslanika hrvatskog kralja bili splitski trgovci.[43]

Da zaključimo. Ne postoji ni jedan potpuno pouzdani dokaz da je u srednjem vijeku u Splitu bilo Židova, ali ne postoji ni pouzdani dokaz o protivnome. Na temelju svega iznesenoga teže je vjerojatno da je stara brojna kolonija antičkih salonitanskih Židova potpuno nestala i da su se prvi Židovi naselili u Splitu tek u XVI stoljeću. Vjerojatnija je pretpostavka o kontinuitetu splitskih Židova, iako ne brojnome, od onih salonitanskih do španjolskih doseljenika.

SPLITSKI ŽIDOVI U PRVO DOBA MLETAČKE UPRAVE

ŽIDOVI U MLETAČKOJ REPUBLICI

Iako je Split ušao u sklop Mletačke Republike 1420. godine, što je izazvalo vidne promjene na društvenom, kulturnom i političkom polju, život Židova u njemu ni njihova uloga u životu grada nisu se mnogo promijenili. Promjene su nastale tek povećanjem židovskog žiteljstva novim doseljenicima iz Španjolske i Portugala u toku šesnaestog stoljeća i procvatom trgovačkog prometa osnivanjem splitske skele i lazareta, zaslugom Židova Danijela Rodrige, krajem tog stoljeća. Kao što nemamo mnogo podataka o životu Židova u srednjovjekovnom Splitu, tako pisani izvori uglavnom šute i o razdoblju naseljavanja i udomaćivanja španjolskih Židova u Splitu, što je za razvoj grada bio događaj od presudne važnosti.

Iako petnaesto stoljeće predstavlja razdoblje novih progona Židova gotovo u svim kršćanskim državama, u Mletačkoj Republici tih progona nije ni bilo. Bilo je pojedinačnih akcija, potaknutih uglavnom crkvenim propovijedima protiv Židova, ali sama Republika ne samo da nije podržavala progone već ih je i sprečavala i kažnjavala svaku nepravdu židovskoj manjini. Dok je prema židovskim bankarima Republika bila sumnjičavija, pomagala je i poticala njihovu aktivnost na trgovačkom polju. Obogaćena mletačka aristokracija nerado je sama odlazila na daleka, tegobna i vrlo opasna putovanja, dok

su Židovi plovili i trgovali čitavim tada poznatim svijetom i donosili robu opet u Veneciju. Židovi su Mlečanima bili potrebni i oni su ih znali zadržati. Boravak na tlu Republike im je, istina, ovisio o privremenim dozvolama, ali te su se stalno produžavale i tek su pojedinci u Senatu ustajali protiv njihova produljivanja. Za dozvolu boravka u Veneciji (a tako je zacijelo bilo i u ostalim mletačkim gradovima, pa i u Splitu) plaćali su Židovi 2—10 dukata po osobi godišnje, dok bi najbogatiji trgovci plaćali i do 600 dukata. Mlečani su imali koristi i od raznih carinskih i ostalih taksa na promet robom, a židovski bankari i mjenjači plaćali su velike poreze za obavljanje tog zanata. Budući da nisu smjeli posjedovati nekretnine, Židovi su plaćali i najam za stanove i zgrade u kojima su živjeli, što su kućevlasnici obilno iskorištavali, iako se u većini slučajeva radilo o najzapuštenijim dijelovima grada.

Kroz Veneciju prolazio je uz to i velik broj židovskih hodočasnika koji su putovali u Palestinu. Kako su i kršćani odlazili na hodočašća u Svetu zemlju, to su i Židovi i kršćani zajedno putovali.

Naročito nakon dolaska španjolskih izbjeglica porastao je ne samo velik broj bogatih i utjecajnih Židova u Veneciji i u mletačkim posjedima već i vrlo kulturnih i istaknutih ličnosti. Osobito su bili na glasu kao iskusni liječnici i kirurzi, prenoseći stara arapska iskustva u medicini, dok je ostala srednjovjekovna Evropa na tom polju bila na vrlo niskom stupnju.

Mlečani su vješto i dalekovidno prihvaćali i podržavali doseljene Židove, da ne bi otišli dalje u Tursku. To je bilo doba procvata i ekspanzije turskog carstva, a Turci su također cijenili iskustva Židova i prihvaćali ih, dajući im često najistaknutije položaje, čak i na samom sultanovu dvoru.

Osobni liječnik velikog vezira Mehmeda paše Sokolovića, podrijetlom našeg čovjeka, bio je učeni Salamon Aškenazi iz Udina, student mletačkog sveučilišta u Padovi, a prije toga liječnik poljskog kralja Žigmunda Augusta u Krakovu.

Glavna kontrola nad Židovima u Republici, a ujedno i njihova zaštita, bila je institucija »Inquisitoriato sopra gli Ebrei«.

Ograničenja koja su postojala, kao nošenje posebne odjeće ili obilježavanje, odnosila su se uglavnom na njemačke Židove, Tedeske ili Aškenaze, dok se slični propisi prema istočnim Židovima, Levantinima, i španjolskim doseljenicima, Ponentinima, nisu u većini slučajeva strože provodila.

Levantinski su se Židovi, dapače, oblačili na orijentalnu, poput Turaka, s turbanom oko glave, te su i time pridonosili slikovitosti mletačkih prometnih luka, pa i Splita.[44]

Dok je Italija predstavljala relativno najtolerantniju zemlju prema židovskom narodu, Venecija se svojim demokratskim uređenjem i praktičnim smislom isticala nad svim državama i gradovima u Italiji. Ali dok su u samoj Veneciji, naročito pod stalnim pritiskom crkve i Rima, i postojala neka ograničenja, neka društvena segregacija, što je urodilo i osnivanjem Ghetta, u Splitu u većini slučajeva ni ta ograničenja nisu postojala. Postojeće odredbe nisu se strogo provodile, a često je siromašnoj komuni, naročito nakon turskih ratova i epidemije kuge, i te kako trebala financijska pomoć židovskih trgovaca i bankara. To je tokom stoljeća urodilo ne samo obostranom snošljivošću već i međusobnim shvaćanjem, naročito u teškim časovima u kojima se komuna često nalazila, osjećajem jedinstvene zajednice, pa i prijateljstvom. Ako u tadašnjoj Evropi nije bilo države gdje je odnos prema Židovima bio tolerantniji nego u Veneciji, to gotovo možemo reći da nije bilo grada u kojemu su se Židovi u punom smislu te riječi osjećali ravnopravnim građanima kao u Splitu. Splitski su Židovi i cijenili taj odnos ostalih građana prema njima i u najkritičnijem času obrane grada pred turskom najezdom — kada su samo herojska hrabrost i odlučnost građana da odbiju nadmoćnijeg neprijatelja bez obzira na cijenu i spasili grad od uništenja — bili su u obrani grada jednako požrtvovni kao i svi ostali, znajući da brane svoj grad i svoju slobodu u njemu.

Splitski Židovi, budući da im kao neplemićima nije bio omogućen pristup u gradsko Vijeće, a ne mogavši se poput ostalih pučana organizirati u staleška udruženja bratovština, bili su okupljeni u udruženju koje im je Republika 1533. god. odobrila, zvanom »Università degli Ebrei«.[45] Govoreći o njima govori se kao o »židovskom narodu«, to jest o nacionalnoj, a ne samo vjerskoj manjini. I ugledni mletački rabin i pisac XVII st. Simone Luzzatto, u svojoj tiskanoj raspravi o mletačkim Židovima, upotrebljava za njih naziv »Natione Hebrea«.[46] Među sobom su se pak dijelile u tri narodnosti, prema podrijetlu odakle su došli u Mletačku Republiku. I u Splitu je u XVI stoljeću bilo Židova sve tri narodnosti. U jednom dekretu Senata u vezi sa splitskom skelom od 1590. godine izričito se nazivaju Židovi »Levantini«, »Ponentini« i »Todeschi«.[47] Hrvatska varijanta tih naziva vjerojatno je glasila: Levantini, Ponentini i Tudeški (jedn. Tudešak, kao u Dubrovniku), međutim hrvatski pisani dokumenti gotovo i ne postoje, jer je službeni jezik u Republici bio talijanski, odnosno mletački dijalekat toga jezika. Kasnije se oni u Splitu više ne dijele prema narodnostima, već se navode samo kao Židovi.

Prvi važan događaj u ta prva dva stoljeća mletačke uprave Splitom bilo je doseljenje španjolskih i portugalskih Židova, Ponentinâ, vjerojatno već u prvim desetinjima XVI stoljeća. Oni su ne samo umnožili već naročito financijski i kulturno ojačali dotadašnju židovsku zajednicu u Splitu.

Židovi su živjeli slobodno neko vrijeme i u kršćanskoj Španjolskoj, a ne samo prije u arapskoj. Više od tisuću godina razvijali su oni na Iberskom poluotoku trgovinu, kulturu, znanost i književnost.

Međutim kada su Ferdinand i Izabela ujedinili svojim brakom Aragon i Kastilju i protjerali 1492. godine posljednje muslimane iz Granade i tako oslobodili i ujedinili Španjolsku, okomili su se i na Židove, optužujući ih za suradnju s Arapima i za krivoboštvo. Religiozno jedinstvo Španjolske odgovaralo je nacionalnom ujedi-

njavanju. Tako je uništena najmoćnija židovska grupacija u dijaspori i najrazvijenija kultura u njihovoj nemirnoj povijesti.

Ferdinand Katolički započeo je pokrštavanjem Židova i 1492. godine izdao je naredbu da svi nepokršteni Arapi i Židovi moraju u roku od tri mjeseca napustiti Španjolsku. Veći dio sklonio se u susjedni Portugal, ali tu ih je uskoro, 1498. godine, zadesila ista sudbina.

Ferdinand i Izabela uveli su u Španjolsku 1480. god. inkviziciju. Veliki inkvizitor Tommas Torquemada istakao se kao neumoljiv protivnik Židova. Upriličena su suđenja i javna spaljivanja nepokrštenih, a kasnije i pokrštenih Židova, zvana »auto-da-fe«. Ubijeno je na tisuće Židova, a mnogi su se, od straha, naročito oni bogatiji i ugledniji, formalno pokrštavali, dok su tajno i dalje gajili svoju vjeroispovijest. Te »neokršćane« razlikovali su od pravih kršćana i zvali ih u početku »conversos« (obraćenici), a kasnije pogrdno »marrani« (svinje), koji su naziv i dalje zadržali, čak i bez prvotnog pogrdnog prizvuka.

Uskoro su se progoni proširili i na pokrštenike, marrane, pa su i oni bježali iz Španjolske. 2. kolovoza 1492. godine posljednji su se Židovi iselili iz Španije. Mnogi su se ukrcali u seviljskoj luci iz koje je istoga toga dana Kristofor Kolombo krenuo na putovanje prema Americi.[48] Nakon toga postepeno su se iselili i svi marrani iz Španije i Portugala.

Izbjeglice su uglavnom išle na istok, naročito u Italiju i Tursku, ali su se neki selili i u sjeverne zemlje, posebno u Holandiju, gdje su znatno pridonijeli ekonomskom i kulturnom razvoju te zemlje. Samo se u Tursku navodno preselilo 100.000 židovskih izbjeglica iz Španjolske i Portugala. Među ostalima, prevozili su ih svojim lađama i naši pomorci. Sačuvani su ugovori što su ih španjolski izbjeglice sklapali s dubrovačkim pomorcima za prijevoz njih i njihove robe, i lađama i dalje kopnom karavanama.[49]

Oni koji su se naselili u Siciliji, Sardiniji i južnoj Italiji nisu se zadugo tu zadržali jer su ih i u Napuljskom kraljevstvu zatekli progoni (1492—1541). Bježali su

dalje na istok, na Balkan i Bliski istok, gdje su ih Turci rado dočekivali. I sjeverna Italija prihvaćala je prognane Židove iz južne Italije, među njima i Venecija, u kojoj su oni osnovali brojnu ponentinsku (ili sefardsku) naciju. U Veneciji su Židovi ipak bili izolirani u jednom dijelu grada, u tzv. Ghettu.

Bolje uvjete života i trgovine nego u samoj Veneciji, koja ih je privlačila svojom liberalnošću, uočili su izbjegli Židovi u drugim pomorskim gradovima Mletačke Republike. Split je tada, zbog neposrednog susjedstva goleme turske Carevine, bio veoma prometna i najperspektivnija luka na Jadranu. Budući da su se mnogi izbjegli Židovi naselili u samoj Turskoj, ubrzo su uspostavljene trgovačke veze između njih, onih u Splitu, kao glavnoj izvoznoj luci za robu s Istoka prema Zapadu, i onih u Veneciji, koji su prihvaćali tu robu i otpremali je dalje.

Gradsko plemstvo u Splitu, kao i drugdje, nije bilo sposobno da se aktivnije bavi trgovinom, pogotovu ne onom s dalekim zemljama, a međusobne svađe su to još otežavale. Pučani, pomorci i trgovci nisu imali kapitala da se prihvate zamašnijih trgovačkih pothvata, a s plemstvom se nisu udruživali u trgovini zbog stoljetne i »neugasive« mržnje između plemića i pučana, kako je u XVI st. uočio mletački izvjestitelj Giustiniano.

Da se broj Židova u Splitu u početku XVI stoljeća naglo povećao doseljenicima iz Španije i Portugala, dokazuju dokumenti koji ih tada počinju spominjati, a dokazuje i osnutak židovskog groblja na Marjanu u tom stoljeću.

Još je 1423. godine mletačka vlada izdala naredbu prema kojoj Židovi nisu mogli na teritoriju Republike ni kupiti ni steći nikakav posjed ni zgradu.[50] Ta se uredba odnosila i na splitske Židove. Međutim kada se stotinu godina zatim u Split useljava veći broj Židova, Ponentina, smatra tadašnji mletački dužd Andrea Gritti shodnim da u uputi što je 1531. godine daje Leonardu Bollaniju, šaljući ga na dužnost kneza Splita, ponovi da Židovi ni u jednom mletačkom gradu ne smiju imati ni kupiti zgradu ili neki posjed.[51]

Ali u isto vrijeme, 1527. godine, odobrava mletački Senat splitskim Židovima čitav niz povlastica, ustupaka i dozvola za trgovinu na veliko i na malo i za bavljenje obrtom, a sve to kao priznanje za njihovu dotadašnju aktivnost i zasluge u razvoju splitske trgovine i radinosti, što dokazuje da su se oni bili već u većem broju doselili u Split i razvili živu trgovinu.[52]

Jednu istaknutu manifestaciju vjerske netolerancije u to doba u Mletačkoj Republici ipak treba spomenuti, jer se ona zacijelo morala negativno odraziti i na splitsku židovsku zajednicu. Dužd Antonije Trevisan obavijestio je 1553. godine zadarskog gradskog kneza Antonija Civrana da se, prema odluci Vijeća desetorice, trebaju uništiti sve knjige Talmuda i ostale knjige u vezi s njime. Taj dekret odraz je bule pape Julija II, izdane iste godine.[53]

DANIJEL RODRIGA I OSNIVANJE SPLITSKE SKELE S LAZARETOM

RODRIGINA NASTOJANJA OKO PODIZANJA SKELE

O pokrštenom španjolskom Židovu, marranu, Danijelu Rodriguezu, ili Rodrigi, kako se u Veneciji i u nas udomaćilo ime, i o osnutku trgovačke skele u Splitu pisano je nekoliko puta. I strani su pisci u svojim širim djelima istaknuli njegovu značajnu ulogu i spomenuli njegovo djelo. Tako Attilio Milano u povijesti Židova u Italiji,[54] Cecil Roth u povijesti Židova u Veneciji[55] i L. Calvi u trgovačkoj povijesti Dalmacije na Jadranu.[56] Od naših povjesničara najviše je pažnje toj temi posvetio Grga Novak,[57] dok je najopširnije akciju Danijela Rodrige i izgradnju splitske skele obradio Viktor Morpurgo, objavivši brojne dokumente iz mletačkog i zadarskog arhiva.[58] Opširnu studiju o splitskoj skeli objavio je upravo u Italiji Renzo Paci.[59]

U srednjem vijeku imala je Venecija velik dio evropske trgovine s Istokom u svojim rukama, jer je ona bila gospodarica na Mediteranu. Dolazak Turaka na obale Sredozemnog mora ograničio je djelomično, a u doba ratova s njima potpuno, tu trgovinu. Otkrićem puta oko Afrike, a pogotovu otkrićem Amerike, prenesen je velik dio trgovine u XVI stoljeću na Oceane. Španjolci, Portugalci, Englezi i Nizozemci preuzimali su vodstvo u svjetskoj trgovini. Mletačkoj je Republici bilo stoga veoma stalo da zadrži monopol trgovine s bliskim i dalekim Istokom preko turske carevine.

Turci su, međutim, došavši na obale Sredozemlja, nastojali izbjeći mletačko posredništvo u pomorskom trgovačkom prometu, plaćanje carinskih i ostalih taksa, osnivanjem vlastitih skela u novoosvojenim krajevima. Tako su, osvojivši Hercegovinu, izašli na more na ušću Neretve, a zatim i u Makarskoj, gdje su osnovali i manje svoje skele, za pretovar robe s karavana u lađe.

Ubrzo je i neposredna okolica Splita pala u turske ruke. I Klis i Solin bili su osvojeni i Turci su pokušavali u solinskom i stobrečkom zaljevu osnovati svoje skele. Mlečani su ipak poduzimali sve da to ometu i navedu tursku trgovinu na njihove gradove na Jadranu, koji bi, bez veze s pozadinom koju su politički izgubili, bili osuđeni na propast.

Mletački sindici Michiel Bon i Gasparo Erizzo izvještavaju 1559. godine dužda, nakon obilaska Dalmacije: »Kao straža ovoga kraja postoje tri zapovjednika sa 40 vojnika, koje smo upoznali kao vrlo dobre konjanike. Oni su veoma potrebni da bi očuvali ovaj kraj i da bi spriječili da se načine trgovačke luke u Solinu i Žrnovnici, na kojim položajima Turci prave sve napore da bi ih pretvorili u skele. Kad bi se to desilo bila bi otvorena propast ne samo Splita već čitave Dalmacije.«[60]

Split je bio najprometnija luka na ovoj obali Jadrana i sve je govorilo u prilog osnivanju jake i dobro organizirane prihvatne skele baš u njemu. Ali sami Splićani, u međusobnim svađama plemića i pučana i plemića među sobom, nisu ni potakli a kasnije ni podržali tu dalekovidnu akciju. Izgledalo je da će čak i Dubrovnik preuzeti na tom polju glavnu inicijativu i tako trgovački i ekonomski uništiti Split, koji bi ostao posve izoliran u svojim minijaturnim granicama.

Tada se javlja Danijel Rodriga, izbjeglica iz Španjolske, i svojim velikim trgovačkim iskustvom i nužnim početnim kapitalom pokreće sretnu inicijativu osnivanja glavne jadranske, a i jedne od glavnih evropskih skela u Splitu, u koji su još od antičkih vremena vodili putovi iz unutrašnjosti.

Prvi put srećemo Rodrigu u Anconi 1549. godine, gdje pridonosi trgovačkim vezama između Ancone i Dubrovnika.[60a] Drugi spomen o Rodrigi je pismo iz 1563.

godine upućeno mletačkom duždu. Mustafa-beg, sandžak Bosne, šalje Rodriga (zove ga Ludrigo) u Veneciju da mu kupi tkanine od svile i vune i preporuča ga u pismu duždu.[61] Rodriga dakle već trguje na relaciji Bosna — Venecija i to u najuglednijim krugovima. On je već 1566. podnio mletačkom Senatu svoje projekte o izgradnji splitske skele, ali tada nije naišao na shvaćanje, premda je to obrazložio ekonomskim i političkim dokazima.[62] Možda je i ciparski rat (1570—1573) prekinuo njegova nastojanja na tome polju. I u godinama rata Rodriga je aktivan i srećemo ga sad u Dubrovniku, sad u turskoj skeli na ušću Neretve.[63]

Odmah nakon sklapanja mira šalje hercegovački sandžak Hasan-beg »židovskoga konzula u neretvanskoj skeli« Danijela Rodrigu mletačkom duždu s darovima da pregovara o vraćanju turskih ratnih zarobljenika. On ga preporuča kao svog »prisnog prijatelja«.[64]

Iste 1573. godine mletački dužd Alojzije Mocenigo službenim dekretom imenuje Danijela Rodrigu konzulom židovske narodnosti u Veneciji: »Pošto je Danijel Rodriga, Židov, zatražio od naše Sinjorije prethodno odobrenje kad bude od svojih sunarodnjaka izabran konzulom židovske narodnosti u ovome našem gradu Veneciji, da ćemo ga mi u tome svojstvu potvrditi i, budući da mi njegovu vrijednost i njegovo iskustvo u svim stvarima poznajemo, te po tome sudimo da će on u gornjem svojstvu svoju službu najbolje vršiti, to nazočnim našim patentom izjavljujemo, pošto je on od pomenutog naroda bio izabran njihovim konzulom, da ga mi kao takvog potvrđujemo i svoje prijatelje molimo, a našim zastupnicima i podanicima nalažemo, kojih se to tiče, da ga kao takvog priznaju . . .«[65]

Slijedeće godine pojavila se opasnost da Turska zatvori svoje granice izvozu robe, što bi pogodilo naročito Mlečane, a posebno židovske trgovce. Venecija šalje iskusnog Rodrigu u diplomatsku misiju na Balkan da izvidi situaciju i pokuša s Turcima uspostaviti što povoljnije veze, pa čak i pregovarati o granicama nakon rata. Lukava Republika, međutim, potajno kontrolira i samog Rodrigu, nemajući ni u koga potpuno povjerenja, pogotovu što je Rodriga bio dobar prijatelj Turaka.[66] Stoga

Rodriga pregovara u ime Turaka s Venecijom o vraćanju turskih zarobljenika[67] i o konačnim granicama. Rodrigi je veoma stalo do što boljih odnosa između Turske i Venecije, jer je to išlo u korist njegovoj davnoj ideji o uspostavljanju velike i prometne trgovačke skele u Splitu.[68] Venecija se pak koristi Rodrigovim trgovačkim i političkim iskustvima i obasipa ga počastima i nagradama. Ali i za to je imala poseban razlog, kao što se vidi iz pisma Vijeća desetorice generalnom providuru Dalmacije: »Što se tiče Danijela Rodrige pazite da budete postupali s njim onom okretnošću i prijaznošću kakve ih stvar iziskuje, pa nemojte da prema njegovu djelovanju očitujete kakvo nepovjerenje, jer se bojimo da ga ne biste time tjerali u nama protivan tabor.«[69]

Budući da Rodrigina ideja o osnivanju splitske skele nije bila 1566. godine prihvaćena, djelovao je on neko vrijeme kao židovski konzul u turskoj skeli na Neretvi, prevozeći iz Venecije robu lađama na Neretvu i predajući je tu Turcima, i obratno.

Na početku 1576. godine, nastanivši se u Veneciji, podnosi Danijel Rodriga po drugi put mletačkom duždu svoj detaljno obrazloženi prijedlog osnivanja trgovačke skele i lazareta u Splitu:

»Cilj, koji sam ja, Danijel Rodriga, Židov, već mnogo godina prije rata postavio, a i kasnije postojano slijedio, bio je taj da služim i da koristim Vašoj Vedrosti. Privučen od ove svoje žarke želje založio sam u tome smjeru na razne načine i samog sebe i svoja sredstva i u tome radu više puta sam se izložio teškim pogibeljima, čime držim da sam dao očevidno i uspješno svjedočanstvo o svojoj volji.«

»Ukratko ću sada izložiti svoju osnovu za koju se smatram sposobnim da je do kraja dovršim. Ja se nudim da ću podignuti u Vašemu gradu Splitu jednu bogatu i prostranu skelu i uzimam na se teret da u tu svrhu putujem tamo i amo, da dadem urediti putove, da namjestim gostionice, da pribavim konje i da pripravim sve ono što bude potrebno da se u kratko vrijeme stvore pretpostavke za razvitak jedne unosne trgovine u spomenutom gradu. Po sretnom uspjehu ovog pothvata za koji sam ja već položio čvrste temelje time što sam za

njega već zadobio naklonost uvaženih turskih ličnosti bilo zbog svojih prijateljskih veza s istima, bilo prigodnim darivanjem, nadam se da ću steći i kod Vaše Vedrosti nešto više povjerenja, pa da ću uz Vašu blagonaklonost moći da prijeđem na ostvarivanje drugih svojih zamisli.«

»Iz ove prevažne skele stignut će mnogo robe u Vaš grad i slegnut će se u nj mnogo trgovaca. Zbog veza koje ja imam time će nužno otpasti promet u Neretvi i u Hercegnovome, čija trgovina daje turskim fustama povod da dođu u Jadransko more. Uskoci, koji nisu tako bliski i u tako zgodnom položaju, neće ometati i praviti toliko štete sigurnosti zaljeva (Jadrana). Time što će se odvratiti promet s dubrovačke skele, postat će splitsko područje jedno široko korito kroz koje će se slijevati čitavo bogatstvo Levanta, a koje će u cjelini biti upućeno u Vaš grad. Konačno će proizići iz ove moje nove osnove tolike nebrojene mogućnosti razvitka da ih moje pero nije u stanju da sve iznese. Javni prihodi će se povećati, vlasti će dobiti veći ugled, siromašni slojevi pučanstva će se obogatiti time što će se u grad slegnuti mnoga i raznovrsna roba, koja će omogućiti razvitak najrazličitijih obrta u Veneciji, čime će se i privatno bogatstvo povećati.«

»Sretnom ostvarivanju ove dobro promišljene osnove može Vaša Vedrost da pridonese time što će za nju propisati poštene uvjete, a bez ikakvog svojeg opterećenja. Ja tražim od Vaše milosti samo ove četiri stvari:«

»I — Slobodu tranzita za robu koja će poći u Levant, kako Vaša Vedrost bude našla za shodno, a da on bude u svako vrijeme, pa i u slučaju rata, roba i osobe kojoj mu drago narodnosti pripadale, koje se budu našle na spomenutom području Splita i u lazaretu, budu sigurne i da ne budu ni na kakav način ugrožene, tako da promet te skele ne bude ometan i korist koju ima Vaša Vedrost od nje ne bude umanjena.«

»II — Neka bude podignut jedan udoban lazaret za raskuženje robe, bilo unutar, bilo izvan zidina Splita, kako Vaša Vedrost bude našla za shodno, a da on bude

dobro obranjen i zatvoren kako bi se mogao zaštititi od napada zle čeljadi.«

»III — Da povlastice koje sam zatražio od Vaše Vedrosti u prijašnjim vremenima budu proširene na sve trgovce bilo koje narodnosti koji će stanovati sa svojim obiteljima u državi Vaše Vedrosti, suglasno sa članovima istih povlastica.«

»IV — Neka mi Vaša Vedrost podijeli opće povelje, koje neka nalože svim zastupnicima Vaše Vedrosti na moru i na kopnu da mi budu na pomoći i da mi idu na ruku u svim stvarima, koje će se danomice desiti i za koje će oni uvidjeti da su od koristi za Vašu Vedrost i na uhar i u interesu trgovine, a neka u istim poveljama bude istaknuto da sam ja opći opunomoćenik naroda židovskog u bilo kojoj prilici koja se bude desila i koja se bude ticala njihovih interesa na moru i na kopnu, izuzevši ovdje u ovome slavnome gradu Veneciji, u kojemu ne tražim da se miješam u njihove poslove osim u one koje mi je spomenuta narodnost povjerila danom 19. siječnja 1572. godine, jer taj židovski narod ne dozvoljava i ne odobrava da ja niti itko drugi imade vlast konzulata u Veneciji.«

»Što se tiče nagrade za moj trud, koji će biti u ovim počecima veoma tegoban i koji će sobom nositi i veliki trošak za probijanje ove skele, a kod kojega Vaša Vedrost neće imati da podnese nikakav teret nego samo veliku korist, ja tražim da se odredi jedan namet prema tarifi koju prilažem potpisanu i kolaudiranu od trgovaca koji su je smatrali poštenom. Taj namet neću ni na kakav način da ide pod nazivom carine, nego neka ide pod nazivom naknade za izgradnju i za troškove lazareta. Ovaj namet neka se utjera u pet godina i neka se knjiži i podijeli na ovaj način: neka jedna polovica bude upotrijebljena za otplatu izgradnje i troškova poslovanja lazareta i manipulacije, a neka druga polovica bude stavljena meni na slobodno raspolaganje, odnosno na raspolaganje mojih baštinika i nasljednika, a obračunavanje neka se provede u šest mjeseci u spomenutih pet godina. Rok spomenutih pet godina neka započne tri mjeseca poslije odobrenja od preuzvišenog Vijeća umoljenih, i neka mi ta polovica bude isplaćena bez ikakvog optere-

ćenja za mene, da ja budem mogao njome pokriti sve troškove koje ću podnijeti u Turskoj kako bi predobio za naš pothvat sandžake, vojvode, emire i nazore, i za druge mnoge troškove koje ću nužno imati i koje bi bilo predugo da ih nabrajam Vašoj Vedrosti—«[70]

Priloženu tarifu obrazložili su i potpisali židovski trgovci iz Venecije i Splita. Jednaku preporuku potpisuje 18 kršćanskih mletačkih trgovaca:

»Budući da nas je messer Danijel Rodriga obavijestio o molbi koju je prikazao Vašoj Vedrosti u predmetu splitske skele i smatrajući, mi potpisani trgovci, da je ta stvar veoma važna i korisna za ovu prevedru vladavinu i za samu trgovinu, i poznavajući spomenutog messera Danijela Rodrigu kao čovjeka velikog iskustva i kadra da izvrši ono što je naumio, da dođemo ususret njegovoj želji, a također da izrazimo naše osvjedočenje, ne samo da potvrđujemo i preporučamo podizanje spomenute skele, nego i mi sami u interesu opće koristi molimo Vašu Vedrost da primi i da podupre ovaj naum. Zato se mi ovdje potpisujemo i izjavljujemo da smo sporazumni s poštenim i razboritim nametom koji on traži za pet godina, podrazumijevajući time da taj namet ima služiti za pokriće svih troškova koje će trebati podnijeti za raskuženje robe i za sve one druge stvari koje on u svojoj molbi navodi.«[71]

Vijeće petorice mudrih razmotrilo je Rodriginu molbu, mišljenja židovskih i kršćanskih trgovačkih udruženja, ispitalo samog Rodrigu i donijelo zaključak: da se Splitu može odobriti slobodan tranzit kao što ga imaju Krf i Zante; da se može zajamčiti sigurnost robi i trgovcima; da se može odobriti izgradnja lazareta, za što oni predlažu položaj napuštene opatije na Sustipanu; da troškove izgradnje lazareta i ostalih nužnih uređaja snosi sam Rodriga, što će mu biti nadoknađeno od one polovice nameta koja bi išla Vladi. Bude li taj trošak veći, razliku će morati podmiriti Rodriga od svoje polovice, a bude li pola prihoda veće od troškova, dat će višak Vladi. Što se privilegija Rodrigi i ostalim Židovima tiče, to se prepušta na odluku samome duždu i vladi.[72]

Rodrigin prijedlog bio je veoma povoljan i mletačkoj vladi (koja na takav način nije ništa riskirala da izgubi, a mogla je samo dobiti) i trgovcima jer je Split imao veliku i sigurnu luku, plovidba od Splita do Venecije bila je dosta sigurna a predložena trgovačka taksa za potrebu lazareta bila mnogo manja od one u Dubrovniku, a manja također i od one u provizornom turskom lazaretu na Neretvi. Splićanima je projekt naročito odgovarao, jer je taj grad u posljednjem ratu s Turcima izgubio i neposredno zaleđe i bio prepušten jedinom slobodnom izlazu: pomorskoj trgovini i prometu, a ti su mogli biti isključivo u pravcu Venecije, jer je ona svojom monopolističkom politikom svela svu trgovinu podvrgnutih zemalja na lagune.

Budući da je prošla godina dana, a odgovor na Rodriginu molbu još nije stizao, šalje splitska općina duždu izaslanika Petra Tartalju i Petra de Cipcisa da preporuče rješenje njegove molbe, tako korisne za čitav grad.

»Nakon gubitka tvrđava u prošlome ratu — veli se u molbi splitske komune — ovi podanici su bili stisnuti na vrlo maleno područje i na uske granice i sada se teško mogu od svoje zemlje prehraniti, dok bi koristeći se skelom, kuće i dućani porasli u svojoj vrijednosti, a građani bi se mogli uposliti u trgovini i tako pribaviti što im je potrebno za življenje.«

»Zbog velike blizine neprijatelja često se vrše nasilja nam težacima, nad pastirima i nad blagom, a kad bi se upriličila skela, to se ne bi više događalo, već bi se uspostavila sigurnost . . .«[73]

Rodrigin projekt imao je međutim i svojih protivnika. Tako bivši prorektor u Omišu Franjo Paruta pobija prednost Splita prema Omišu za izgradnju skele. Split je slabo branjen, a nakon kuge ostalo je u njemu malo stanovnika, pa roba ne bi bila sigurna od uskoka, dok Omiš ima od prirode zaštićenu luku i prikladniji položaj za izgradnju lazareta.[74]

Mletački Senat je konačno ipak riješio u korist Rodrigina prijedloga. 28. listopada 1577. godine zaključuje on nakon vijećanja:

»Iz spisa prikazanog našoj Sinjoriji od Danijela Rodrige, Židova, ovo Vijeće je razabralo njegovu ponudu o uspostavljanju jedne skele u Splitu, kojom bi imala prolaziti roba koja bi išla u turske zemlje i koja bi iz tih zemalja dolazila. Ovo Vijeće je također uzelo na znanje što su o ovom predmetu odgovorili i što su savjetovali Petorica mudrih za poslove trgovine. Na temelju jednoga i drugoga ovo Vijeće je došlo do uvjerenja da će predložena skela biti od probitka za trgovinu i od koristi našim carinskim prihodima.«

Splitskom knezu prepušta se da nađe najpovoljniji položaj u luci za izgradnju lazareta. Prihvaća se i Rodrigina ponuda za troškove gradnje i ubiranje taksa od prometa.[75]

Budući da je položaj na Sustipanu bio previše izložen napadaju gusara s mora, određen je položaj u istočnom dijelu stare luke. Venecija čak određuje jednu ratnu galiju koja će stajati na raspolaganju trgovačkim lađama i biti pod zapovjedništvom splitskog kneza, a za sigurnost plovidbe lađa iz Splita u Veneciju i obratno.[76]

Ali bilo je i odlučnih protivnika Rodrigine ideje. Oni su našli svoga zagovornika u splitskom knezu i kapetanu Alvisu Loredanu koji je uspio odgoditi konačnu odluku u mletačkom Senatu. Iako je mletačka vlast bila relativno vrlo tolerantna u odnosu na Židove, iako je u biti Splitu Rodrigin plan pridonosio, bilo je protivnika kojima je Rodriga smetao jer je bio Židov, a plan izgradnje lazareta, jer se kosio s njihovim osobnim interesima.

»Svakako opetujem — veli u svom dugom izlaganju Loredano — da ima toliko protivnika osnovi skele da ja ne bih mogao sa sigurnošću jamčiti da će se uspjeti. Zato ako tko misli da će mu poći za rukom podignuti je posredstvom jednog Židova, koji je u svojim poslovima podržavan uvijek od drugih Židova, toliko omraženih i prezrenih od svakoga, taj se čovjek vara u svojem uobraženju toliko koliko se između sebe razlikuju pojmovi građenja i rušenja. Ja sam sa svoje strane potpuno uvjeren, kad bi se stvar praktično uputila, pa se onda vidjelo da Židovi rukovode tim poslom skele, da bi u Splitu nastala takva uzbuna i podigle se tolike teškoće, da bi cijeli posao u najkraće vrijeme propao. Protivnici

skele bi rado iskoristili gornju ispriku da sve upropaste, jer Vaša Vedrost mora da zna da u tome gradu nisu svi sporazumni s time da se ova skela tamo podigne. S time nisu zadovoljni svi građani i dobar dio plemstva, iako je preferira jedan dio gradske općinske vlasti. Kako su ti stanovnici protivnog mnijenja, teško će biti postići urednu službu većine njih, pogotovo kada budu vidjeli da im Židovi zapovijedaju.«

»Osim toga preporučujem da se uvaži i okolnost, ako se ostavlja sav taj teret na plećima Rodrige, da on neće imati načina da nametnutu mu zadaću sam izvrši, jer je on siromašan Židov. Prema tome, budući da on neće imati sredstava da sačuva sklonost sandžaka, kadija, vojvoda i tolikih drugih turskih službenika od kojih svaki hoće da pojede svoj obrok, a pri tome se često izmjenjuju, tako da treba opet obnavljati hranu za njih, u pomanjkanju toga on će se uvijek spoticati na zapreke, jer Turci žalibože znaju da se Rodriga do sada potpuno istrošio kod Turaka da ih za se predobije, kada je mislio da će moći u malo dana ostvariti svoju skelu. Na ovaj način on je ostao bez prebijene pare i nema odakle trošiti. A treba da on i svaki drugi trgovac izbije iz glave da će mu ijedan turski činovnik biti naklonjen na dugom putu, korak po korak iz Sarajeva do Splita, ako mu ne uturi u ruke omot sa novcem, a to će se dalje događati sve dok skela ne bude potpunoma podignuta. U protivnom slučaju trgovačka roba će biti uvijek opljačkana i oštećena.«

»Naprotiv, ako Rodriga neće stati na putu, dapače, bilo bi dobro da on za neko vrijeme i ne bude u Splitu, tako da bude očigledno da rukovanje skele ide samo na ime Vaše Vedrosti, pa će iz obzira prema Vama prestati zapreke.«

Loredano spominje i to da turski trgovci neće da plate taksu za gradnju lazareta, već radije idu u Neretvu, gdje su bolje osigurani konjima za karavane, čak ni u slučaju kada bi se Rodriga odrekao »svoje« polovine takse, ne bi li promet svratio na Split. Kao razlog protiv izgradnje splitske skele Loredano navodi i to da će Turke više privući bogatstvo Splita, kada bude u njemu lazaret, pa će ga u prvom ratu prije osvojiti.[77]

Sasvim je suprotno, pak, bilo mišljenje što ga je Vijeću mudrih dao mletački providur konjaništva u prošlom ratu u Dalmaciji Fabio da Canal:

»... Ja kažem da takav naum ne može uroditi nego samo dobrim i plodonosnim posljedicama, i da ćemo po njemu doći do mnogo blagodati.«

»Prva je da će taj kraj, koji je sada siromašan, postati bogat.«

»Druga je, da će se povisiti prihod od carina.«

»Treća je da će se time predusresti mnogi skandali, jer će tada grad biti poštivan od Turaka i poboljšat će se susjedni odnosi.«

»Četvrta je da će po tome biti uvijek na raspoloženju Sinjorije loja i pakline za arsenal, i ja bih savjetovao da se za potrebu arsenala redovito s tog pristaništa vrše nabavke.«

»Peta je da bi cijelo siromašno pučanstvo našlo zarade u kakvome obrtu, jer bi potražnja bila velika zbog velikog prometa koji bi se razvio u tome mjestu.«

»Šesta je da bi sigurnost i kratkoća putovanja i česti promet oružanih brodova štitili tursku trgovačku robu od uskoka, a koju stvar treba iznad svega uvažiti, jer bi se tako oduzela Turcima svaka izlika da traže od nas dozvolu da oružaju fuste da bi zaštitili tu svoju plovidbu. a koja je stvar po mojemu sudu od najveće važnosti,«[78]

Koje su bile glavne smetnje Rodrigina projekta podizanja suvremenih i prostranih skladišta i lazareta u Splitu doznajemo iz jednog opširnog kasnijeg izvještaja, 1591. godine, kada su sve krize već bile prebrođene i kada je djelatnost lazareta potvrdila sve Rodrigine planove. Splićanin Vicko Solitro objavio je, u prošlome stoljeću, među povijesnim dokumentima o Istri i Dalmaciji iz mletačkih arhiva, i opširni opis splitske trgovine u XVI stoljeću anonimnog izvjestitelja. U njemu se, između ostaloga, veli:

»Tisuću petsto sedamdeset i sedme godine je Michel (!) Rodriga, Židov iz Splita, koji je u mnogome unaprijedio promet i imao u tome veliko iskustvo, predložio presvijetlome mletačkome Senatu da u gradu podigne prometnu skelu, podizanjem prikladnih mjesta i skladi-

šta, podsjećajući da će trgovačka djelatnost radi toga položaja, radi luke i tranzita, što će moći biti nadziran i osiguran oružanim galijama, imati veoma velik podstrek.«

»Presvijetli Senat je bio sklon savjetovanim unapređenjima, videći u njima pouzdano povećanje trgovine i blagostanja. Ali dobra volja nikada nije bila sama po sebi dovoljna da razvije i unaprijedi trgovinu, naročito suprotstavlja li joj se zloba, podjarivana nesposobnošću i lijenošću. Vlasnici starih streha (skladišta robe), gradski plemići, među kojima jedan i iz Venecije, uzrokovali su svojim razlozima neuspjeh projekta, iako je svakome od njih bilo zajamčeno da će mu se nadoknaditi šteta. Ali oni su bili navikli na dvije vrste prihoda: jedan je bio vidljiv i dozvoljen, a drugi nevidljiv i nedozvoljen i zbog toga dvostruko veći od prvoga. Drugi dakle prihod nije mogao biti uzet u obzir pri određivanju naknade i zbog toga su se oni protivili tom projektu. Usto su i rukovodioci skele na Neretvi, znajući za to, nastojali vješto da osujete taj mudri prijedlog. Ali pošto je milošću božjom ipak prevagnulo dobro nad zlim, naredila je presvijetla Sinjorija da se u gradu, na obali, pronađe mjesto prikladno za gradnju prostranih skladišta i zgrada, u kojima bi se prihvaćala i raskuživala roba.«[79]

GRADNJA SPLITSKOG LAZARETA

Krajem 1580. godine odobrio je Senat Rodrigi da gradi carinarnicu i lazaret, i to svojim novcem, što bi u toku prometa nadoknadio. Rodriga je predvidio postepenu izgradnju skele u fazama, tako da bi već i prvi izgrađeni dio mogao u cijelosti ispunjavati sve postavljene zadatke. Sklopio je ugovor s jednim zidarom i počeo gradnju. Smrću toga zidara nastale su nepredviđene neprilike koje su Rodrigu dovele u takav položaj da je ostao bez novca i nedovršene gradnje. Razočaran u svemu i bez podrške sredine, napušta Rodriga čitav zamišljeni projekt i ponovo preuzima staru službu židovskog konzula na neretvanskoj skeli. Budući da je na gradnju lazareta potrošio čitav svoj preostali kapital, nije imao novca da započne iznova karijeru u Neretvi, pa moli Vladu da smije prodati djelomično sagrađenu zgradu

splitske skele i od toga nadoknaditi dio svojeg utrošenog novca. Izgubio je bio svaku nadu da bi još mogao ostvariti prvotnu zamisao.[80]

Mletačka vlada pita za mišljenje bivšega splitskog kneza Alvisa Loredana, inače protivnika ideje izgradnje skele u Splitu, koji savjetuje da se Rodrigi vrati bar dio uloženog novca uz slijedeće obrazloženje njegovih zasluga:

»... Za vrijeme dok sam ja bio u službi na rektoratu u Splitu ja sam uvijek poznavao gosp. Danijela Rodrigu kao čovjeka koji je bio željan da promakne interese Njegove Vedrosti. Tako na primjer, pošto se koji put, a to dosta često, događalo da smo imali razmirice sa susjednim turskim dostojanstvenicima, ili zbog uskoka ili zbog kakvog drugog razloga, kada se dogodilo da se spomenuti Rodriga nalazio u tom gradu, ja bih njega poslao u tursku zemlju da te nesuglasice izravna, a on bi dragovoljno pošao pa bi riječima i uspješnim intervencijama sve smirivao.«

»A u prilikama kada bi došao sandžak u one granične krajeve, ja sam uvijek od Rodrige imao korisnih usluga. Isto je tako istina da je on pretrpio dugu i veliku muku pri uspostavi splitske skele, od njega predložene, i da je jako mnogo potrošio u tu svrhu kod Turaka.«[81]

Jednako je bilo i mišljenje vijeća Petorice mudrih u Veneciji.[82]

Rodrigina aktivnost usmjeruje se sada u drugom pravcu. On svojim dobrim vezama s Turcima doprinosi prometu neretvanske skele, a poštovanjem što ga je stekao u Veneciji isposluje da mletačke ratne galije osiguravaju plovidbu trgovačkih lađa od Neretve do Venecije i natrag.[83]

U Splitu je bio zamro gotovo svaki trgovački promet. Tranzitna se trgovina s unutrašnjošću i Levantom odvijala preko Dubrovnika i Neretve. Ekonomske perspektive budućega života Splita bile su veoma loše. O promašenoj šansi Splita da postane istaknuto trgovačko mjesto najbolje govori tadašnji knez splitski Nikola Correr u svojem izvještaju na povratku sa službovanja u Splitu 1583. godine.

»... Ostaje mi još da govorim o skeli i time sam završio. Nema spora o tome, kad bi se uvela, da bi bila od velike blagodati, javne i privatne. Javne zbog velike koristi koje bi crpile državne financije iz utrška nameta na tranzitirajuću trgovačku robu. Privatne, jer bi tamošnji stanovnici iznajmili svoje kuće i dućane trgovcima, koji bi došli da se tu nastane, a osim toga bi crpili od toga prometa mnogo drugih koristi. U početku moje službe uložio sam sve svoje misli i svoja nastojanja u to da bi se ta skela uputila. Založio sam se da bi Danijel Rodriga započeo gradnju carinarnice i lazareta na onome mjestu koje je bilo za to određeno, da bi se tako dovezena trgovačka roba mogla smjestiti i raskužiti. On se je dao odmah na posao i uložio je u gradnju oko 350 dukata, nakon čega, našavši se pred nepremostivim zaprekama, napustio je djelo i otputovao, eto ima već više od godina dana, iz grada i nije se više vratio. Od tada nije više došao nijedan brod s robom niti se više išta poduzimalo na započetoj zgradi, koja eto sada leži kao na po srušena, zapuštena i zanemarena ruševina...«

Correr i dalje misli da ne valja napustiti ideju o izgradnji splitske skele, koja će donijeti velike koristi gradu i Republici, no on ujedno predviđa i jednu opasnost koja je Splitu donijela kasnije gotovo jednako toliko nevolje koliko sama skela koristi, naime opasnost od kužnih bolesti koje se mogu lako prenositi s Istoka robom, uza svu pažnju i raskuživanje u lazaretu.[84]

Slijedeći splitski knez Marko Barbarigo opisuje u svojem izvještaju 1586. godine još jadnije stanje splitske luke.

Rodriga je uspješno unapređivao trgovinu između Turske i Republike, za što mu Mlečani određuju stalnu nagradu, ali ta trgovina mimoilazi Split i najviše doprinosi Turcima. Republika uviđa sada u potpunosti sve prednosti Rodrigina prvotnog projekta splitske skele i počinje ponovo razmišljati o njegovu ostvarenju. Godine 1588. traži vijeće Petorice mudrih (Savii alla mercanzia) od splitskog kneza izvještaj o tome u kojem se stanju nalaze davno započete i zapuštene gradnje u luci.[85]

Nakon toga predlaže isto vijeće Senatu nastavak gradnje carinarnice i lazareta u Splitu, što Senat pri-

hvaća i šalje splitskom knezu 1300 dukata za početak obnove i za uređenje putova prema unutrašnjosti. U siječnju 1588. godine šalju Mlečani splitskom knezu 500 dukata za dovršenje lazareta. Nakon toga razglašuju otvaranje splitske skele, nastojeći privući tranzitni promet iz Neretve i iz Dubrovnika u Split. Tome se protive Turci, videći u procvatu splitske skele propast svoje na Neretvi. Mlečani nastoje s njima pregovarati, ali bez uspjeha. Tada traže ponovo pomoć od Rodrige, da posreduje kod Turaka. Rodriga obećaje posredovanje, ali traži unaprijed utanačenu nagradu, poučen iskustvom prvog pothvata.

Mlečani dakle sami nastavljaju izgradnju splitskog lazareta po Rodriginoj zamisli, tražeći od njega suradnju. Sredinom 1588. godine šalju još 3000 dukata, a zatim još 1500 dukata za opremu lazareta, koji tako postaje jedna od najsuvremenijih i najbolje opremljenih ustanova te vrste u Evropi. Ali dok se splitski lazaret 1588. godine još gradio, kao i putovi u unutrašnjosti, mostovi, konačišta za karavane i sve što je bilo nužno za normalno odvijanje trgovačkog prometa, zbog čega on još nije mogao prihvatiti svu robu iz Venecije i za Veneciju, postala je trgovina preko Neretve opasna zbog sve češćih gusarskih napada na brodove, pa je postojala opasnost da Dubrovnik svede svu tranzitnu trgovinu preko svoje luke. I sam Rodriga bio je, čini se, ozlojeđen što se splitski lazaret dalje gradi bez njegova udjela, pa nije više nastojao svesti turske karavane na Split, kao do tada. On je upravo dovršio veoma važne diplomatske pregovore između malteških vitezova i Republike u Rimu i vratio se u Veneciju.[86]

Venecija je vidjela da bez Rodrige ipak neće uspješno izvesti njegovu zamisao, jer se nije radilo samo o izgradnji lazareta i carinarnice, već u prvom redu o uspostavi glavnine tranzitnog prometa iz Turske preko Splita za Veneciju, a to ni splitski knez ni itko drugi nije mogao izvesti tako uspješno kao Danijel Rodriga.

Početkom 1589. godine mletačko vijeće Petorice mudrih piše splitskom knezu Nikoli Bragadinu:

»Danijel Rodriga, Židov, stići će u vaš grad, na prolasku za Neretvu, kamo polazi zbog privatnih poslova nekih trgovaca. Tom prilikom on želi da napomene Vašem prejasnom gospodstvu neke stvari za koje on drži da bi bile na korist unapređenju tamošnje skele, a budući da je on čovjek ispravnog pogleda i kadar da nam mnogo posluži u provođenju ovog posla, to Vas molimo da ga izvolite, po Vašem običaju, dobrohotno saslušati, pa ako bude predložio stvari koje zaslužuju da budu izvršene i koje su kadre da pridonesu sretnom upućivanju te skele moći ćete Vi sami po Vašem mudrom presuđivanju odlučiti da se izvrši ono što budete držali da je korisno za ovaj posao . . .«[87]

Turci su se najenergičnije protivili otvaranju splitske skele, što bi ujedno predstavljalo prestanak rada njihove. Bosanski paša prijeti mletačkom duždu prekidom dobrih odnosa između Turske i Republike.[88]

Mlečani tada mole Rodrigu da pođe u turske krajeve i udobrovolji ih da karavane svedu na splitsku skelu. Rodriga je već star, umoran i osiromašen. On odgovara opširnim pismom u kojemu veli da pristaje pregovarati s turskim pokrajinskim glavarima, ali jedino ako mu se odobre dvije tisuće dukata za darove, jer Turci iz same ljubavi ništa neće učiniti. Osim toga traži veći broj povlastica za osobnu trgovinu kao i dio od ubranih taksa splitskog lazareta, kojega se on smatra osnivačem.[89]

Iz nešto kasnijeg izvještaja mletačkog vijeća »Savii alla mercanzia«, sredinom kolovoza iste 1589. godine, vidimo da je Rodriga već stupio u mnoge pregovore s Turcima i isposlovao dosta toga u korist splitske skele.[90]

Međutim Danijel Rodriga nije radio samo u svoje ime i za sebe, već je imao uvijek pred očima i interese svoje židovske subraće, posebno levantinskih i ponentinskih Židova. Tako on i sada kao nagradu za obavljene pregovore i čitav svoj udio na izgradnji splitske skele moli dužda i Senat da odobre njegovu bratu, zetu i deset obitelji drugih njegovih rođaka da se nasele u Veneciju. Ujedno namjerava da u Split dovede veći broj židovskih obitelji za koje traži da se izgradi naselje, get. Ti će židovski trgovci doprinijeti djelovanju splitske skele, na-

ročito time što će biti u vezi s mletačkim židovskim trgovcima. Molbi je priložio detaljno obrazložen popis privilegija i garancija što ih je tražio za levantinske i ponentinske Židove u Veneciji, u Splitu i drugim gradovima Republike, i to:

»1. Da svi trgovci budu mogli živjeti u sigurnosti osobno, s obiteljima, trgovačkom robom i imovinom, bez pogibelji i smetnji u ovome gradu Veneciji i u kojem mu drago drugom gradu ovog Prevedrog Dominija, kako po moru tako i po kopnu i da mogu dolaziti, boraviti i putovati po njihovoj volji, a da im se ne može suprotstaviti zapreka, i da smiju slobodno ploviti duž istočne i duž zapadne obale Jadranskog mora, kako je i danas slučaj sa levantinskim putujućim Židovima.«

»2. Da gore spomenuti trgovci, potomci židovskog roda, pripadali kojoj mu drago narodnosti, budu mogli živjeti u sigurnosti, ispovijedajući svoju vjeru, a da ih nikakav ured ili magistrat, crkovni i svjetovni ne bude mogao progoniti. Iako su drugdje morali živjeti u drugom odijelu i pod drugom vjerom, došavši stanovati u ovu državu, neka im bude slobodno živjeti kao Židovima i držati se uvijek svojih obreda, propisa i ceremonija te uzdržavati svoje sinagoge u suglasju s Mojsijevim zakonom i prema običajima židovske religije. Ako pak zbog kojeg mu drago slučaja ili obzira tome Prevedrom Dominiju ne bi bilo više drago da dalje stanuje u njegovoj državi, neka bude dozvoljeno istim trgovcima da se slobodno isele sa svojim obiteljima, sa svojom trgovinom i sa svojom imovinom, a da im ne bude suprotstavljena ikakva zapreka, i da im bude dana mogućnost da upotrijebe brodove, lađe, kola, konje i druga potrebna sredstva uz poštenu uobičajenu naplatu da mogu otići kuda im se bude više svidjelo, a da ne bude više dopušteno da se pod ikakvim naslovom ili optužbom vrši nad njima ikakvo nasilje, niti nad njihovim osobama, niti nad njihovom trgovačkom robom, niti nad njihovom imovinom . . .«

»3. Da u slučaju rata ili sa turskim carem ili sa kojim mu drago vladarem, nijedan od spomenutih Židova trgovaca, koji bi bio pripadnik zaraćenog naroda, a koji bi bio nastanjen u venecijanskoj državi, ne bude

mogao biti zasužnjen, niti postati predmetom represalija, niti na ikakav način biti uznemiren on i njegova obitelj, a niti biti progonjen... Ostaje isključen slučaj kada bi netko imao da bude izagnan radi državnog interesa, ukoliko bi bio što počinio protiv državne sigurnosti. Kod ovakva slučaja krivac neka bude ne samo izagnan, nego i najstrože kažnjen, dok drugi nevini neka uzmognu nadalje živjeti u dosadašnjoj sigurnosti i slobodi, a da ne budu izloženi neugodnostima niti da budu prisiljeni prepustiti svoj stan vojnicima, niti da sami budu podvrgnuti ikakvoj osobnoj tegobi. Za vrijeme pošasti neka se njima pruže iste pogodnosti i iste mogućnosti da se spase kao i drugim podanicima ovog Prevedrog Dominija.«

»4. Da spomenuti trgovci po odredbama ovog pravilnika, koji važi od današnjeg dana unaprijed, ne budu podvrgnuti isplati ikakve takse ili nametu pod vidom zajma što ga njemački Židovi daju bankama, nego da budu obvezani samo na isplatu redovitih carina, dok u ostalome neka budu oslobođeni od svakog drugog poreza, pretpostavivši da oni ne vrše nikakav drugi zanat osim trgovačkog i da trguju sa svojim vlastitim kapitalom, pridonašajući tako prihodima carina i dajući zaposlenja radnicima.«

»Da im se dade sloboda da u svojim kongregacijama oni izaberu sami svoje časnike i službenike u njihovim uredima, poslovima i dužnostima, prema njihovoj volji, sa vlašću da nametnu međusobno takse i da pojedincima propišu dužan udio u zajedničkim troškovima, te da ih prisile na dužnu isplatu i na bezodvlačni pristup na svaki poziv njihovih deputata, bez ikakve oporbe, pod prijetnjom stvarne i osobne ovrhe protiv neposlušnih... Kod toga se razumije da rečena prejasna gospoda imaju također da se pobrinu da spomenuti trgovci budu mogli imati mogućnost prostornog stanovanja i zemljišta na kojem mogu sahraniti svoje mrtve, te osim toga da im bude dana mogućnost da priskrbe sve ono što im je potrebno za njihovo življenje po propisima njihova obreda i prema njihovim običajima uz naplatu redovitih umjerenih cijena, kako je to sve do sada bilo za Židove, putujuće Levantince.«

»5. Da gore spomenuti trgovci budu mogli uživati u Veneciji i u venecijanskoj državi sve gore nabrojene privilegije, a u Splitu, oni koji dođu da se nastane ili budu na prolazu, da uživaju gore nabrojene privilegije, a osim toga da u Splitu i na njegovu području mogu držati dućane i djelovati kao mešetari i da uopće vrše koju mu drago profesiju kao svaki drugi građanin onoga grada i da im budu dodijeljene kuće za stanovanje za njih i za njihove obitelji, i da im bude dano zemljište, gdje će moći sahraniti svoje mrtve i da im bude pružena svaka druga pravedna olakšica. Da za potrebe stanovnika i trgovaca na prolazu budu mogli uzdržavati jednu banku uz one uvjete i uz ona pravila koja će naš Danijel Rodriga, konzul, sporazumno utvrditi s mjesnom velemožnom općinom. A zbog pogibelji od zlih ljudi neka im bude dozvoljeno da izvan grada nose crne kape i klobuke, a to pravo neka uživaju u cijeloj Dalmaciji. A da svi gore spomenuti u Veneciji i u Splitu, koji budu uživali gore navedene privilegije, budu obavezni da plate svom konzulu Danijelu Rodrigi ono što budu odredili glavari njihove kongregacije, bilo u Veneciji, bilo u Splitu, a to za nagradu svih njegovih mnogih zasluga, za naknadu svih njegovih troškova i naplatu svih njegovih truda.«[91]

Vidimo da Danijel Rodriga nije bio samo dobar trgovac već i odličan diplomat i društveni radnik kojemu je briga za sigurnost i napredak njegovih sunarodnjaka bila prva, iako ne bi na kraju nikada zaboravio utanačiti i svoju osobnu nagradu, ne samo od mletačke vlasti, već i od svojih sunarodnjaka. On jasno i samopouzdano zahtijeva za Židove prava koja bi u svakoj drugoj tadašnjoj evropskoj državi izazvala ne negodovanje, već smijeh, jer o takvim pravima nisu pod drugim vladavinama Židovi mogli ni sanjati. On traži za Židove gotovo sva prava koja imaju drugi podanici Mletačke Republike, osim posjedovanja nekretnina i ograničenog bavljena raznim poslovima osim trgovanja, a za splitske Židove, ističući njihovu zaslugu za uspostavljanje skele i oživljavanje trgovine, traži čak i slobodu bavljena kojim god zanatom. On se brine i za sigurnost onih Židova koji su se iselili u tursku carevinu, da ne bi u slučaju rata bili

na samoj teritoriji Republike tretirani kao neprijatelji. On traži da se u Dalmaciji Židovi ničim, čak ni odjećom, ne odvajaju od kršćana.

Sve bi to međutim mogle biti tek puste želje. Ali one su imale realnu podlogu, bile su svjesne materijalne i društvene koristi koju Židovi doprinose Mletačkoj Republici i oslanjale su se, konačno, na široku demokraciju i vjersku toleranciju Republike, jedinstvenu u tadašnjem svijetu.

Baš stoga nismo iznenađeni kada stručno mletačko vijeće Petorice mudrih prihvaća sve Rodrigine tačke, s minimalnim izmjenama u detaljima, bez obzira na tretiranje Židova u prošlosti ili u drugim zemljama, a Senat ih malo zatim ozakonjuje. »Nedvojbeno je da trgovački promet ovog grada — rezoniraju oni trijezno i bez predrasuda — temelji svoja blagostanja, raste sa prilivom ljudi kojima on može da pruži priliku i mogućnost poslovanja, te da se s tim učvršćuje snaga njegove privrede. Kako je pak sigurno kad se trgovci nastanjuju u našem gradu, da im taj postaje njihov rođeni dom i njihova domovina, tako je isto neizbježivo, ako im se ne ostavlja otvoren put time što im se najprije zajamčuje sigurnost života i imovine, a uz to i nekakve koristi i privilegije, da će oni upravljati svoje korake na kakvu drugu stranu gdje im sve to neće biti uskraćeno. To nam dokazuje iskustvo prošlosti sa prilivom španjolskih bjegunaca, koji, kad nisu našli utočište u ovim našim stranama, prijeđoše sa svojim velikim glavnicama u Levant i tamo su dali podstrek povećanja trgovačkog poslovanja drugih naroda na veliku štetu ovoga grada. »Što se zahtijeva u vezi sa Splitom tiče, Mlečani ih u osnovi također prihvaćaju, ali prepuštaju samim građanima i gradskim propisima da odrede da li će Židovi moći držati radnje kao svi drugi građani; preporučuju pak da im se u Splitu, kome će oni pridonijeti svojom trgovinom, podigne odijeljena četvrt, u kojoj će oni moći živjeti u potpunoj sigurnosti . . .«[92]

Bila je to potpuno pobjeda Rodrigine ideje za koju se borio više od dvadeset godina. Ratnoj galiji koja je pratila robu naređeno je da više ne ide do neretvanske skele, već samo do splitske.[93] Rodrigi je priznata uloga

glavnog savjetnika Republike u pogledu usavršavanja i djelovanja splitske skele, a Senat naređuje da mu se isplati zaslužena nagrada s obrazloženjem: »A kako ugled naše Sinjorije iziskuje da svaki čovjek koji se trudio za interese i za korist njezinu, kako je to učinio spomenuti Rodriga, bude i primjerno nagrađen, kada bude njegovim nastojanjem splitska skela dovedena do savršenog funkcioniranja, neka mu bude priznata ona nagrada, za koju Vijeće smatra da je primjerna.«[94]

Rodriga opet s uspjehom posreduje između Mlečana i Turaka u vezi s ubojstvom jednog Turčina, ali se, prije nego nastavi djelovanje u korist splitske skele, želi osigurati i od same splitske vlasti da će provesti u djelo ono što je Senat splitskim Židovima zagarantirao, tj. da splitski knez izda dozvolu novim Židovima da se nasele u gradu, da im se dadu stanovi i osiguraju obećane privilegije.[95]

Slijedeće 1590. godine dovršena je gradnja splitske carinarnice i prvog dijela lazareta i promet se počeo odvijati, nakon obećanja Turcima da će njihova roba biti zaštićena od do tada stalnih napadaja uskoka. Židovima je ponovo zajamčeno novo useljenje u Veneciju i u Split, a Rodriga je i službeno imenovan židovskim konzulom u Veneciji: »... da gore spomenuti Danijel Rodriga, osnivatelj (pronalazač) splitske skele, bude potvrđen konzulom židovske narodnosti, od koje je na tu čast bio izabran u ovome gradu, s onom nagradom koju će mu ista narodnost doznačiti, a koju nagradu će on smjeti mirno uživati, i istu upotrijebiti, kako se pristoji, a da mu se za trajanja njegova života ne bude mogla ma kakva zapreka u tome postaviti.«[96]

RAZVOJ SPLITSKE SKELE

Splitska je skela postajala sve življa i aktivnija. Turske su karavane napuštale neretvansku skelu i dolazile u Split, jer im je tu bila osigurana zaštita robe, a i dezinfekcija je u splitskom lazaretu bila mnogo solidnije obavljena. Dok su se prije pojavljivale sumnje i prigovori Rodriginu planu, sada više nitko nije dvoumio u korisnost splitske skele. I država i privatnici koji su ulo-

žili novac u njezinu izgradnju izvukli su nakon samih nekoliko godina mnogostruku dobit.[97]

Jedan opširniji izvještaj o splitskoj skeli piše 1591. godine slijedeće:

»Dovršenje projekta (splitske skele), iako je taj u početku skoro propao, kao što je već rečeno, svidio se na koncu svima, pa i samim Turcima koji su ga hvalili; i od časa kada je odlučeno da se sagradi lazaret započela je gradnja tako sretno, da su se kroz kratko vrijeme podigle velike zgrade, na vrlo lijepom i prikladnom položaju, proviđene svim udobnostima i opremama nužnima trgovini.«

»Bila je to divna stvar i vrijedna da se sačuva u uspomenu naših nasljednika kako su Turci, želeći sa svoje strane doprinijeti istom cilju, na svoj trošak uredili i usavršili putove od njihove zemlje do grada i kako su malo vremena nakon što je taj veličanstveni kompleks građevina otvoren prometu, udvostručili trgovački promet.«

»Uređene i poboljšane ceste na kopnu donijele su mnogostruku korist samim Turcima, budući da su morski putovi bili opasni radi kršćanskih gusara, naročito uskoka i malteških vitezova. Trgovački promet kopnom do Splita bio je toliko poželjan da su trgovci dolazili do ove skele čak iz Indija i iz Perzije, pa je tako postala zlatnim prstenom između istoka i Venecije.«[98]

I šest godina zatim izvještava splitski knez Baldassare Contarini mletački Senat:

»... Skela se tako učvrstila i uhodala da ne mogu zamisliti što bi je, osim rata, moglo srušiti ili omesti.«[99]

Službeno je splitska skela bila otvorena 1592. godine, ali se poslije dva puta dograđivala i povećavala te pretvorila konačno u golem kompleks građevina, dvorišta i trijemova, jednu od najvećih institucija te vrste u tadašnjem svijetu.[100] Trgovačkom prometu splitske skele naročito su pridonijeli Židovi, kako mletački, tako i turski, jer su međusobno bili povezani. Njihov doprinos zacijelo ne bi bio takav da im nije bila zajamčena sloboda trgovine i građanska sigurnost, kao i mnoge povlastice koje su se temeljile na mletačkim privilegijama datim Danijelu

Rodrigi i njegovim sunarodnjacima za zasluge na osnivanju splitske skele.[101]

Rodrigine zasluge u osnivanju splitske skele istakli su ne samo naši domaći pisci i historičari već i svi koji su se bavili bilo historijom Židova uopće, bilo historijom trgovine na Mediteranu.

Tako je već učeni mletački pisac rabin Simone Luzzatto pisao u svome djelu o mletačkim Židovima, tiskanom 1638. godine, dakle u doba najvećeg prometa te skele:

»Što se tiče trgovine s Istokom, u vezi sa skelom u Splitu, u koju se stječe sva trgovina ne samo Evrope već i Azije što dolazi kopnenim putem, nema sumnje da nije dospjela u ruke Židova, bila bi u rukama Turaka...«[102] I zatim: »Stoga je uočljivo, gdje su boravili Židovi, tu su cvali promet i trgovina... Venecija neće nikada zaboraviti uspomenu prvog osnivača skele u Splitu, koji je svojim vezama prenio trgovinu velikoga dijela Levanta u taj grad, ocjenjujući sada (1638) tu skelu kao najčvršći i najsolidniji temelj prometa što ga je Venecija ikada imala i dajući prednost tome putu pred drugima, uviđajući da je kopno mnogo sigurnije i manje izloženo nesigurnosti udesa nego more.«[103]

Jednako tako nisu Danijela Rodrigu mogli mimoići u svojim poznatim djelima ni suvremeni povjesničari poput Attilija Milana[104] ili Cecila Rotha.[105]

SPLITSKI ŽIDOVI U DRUGOM RAZDOBLJU MLETAČKE UPRAVE

ŽIDOVI U MLETAČKOJ REPUBLICI

Ni u XVII i XVIII stoljeću nigdje nisu Židovi bili tako sigurni kao u Mletačkoj Republici i njenim zemljama. Nakon široke slobode i prosperiteta do sredine XVII st. u Poljskoj, slijedili su progoni, u kojima su naročito Kozaci pobili na tisuće Židova. U Njemačkoj im je Luther u početku bio sklon, ali se kasnije okomio na njih, nakon čega su ih proganjali iz Njemačke. Slobodnije su djelovali u Holandiji i Engleskoj, a kasnije i u Njemačkoj, gdje su razvili znatnu kulturu.

Venecija je pak ne samo tolerirala Židove već raznim uredbama i povlasticama i stimulirala njihovo djelovanje, s jedne strane zbog demokratskih principa svoje državne uprave, ali i svjesna koristi koju ima od njih. Ona nije čak dopustila ni crkvenoj inkviziciji da provede u djelo svoje namjere kao u ostalim talijanskim gradovima. Ali realni duh mletačkih građana očitovao se prvenstveno u tome što im je vlastita korist uvijek bila iznad svega. Stoga su oni širokogrudno pomagali trgovinu i još neke djelatnosti svojih Židova, ali su ujedno budno kontrolirali da se njihove aktivnosti ne bi razvile do te mjere da bi njima mogle bilo u čemu škoditi. Stoga su propisima ograničavali zanimanja kojima se Židovi mogu baviti. Dozvolu boravka u Veneciji nikada nisu davali za stalno, već su je neprestano produljivali i tako ih

držali što ovisnijima. Kad bi pak Republika bila u novčanoj stisci, naročito u doba ratova s Turcima, kuga ili u posljednjem razdoblju političkog i ekonomskog opadanja, uvijek su tu bili bogati Židovi od kojih se tražila materijalna pomoć. Od lihvarenja ili prevelikih kamata bili su mletački građani zaštićeni vrlo razrađenim zakonima.

Mlečani su znali da je Židovima najvažnija ona sloboda u kojoj su ih u svim zemljama i u svim vremenima najviše prikraćivali — sloboda vjeroispovijesti, i tu su im neograničeno davali. Čak su silom gušivali rađe vjerske pobune puka, podjarenog protiv njih.

O liberalizmu i vjerskoj toleranciji Mletačke Republike prema Židovima najbolje svjedoči govor poznatog mletačkog teologa fra Paola Sarpija, održan 1639. godine u Senatu:

»Naši stari nisu nikada dozvoljavali — rekao je među ostalim — da crkvenjaci uvedu svoje sudove u državu, niti da oni iz kojeg mu drago razloga postupaju protiv Judejaca i drugih vrsta nevjernika ili sektaša radi optužbe zločina počinjenih govorom ili djelom. A ako bi inkviziciji prijavili da je tko od njih psovao protiv naše vjere ili da je zaveo kojeg kršćanina ili prouzročio skandal na ma koji bilo način, morali su se crkvenjaci obratiti svjetovnom sudu, koji bi ih kaznio prema počinjenom zločinu.«[106]

Godine 1737. utvrđeni su i objavljeni »Prava i dužnosti Židova«, što je vrijedilo za čitavu Mletačku Republiku. Bila su tu i neka ograničenja u pogledu slobode odijevanja, bavljenja nekim zanimanjima, života u zatvorenom getu, ali zato i zagarantirana sloboda trgovanja i ravnopravnost pred zakonom u većini slučajeva.[107]

Venecija je u XVIII stoljeću potpuno izgubila vodstvo u svjetskoj trgovini između Istoka i Zapada, nakon pet stoljeća prosperiteta. Lik mletačkog trgovca zamijenjen je likom mletačkog posjednika i poljoprivrednika. Većinu trgovine, pogotovu s Levantom, preuzeli su mletački Židovi, bilo kao trgovci, bilo kao brodovlasnici. Bili su međusobno u raznim zemljama udruženi, što im je olakšavalo trgovinu. Neki od njih su se na taj način neobično obogatili, ali su i Republici donosili velike pri-

hode porezima i carinama, a to je Serenissimi tada i te kako trebalo. »Venecija se mogla osloniti na Split, Krf, Kandiju gdje su postojala jaka žarišta Židova . . .« (A. Milano).[108] Strožim propisima ograničila je Venecija djelovanje židovskih veletrgovaca tek posljednjih decenija svojeg postojanja i to zbog prevelike njihove konkurencije kršćanskim trgovcima.

U XVIII stoljeću, kad je bogatstvo Republike već bilo u opadanju, davanja mletačkih Židova bila su često od presudne važnosti. Godišnje su takse za držanje banaka, najam kuća u kojima su stanovali, održavanje straže pred vratima Ghetta, održavanje kanala i sl. iznosile 65.000 dukata, a u godinama ratova 10.000 više. U pet godina kandijskog rata ukupna davanja mletačkih Židova iznosila su 670.000 dukata. Posebno su davali velike zajmove uz malene zakonom utvrđene kamate. Ta se posuđena svota popela do jedan i pol milijun dukata! Za dozvolu boravka u Veneciji plaćali su siromašniji Židovi 2—10 dukata, a najbogatiji do 600 dukata.[109]

Uza sav prosperitet bilo je među mletačkim Židovima bijednih i nezaposlenih jer se nisu mogli baviti nego samo onim zanimanjima koja su im bila odobrena od države, i od kojih je država imala koristi. Zemljoradnjom se na primjer, uopće nisu bavili, jer nisu smjeli posjedovati nikakve nekretnine. Pomorskom trgovinom, kojom su se naročito obogatili, bavili su se isključivo levantinski i ponentinski Židovi, dok je ostalim ostajala tek trgovina stareži.

Uza sva ta ograničenja, smatrali su Židovi Mletačku Republiku obećanom zemljom i bili su joj harni što se očitovalo naročito u godinama ratova i nevolja. Tako su u doba turskih ratova u XVI stoljeću dva židovska bankara priložila dobrovoljno svaki po 100.000 dukata za obranu Republike. Već spomenuti židovski rabin Simone Luzzatto pisao je da je mletački puk »prijazniji i druževniji sa židovskim narodom nego ikoji drugi narod na svijetu«.

Pa ipak su ekonomsko opadanje Venecije, određena ograničenja u XVIII stoljeću, česti turski ratovi i kužne pošasti što su naročito harale mletačkim Ghettom, djelovali na smanjivanje broja Židova u Veneciji. Mnogi su

se selili u bogatije gradove, u Hamburg, London i Amsterdam, tako da ih je od 5 tisuća u XVII stoljeću, ostalo u Veneciji u XVIII stoljeću tek tisuću i pol.

ŽIDOVI U SPLITU

Splitski Židovi pratili su sudbinu svoje subraće u Veneciji, jer su i za njih važili uglavnom jednaki zakoni, osim nekih posebnih privilegija, u vezi s njihovim specifičnim doprinosom trgovini splitske skele. Venecija je i inače, štiteći svoje građane od konkurencije židovskih trgovaca, davala Židovima u provincijskim mjestima Republike mnogo veće slobode.[110]

Rezultat toga bio je da u Splitu nije bilo antagonizma između kršćana i Židova, kao u drugim evropskim gradovima. Za razliku čak i od same liberalne i demokratske Venecije, gdje su Židovi ipak živjeli u Ghettu i odjećom se razlikovali od ostalih građana, u Splitu se u doba Mlečana, kao i kasnije, nije opažala nikakva bitna razlika između židovskih i ostalih građana. Tako se splitski knez Pietro Basadonna, žestoki protivnik Židova, zgraža u svom izvještaju mletačkoj vladi 1638. godine: »Židovi su rastrkani po cijelom gradu i imaju najljepše i najudobnije stanove. Njihova djeca miješaju se redovito s kršćanskom i idu s njima po javnim trgovima i po svetim mjestima, a da se pri tom ne pazi, koji su od njih kršćani, a koji Židovi.«[111]

Broj židovskih obitelji u Splitu u doba cvata trgovine 1621. popeo se na trideset, sa gotovo 200 članova.[112] I splitski knez Giacomo Michiel nije im bio, poput Basadonne, sklon, pa je to što Židovi u Splitu žive posvuda, a ne zatvoreni u getu, smatrao »najvećim skandalom za vjeru i očitom pogibelji da jednoga dana ne dođe do nekog velikog nereda«. On je smatrao da splitski Židovi, zbog svojih veza s unutrašnjošću, uopće ne pridonose trgovini splitske skele; dapače da vrše poslove turskih uhoda. Zbog toga je predlagao da ih i u Splitu zatvore u getu, pod nadzorom straže.[113]

Od tridesetak splitskih židovskih obitelji deset ih je bilo imućnih, deset srednjih, a deset siromašnih, dok veli-

kih bogataša uopće nije bilo. Bavili su se uglavnom trgovinom, velikom ili sitnom.

Ni životom ni odgojem nisu se splitski Židovi razlikovali mnogo od ostalih građana. Knez Basadonna bio je ogorčen što su Židovi suprotno propisima izvan Splita, uzimali za poslugu i dojilje kršćanske djevojke.[114] Životom i zabavama oponašali su, kao i oni u Veneciji, kršćanske običaje i zabave, osim onih koje im je religija branila, odnosno propisivala. Naročite zabave priređivali su za svojih blagdana. One od Purima bile su posebno vesele, jer su padale u vrijeme karnevala, koji je u Splitu, kao i u ostalim mediteranskim gradovima bio tradicionalan. Kartali su se i kockali, jednako kao i ostali građani.

Govor splitskih Židova u ranom srednjem vijeku bio je zacijelo pučki latinski (vulgata). U religioznim obredima upotrebljavali su stoljećima hebrejske riječi, u posebnom deformiranom dijalektu. Kršćani su ih ne samo razumijevali već i prihvaćali neke njihove riječi. U početku su svi znali hebrejski, ali stoljećima je poznavanje toga jezika bilo ograničeno na najkulturnije i na rabine. Mletački Židovi govorili su »hebrejsko-talijanski« a pisali hebrejski. Doseljenici iz Španjolske i Portugala govorili su španjolskim jezikom, odnosno »hebrejsko-španjolskim«. Španjolski je i inače bio uobičajen među levantinskim grčkim židovskim trgovcima. »Hebrejsko-njemački« ili »jidiš« govorili su njemački doseljenici.[115]

Splitski Židovi su dakle u srednjem vijeku govorili zacijelo onim starodalmatinskim jezikom, proizišlim iz pučkog latinskog, ali i hrvatskim jezikom, jer je većina stanovništva grada bila hrvatskog podrijetla i govorila svojim materinjim jezikom. Poznato je, naime, da su se Židovi vrlo brzo prilagođavali običajima i jeziku sredine u kojoj su živjeli.

Dolaskom Sefarda ili Ponentina iz Španjolske i Portugala početkom XVI stoljeća, mijenja se etnička struktura i splitskih Židova. Splitska skela privukla je mnoge Ponentine koji su govorili u prvim generacijama još španjolski, ali i levantinske trgovce, koji su govorili, osim španjolskog, i grčki i turski. Baš zbog poznavanja tih

istočnih jezika, bili su splitski Židovi često posrednici u vrlo delikatnim misijama između Republike i Porte.

Službeni, pa i trgovački, jezik bio je u Splitu u čitavo vrijeme mletačke vladavine talijanski, odnosno mletački dijalekt, ali u židovskim obiteljima u Splitu zacijelo se već od XVII stoljeća dalje govorilo i hrvatski, kao što su se židovska djeca mogla sa svojim malenim kršćanskim prijateljima sporazumijevati jedino hrvatski, a tako i židovske domaćice sa služavkama ili dojkinjama iz obližnje Dalmatinske zagore.

Da se Židovi u Splitu — iako su često tvorili relativno velik postotak stanovništva — nisu tretirali mnogo drugačije od ostalih građana, postoji još jedan dokaz. Kao što se u splitskom srednjovjekovnom statutu uopće ne spominju poimence Židovi, tako u čitavoj »Zlatnoj knjizi« (Libro d'oro) splitske Općine, u kojoj su sabrane najvažnije uredbe, propisi, zapisnici, dukale, privilegije i sl., što obuhvaćaju četiri stoljeća mletačke uprave u gradu, nema nego jedna jedina uredba koja se izričito odnosi na Židove. Da su oni predstavljali ikakav problem u gradu, postojalo bi više dokumenata o njima.

O splitskim Židovima znademo najviše iz izvještaja mletačkih gradskih knezova (načelnika) i drugih izvjestitelja koji su obilazili mletačke pokrajine. Dalje znademo iz trgovačkih ugovora ili iz dokumenata o pojedinim sporovima. Većinu građe sakupili su Š. Ljubić, G. Novak i V. Morpurgo u mletačkima ili u zadarskom arhivu.

Zanimljivo je, dok se u srednjem vijeku, pa i u XVI stoljeću, spominju Židovi i u ostalim dalmatinskim gradovima, u izvještajima iz XVIII st. veli se izričito da se u mletačkoj Dalmaciji Židovi nalaze naseljeni jedino u Splitu.[116] U Splitu su, naravno, bili privučeni živom trgovinom, koje u drugim gradovima, osim Dubrovniku, nije bilo. Jednom se odredbom generalnog providura za Dalmaciju Vicka Vendramina čak zabranjuje Židovima da se nastane u Zadru i tamo otvore svoje trgovine, valjda od straha od konkurencije domaćem stanovništvu.[117] Drugim nešto kasnijim odlukama generalnih providura Petra i Sebastijana Vendramina naređuje se nekim Židovima da napuste Zadar.[118]

TRGOVINA

Trgovačka je skela iz osnova promijenila izgled i život Splita. Maleni grad u dalekoj provinciji Mletačke Republike, pritiješnjen s kopna Turcima a s mora monopolističkom mletačkom privredom, bio je osuđen na stagniranje i propadanje. Skela ga je učinila jednim od najživljih trgovačkih gradova na Mediteranu. Mlečani, trgovci iz prekomorskih talijanskih gradova, Grci, Turci, Jermeni, a naročito Židovi, i oni mjesni i oni iz Turske, s Istoka, ili sa Zapada, svi su mu oni davali posebno šareno i internacionalno obilježje. Karavane su stizale neprestano iz unutrašnjosti, donoseći robu s Istoka, koja bi se raskužila i odležala propisani karanten u splitskom lazaretu, a zatim se tovarila na lađe i odvozila u Veneciju, a iz Venecije u čitavu Evropu. Židovi su u tom prometu igrali odlučnu ulogu, i oni nastanjeni u samom Splitu, kao trgovci, posrednici, mjenjači novca i sl., i oni koji su dovozili robu iz Turske ili je odvozili u Veneciju. Tajna njihova uspjeha ležala je i u poslovnoj povezanosti između turskih, splitskih i venecijanskih Židova, u poznavanju istočnih jezika i u spoznaji da jedino trgovinom mogu prosperirati, jer su im druga zvanja bila uskraćena. Tako je splitska skela, i nakon odlučne uloge njenog osnivača Danijela Rodrige, i dalje ovisila o djelatnosti Židova.

Oni splitski Židovi koji nisu imali ni mogućnosti, ni sredstava, a ni sposobnosti da se bave velikom tranzitnom trgovinom, držali su manje trgovačke radnje u gradu, nabavljajući robu od Židova veletrgovaca, sa Zapada i s Istoka, a prodavajući je ne samo građanima već i seljacima iz okolice grada, trgovcima i gonjačima koji su s karavanama stizali u Split, ili pomorcima koji su dolazili brodovima s robom ili po robu.

Trgovina, kao rezultat djelatnosti splitske skele, privlačila je i zapošljavala ne samo splitske Židove već i one iz Venecije i iz turskog carstva. Rodrigin plan bio je veoma realan i dalekovidan. Prebacivanjem trgovačkog pomorskog prometa na oceane, Sredozemno je more postalo zatvoreno jezero. Pola njegovih obala imali su Turci u svojim rukama. Drugdje su trgovinu ometali gusari,

Saraceni, uskoci, malteški vitezovi. Jedini izlaz trgovine s Istokom i jedina moguća konkurencija udobnijem ali mnogo daljem pomorskom putu oceanima bila je karavanska trgovina kopnom; a morem tek od Splita do Venecije, u Jadranu, kojega je mletačka mornarica mogla štititi, jer ga je smatrala svojim zaljevom, gulfom.

Budući da je pola te trgovine bilo u rukama Turaka, a pola Mlečana, bila je potrebna naročita diplomatska vještina, stalno posredovanje, odlične veze između Republike i Turaka. Bez te razvijene trgovačke diplomacije ne bi bilo ni razvijene trgovine, pogotovu što su česti mletačko-turski ratovi do temelja rušili sve veze i sporazume u doba mira mučno postignute. Taj vješti i delikatni diplomatsko-trgovački posao obavljali su prvenstveno Židovi, i oni mletački podanici, i oni turski, jednako trgovci kao i brodovlasnici i bankari. U njihovoj zaštiti živjeli su i siromašniji Židovi u Splitu, uvijek ovisni o trgovačkom prometu: obrtnici, mali trgovci, oni zaposleni u lazaretu i drugi. Sve boljim razvijanjem trgovine podizalo se i njihovo blagostanje, ali oni Židovi koji su najveće profite izvlačili iz te trgovine nisu bili splitski, jer su ti uglavnom bili tek posrednici, a nisu imali velike kapitale da bi ih mogli ulagati u nabavu robe, već turske i mletačke bogate židovske obitelji. Splitski Židovi su najčešće posredovali kao trgovački agenti mletačkih pa i turskih većih židovskih kuća, putujući stalno u turske krajeve, gdje su zbog dobrih veza bili i dobro primani i gdje su se odlično snalazili, što je kršćanskim trgovcima bilo vrlo teško.

Jedan od veoma važnih zadataka židovskih trgovaca i agenata bio je da svu tursku trgovinu svrate na splitsku skelu, a odvrate od ostalih, naročito od dubrovačke i ankonitanske.

I ostali splitski puk imao je, izravno ili posredno, mnoge koristi od prometne splitske skele i lazareta, naročito u tim teškim stoljećima kada je čitavo zaleđe grada bilo u turskim rukama. Da nije bilo kužnih pošasti, koje su također bile posljedica djelovanja splitske skele, doživio bi grad Split tada, unatoč turskim ratovima svoj najveći ekonomski procvat.

Jedini kojima je čitav taj trgovački promet bio trn u oku bilo je splitsko plemstvo. Ono je osiromašilo, izgubivši mnoge posjede izvan grada, a bilo je previše konzervativno i neaktivno da bi se bavilo trgovinom ili nekim praktičnim poslom. Živjelo je i dalje od vina i ulja što su ga donosili koloni iz još preostalih njihovih posjeda. Zavidjelo je svakom tko se upuštao u trgovinu, ali ga i preziralo. Jedini bogati splitski plemići u XVI, XVII i XVIII stoljeću, koji su tada podigli reprezentativne palače, bili su u stvari doseljeni talijanski trgovci, koji su novcem kupili plemstvo, poput Milesija, Kavanjina, Capogrossa i dr.

Ostali plemići, živeći više od svojih posjeda i privilegija, nego od rada, usmjerili su svoju aktivnost u jedinom mogućem pravcu: da ometu aktivnost splitske skele i židovskih trgovaca. Ti materijalni razlozi, a ne društveni ili religiozni, stvarali su određeni antagonizam između kršćana i Židova u Splitu.

Neki realniji splitski plemići, uvjerivši se da ih jedino tranzitna trgovina može spasiti od ekonomske propasti, počeli su se udruživati s iskusnijim židovskim trgovcima, ulažući svoj novac u njihove pothvate ili sklapajući s njima zajednička trgovačka udruženja. Njima bi se pridruživali i bogatiji građani.

Tako je krajem XVII st. splitski plemić Jakov Papalić osnovao sa splitskim Židovom Mojsijem Russom trgovačko društvo. Slično udruženje osnovala je splitska građanska obitelj Marchi s braćom Josipom i Izakom Pensom.[119]

Od ostalih splitskih plemićkih obitelji bavili su se trgovinom tek Capogrossi, Kavanjini i Celsi, ali su svi oni bili doseljeni talijanski trgovci, koji su stekli plemstvo.[120]

Iako je skela, jedna od najvećih i najsavršenijih u Evropi, bila u Splitu, Splićani su tek manjim dijelom crpli koristi od nje. Glavna trgovina i glavni profiti bili su, kako izvještava 1611. godine splitski knez Cesare Dolfin, u rukama stranih Židova, Jermena, Grka i Mlečana.[121]

Dubrovčani su svim silama nastojali da svedu turske karavane u svoju luku i u svoj, znatno skromniji, lazaret. Oni bi to, naročito uobičajenim metodom darova i uspjeli, da mletački Židovi nisu bili još bolji diplomati. Turci su pak, od najnižih pa do najviših činovnika, iskorištavali tu situaciju i stalno očekivali mito i darove. Često bi, kao 1606. godine, zaustavili sve karavane na svojoj granici i tek nakon interveniranja splitskih Židova i obećanih darova, otvorili granicu prema Splitu.[122]

Glavno sabiralište robe s Istoka bilo je u Sarajevu, a splitski su Židovi sa Sarajevom bili u stalnoj vezi i odlično su bili upućeni u kretanje karavana, imajući dobru dojavnu službu.

Prema postojećim izvještajima znade se da je promet preko Splita bio tako velik da je u XVII st. znalo u Split stizati svakog dana oko 250 konja natovarenih robom, većinom vlasništva židovskih trgovaca iz unutrašnjosti.[123] Često bi u Split dolazilo toliko robe da se sva nije mogla smjestiti u prostranom lazaretu (iako se on još dva puta proširio dogradnjama), pa su je smještali na otvorenom, u gradskoj loži i u podzemnim prostorijama Dioklecijanove palače.[124]

Konkurencijom splitskoj skeli, osim dubrovačke, postala je u XVII st. i ona u Makarskoj, koju su Turci sami htjeli osposobiti kao svoju neovisnu. I u sprečavanju te turske akcije odigrali su glavnu ulogu splitski i ostali mletački, pa i turski, židovski trgovci.[125]

Na stotine dokumenata što ih je marljivo sakupio Viktor Morpurgo govore najrječitije o ključnoj ulozi Židova u živoj trgovini splitske skele u XVII i XVIII stoljeću. S razvojem te trgovine razvija se Split i urbanistički, naročito luka i njeni uređaji.[126] Lazaret se dograđuje i proširuje; povećavaju se i dograđuju pristaništa, molovi i lukobran. Ti nam dokumenti pružaju uvid u odličnu organizaciju te tranzitne trgovine, u čitavu složenu mrežu koja je imala svoje članove posijane duž čitavog terena gdje se glavnina trgovine provodila: u Carigradu, Sarajevu, Banjaluci, Splitu, Veneciji i gradovima sjeverne Evrope. Poduzete su sve mjere za zaštitu prijevoza kopnom i morem i za nadoknađivanje eventualnih gubitaka ili oštećenja. Sve je poduzeto da bude što

manje zastoja robe na karavanskim cestama i u splitskom lazaretu, ali se ujedno najstrože provodio propis o nužnoj karanteni, koja se nikakvim mitom nije mogla izbjeći ni skratiti, jer su jedino u tome i Splićani i Mlečani bili nepodmitljivi. I najmanji propusti ili nesmotrenosti znali su uzrokovati strašne kužne pošasti, koje bi uništile obično dvije trećine stanovništva, iako se kretanje zaraza pratilo, naročito preko razvijenih židovskih veza, još na turskom teritoriju.

Neke mletačke funkcionere u Dalmaciji, kao Bortolomea Pisanija 1629. godine, zabrinjavao je sve veći broj Židova u Splitu i sve šira njihova aktivnost u trgovini između Turske i Venecije. Generalni providur Dalmacije Alvise Mocenigo predlaže 1639. godine Senatu da u Budvi i u Bosni Mlečani postave svoje zastupnike da ne bi sve bilo isključivo u rukama Židova.[127]

RATOVI S TURCIMA I OBRANA GRADA

Splitskim i levantinskim Židovima nekoliko su puta njihovi protivnici predbacili da su, zbog odličnih veza sa svojim sunarodnjacima u turskim krajevima, turski uhode i da u vremenima pripremanja ratova ili u toku samih ratova djeluju na korist turske carevine, a ne Mletačke Republike.

Iako su se Židovi smatrali posebnim narodom, jednako su se smatrali pripadnicima onoga naroda i onoga grada u kojemu su živjeli i koji im je pružio zaštitu i mogućnost djelovanja i slobodu vjeroispovijesti. Iako je njima trgovina bila glavna briga, nisu bili lišeni osjećaja i dužnosti patriotizma i društvene odgovornosti, što su baš u Splitu najbolje dokazali u najkritičnijim časovima turske opasnosti.

I kao građanima i kao trgovcima splitskim Židovima ratovi između Turske i Venecije nisu nikako išli u prilog. Ti su ratovi predstavljali opasnost gubitka slobode i prestanak svake trgovačke djelatnosti. Jer koliko god je neposredna blizina Turaka pogodovala tranzitnoj trgovini između Turske i Venecije preko splitske skele, toliko se u godinama čestih i dugotrajnih tursko-mletačkih ratova Split nalazio na najkritičnijem izbočenom mjestu, samih

pet kilometara od turske granice u Solinu, prepušten više manje sam sebi i obrani svojih stanovnika, uz pomoć malene mletačke posade, koja bi u najopasnijem času znala pobjeći sa svojih položaja.

Uloga splitskih Židova u tim ratnim prilikama bila je trojaka: u doba mira, u vrijeme ratnih priprema, pa čak i u ratnim danima, vršili su dragocjenu diplomatsku i obavještajnu službu, baš zbog odličnog poznavanja turskih krajeva, turskog jezika i svojih razvijenih veza u turskim krajevima. Druga pozitivna uloga Židova u vrijeme ratova bila je pomoć Republici novcem, a stanovništvu prodajom hrane ili tkanjem i šivanjem odjeće i bolničke opreme za vojsku. Treća uloga bila je, kao i svakog građanina, neposredna obrana grada i izgradnja utvrđenja.

Mletačka Republika temeljila je mnoge svoje političke i ekonomske uspjehe više na savršenoj diplomaciji nego na vojnoj sili. Iz stotina dokumenata, većinom tajnog značenja, u mletačkom državnom arhivu, oblikuju se likovi židovskih trgovaca, naročito splitskih, koji svoje znanje, svoju vještinu i svoje razvijene veze stavljaju u službu nove zajedničke domovine. I kao što nije moguće jednim ovakvim pregledom obuhvatiti čitavu trgovačku aktivnost splitskih Židova, tako je nemoguće potpuno opisati njihovu djelatnost na diplomatskom polju. Sama, već spomenuta, obrađena građa Rodrigove diplomatske djelatnosti u vezi s gusarenjem malteških vitezova, što ju je sabrao V. Morpurgo, zauzima čitavu knjigu.

Vidjeli smo Rodrigovu djelatnost na tom polju više puta, za koju mu je Mletačka Republika bila jednako zahvalna kao za njegovu djelatnost u razvijanju trgovine. Ali i prije njega postoje dokumenti o sličnim aktivnostima Židova u našim krajevima. Najistaknutije mjesto među njima zacijelo zauzima rabi Salamon Aškenazi, povjerenik i osobni liječnik velikog vezira Mehmed paše Sokolovića, turskog vojskovođe našega podrijetla (iz Višegrada u Bosni). On je uspješno posredovao, nakon završetka ciparskog rata 1574. godine, između Turaka i Venecije.[128]

Najistaknutija ličnost među tadašnjim splitskim Židovima, nakon Danijela Rodrige, bio je zacijelo Josip (Jozef) Penso. Zbog njegova ugleda povjerena mu je dužnost konzula splitske židovske općine. Brinući se za trgovinu splitske skele, kojoj je početkom XVII stoljeća, u vrijeme kuge u Veneciji, prijetila opasnost da zbog konkurencije dubrovačke skele, počne opadati, bio je dostojan zamjenik Rodrigin. Mletačka je vlada neobično cijenila njegovo iskustvo i povjeravala mu najodgovornije državne zadatke. Osim što je putovao Bosnom, organizirajući tranzit turske robe preko Splita, a ne drugih luka, pošao je 1630. godine, po nalogu generalnog providura Alvisa Zorzija, u Makarsku, da ustanovi položaj na kojemu su Turci namjeravali sagraditi jednu tvrđavu, za što je bio javno pohvaljen. Zatim s uspjehom obavlja pregovore s turskim velikodostojnicima u vezi prometa splitske skele. Slijedeće godine čak ga je generalni providur Antonio Civran poslao Mehmed-paši u Bosnu na pregovore, što je on obavio na svoj vlastiti trošak.[129] Četiri godine zatim pohvaljuje ga zapovjednik ratnih galija u Splitu Petar Mocenigo zbog uspješno obavljenog posla svođenja turske trgovine na splitsku, a ne dubrovačku skelu.[130]

Godine 1635. putuje opet Jozef Penso u Tursku, sa zadatkom da privuče na splitsku skelu židovske trgovce iz Sofije, pa su otada stizale u splitski lazaret »brojne i bogate karavane«.[131]

Glavni uspjeh Pensinih pregovora s Turcima bilo je naređenje budimskog paše 1636. godine da Turska obustavi svaku trgovinu s Dubrovnikom, što je išlo u prilog Republici ali i Splitu.

Za mnoge zasluge nagrađen je Jozef Penso doživotnom nagradom od 10 dukata mjesečno, a odobreni su mu još neki privilegiji u osobnoj trgovini,[132] među ostalim da može otvoriti trgovinu izvan splitskih gradskih vrata, na Pisturi, gdje je uvijek bio velik promet turskih karavana što su stizale u Split.[133]

Godine 1637. šalje ga generalni providur Alvise Mocenigo posebnim oružanim brodom u solinski zaljev da se tamo sastane i pregovara u ime Republike sa Noe Agom.

Koliko je Venecija cijenila splitskog Židova Jozefa Pensu govori i ovaj mali citat iz opširne javne pohvale splitskog kneza Petra Basadonne:

»U tolikoj se mjeri priznaje zaslužnim zauzimanje Židova Jozefa Pense u raznim važnim zadacima i trgovačkim poslovima, što su bili povjereni njegovoj vjernosti i sposobnosti, a radi općeg interesa i interesa ove (splitske) skele, kako smo se s posebnim zadovoljstvom uvjerili u toku naše uprave (Splitom), da je razumno da ga javni predstavnici imenuju konzulom u znak javne zahvalnosti i da bi ga se još više obodrilo u njegovoj javnoj službi...«[134]

Još teži zadatak imao je splitski Židov Samuel Lima, sakupljajući u Turskoj podatke za Republiku u punom jeku kandijskog rata 1667. godine. Javna pohvala generalnog providura Dalmacije Catarina Cornara svjedoči o najuspješnije obavljenom poslu, a budući da je on sve te veoma opasne zadatke vršio bez ikakve nagrade, generalni providur Antonije Barbaro imenovao ga je nakon završetka rata židovskim konzulom splitske skele, jer je taj položaj upravo ostao prazan.[135]

Kandijski rat između Venecije i Turske (1645—1669), a naročito turska opsada Splita 1657. godine, bili su odlučna kušnja za sve građane, pa i za splitske Židove. I baš tu su se oni pokazali dostojni povjerenja Republike i Splićana, boreći se svim silama protiv zajedničkog neprijatelja, iako su u Turskoj imali mnogo svojih sunarodnjaka, prijatelja i rođaka. Sam generalni providur i glavni zapovjednik mletačkih vojnih snaga u Dalmaciji Leonardo Foscolo javno je odao priznanje splitskom liječniku Judi Lambrozu za zasluge na polju vojne medicine u tom ratu.

Taj dugi i teški rat zatekao je grad Split veoma slabo branjen i naoružan. Utvrđenja su bila zastarjela: jedan dio grada branile su još zidine Dioklecijanove palače, građene u vrijeme posve drugačije vojne strategije: drugi dio grada bio je opkoljen srednjovjekovnim zidinama, obnovljenima oko 1500. godine; naknadno su dodana tek dva bastiona sa zapadne strane. Mlečani su odlučili da Split proglase nebranjenim gradom i ostave ga na milost

i nemilost neprijatelju. U posljednji čas započeta je gradnja tvrđave Gripe, na susjednom brežuljku koji je dominirao Splitom i predgrađima. Tvrđava je bila tek napola sagrađena kada su Turci 1657. godine opkolili grad ogromnom vojskom i topništvom i uspjeli osvojiti čak Gripe. Građanima, bez dovoljno podrške mletačke vojske, ostala su dva rješenja: predati se na milost i nemilost Turcima, ili se braniti do posljednjeg čovjeka. Splićani su izabrali ovo posljednje. Kao što su zajednički, plemići i pučani, kršćani i Židovi, danju i noću zidali tvrđavu Gripe, tako su sada svi složno, zaboravivši stoljetna trvenja, stali na obranu grada.

Iz jednog kasnijeg podneska splitskih Židova gradskome knezu 1714. godine, kada su ih htjeli prikratiti u obavljanju nekih zanata, proizlazi »da su u vrijeme kandijskog rata židovski trgovci nastanjeni u ovom gradu sudjelovali spremno u javnim radovima i ostalome, gradeći vanjske gradske zidine i tvrđave Gripe i Bačvice, kao svaki drugi stanovnik grada i da su spremno doprinijeli ratnom naoružanju i svakoj drugoj općoj potrebi. Da su u doba navedenoga rata navedeni Židovi davali stražu i branili od neprijatelja položaj iza (samostana) sv. Arnira, koji se danas zove položaj Židova (posto d'Ebrei)...«. Te su izjave pred sudom potvrdili jednoglasno splitski plemići pukovnik Ivan Alberti, doktor Jerolim Kavanjin (pjesnik), Albert Papalić, Nikola Cambij, pukovnik Jerolim Cattonari, Alviž Geremia, Petar Maroli i dva građana. Oni su potvrdili da su tada splitski Židovi pružili svoj udio u utvrđivanju i obrani Splita kao svi drugi građani i da su snosili i sve tegobe rata kao ostali.[136]

Iz jednog nešto kasnijeg sličnog zapisnika preslušavanja doznajemo da je u vrijeme kandijskog rata splitskim Židovima bila povjerena obrana kule iza samostana sv. Arnira, gdje su stalno čuvali stražu dok se Turci nisu povukli, a ta se kula i danas (1723) još zove »židovski položaj« i još je naoružana jednim topom. To je ona sjeverozapadna ugaona kula Dioklecijanove palače, i danas zvana Arnirova kula. Razumljivo je da je taj dio gradskih zidina povjeren za obranu splitskim Židovima

jer se dio staroga grada koji su oni nastavali, kasnije njihov get, nalazio blizu tog dijela zidina i graničio baš s tom kulom.

Iz izjava raznih svjedoka, među ostalima i starog meštra Grgura Šore, koji je gradio utvrđenja u tome ratu, proizlazi da su Židovi u svojim kućama (koje su uzimali u najam) pružali smještaj mletačkim vojnicima; da su, osobno i plaćajući druge, sudjelovali u javnim radovima i nosili kamenje i zemlju, izgrađujući terrapienate; da su osim svih javnih radova kao i ostali, još bili obavezni da šiju vreće, ogrtače, košulje, plahte i ostalo što je bilo potrebno vojsci; da su morali vući s ostalim građanima topove prema rijeci Cetini, kada se neprijatelj približavao toj rijeci, u operacijama glavnog vojnog zapovjednika Alvisa Moceniga; da su i kasnije, u toku kandijskog rata, između 1660—1670. godine, sudjelovali u izgradnji čitavog sistema terrapienata i baluarda (bastiona) oko grada, noseći zemlju i kamenje.[137]

Splitski su Židovi u tadašnjim čestim ratovima s Turcima, u kandijskom i morejskom ratu u XVII st. i mletačko-austrijsko-turskom ratu u XVIII st., mogli mnogo pridonijeti svojim odličnim vezama i iscrpnim obavještenjima. Ali i u godinama mira, dok je trgovina s Turcima cvala, trebalo je biti stalno na oprezu i pratiti kretanje turske vojske. Znademo tako da se generalni providur Dalmacije Alvise Contarini obratio 1759. godine splitskim Židovima da istraže zašto Turci sakupljaju u Sarajevu mnogo topova i ostale ratne opreme i da ujedno istraže jesu li istinite vijesti da se u Sarajevu pojavila kuga. Splitski su Židovi poslali pouzdane osobe u Sarajevo i Dubrovnik, gdje su doznali sve što je bilo potrebno i izvijestili providura.[138]

Drugi doprinos splitskih Židova u tim ratovima bio je u njezi i opskrbi ranjenika u vojnoj bolnici. O kirurzima i liječnicima govorit ćemo posebno, a ovdje spomenimo jednu javnu pohvalu splitskog kneza Danijela Balbija iz 1759. godine: »Ističući istinu i dokazujući zaslužna djela što je ova Zajednica Židova nastojala da izvede u svim potrebama ove Vojne bolnice, potvrđujemo da su u vrijeme naše uprave baš Židovi bili zaduženi za

krpljenje i šivanje veoma mnogo vreća za javnu opskrbu dvopekom, što su izvršili spremno i radino, iako su baš isti Židovi uvijek sa pouzdanjem zaduženi za obavljanje svih ostalih potreba koje proističu iz javnih naredbi. . .«[139]

BANKA

Nemoguće je zamisliti živu židovsku trgovačku aktivnost bez razvijenog bankarstva. Lik Židova stoljećima je bio vezan uz zanate trgovca i bankara (zajmodavca). Kršćani su to zvanje povjeravali Židovima, jer je Evanđelje izričito zabranjivalo kršćanima posuđivanje novca uz kamate. Stari zavjet zabranjivao je posuđivanje novca uz kamate, ali samim Židovima, a ne drugima. Talmud je, istina, zabranjivao posuđivanje novca uopće, ali to nije bilo strogo provođeno.

Budući da Židovima nije bilo dozvoljeno da se bave drugim aktivnostima, a čitava im se imovina sastojala u pokretnom novcu, to su se rado bavili tim poslom, posuđujući uglavnom novac srednjoj i nižoj klasi, ali katkada i višoj, pa čak i vladarima i državama.

Obično bi načelnik ili gradski knez zvao kojega židovskog bankara da se naseli u njihov grad i otvori u njemu banku i zalagaonicu. Ugovorom su bile utanačene obaveze bankara prema gradu i grada prema njemu. Općina bi mu garantirala slobodu i nesmetan rad. Visine kamata unaprijed bi se odredile. Manje kamate plaćale bi se ako bi se položio zalog za posuđeni novac, a veće kamate ako bi se novac posudio samo na potpis. Založene nekretnine ipak nikako nisu mogle postati vlasništvo Židova, već bi se prodavale na licitaciji nakon propisanog vremena od 13 mjeseci. Određene su i takse koje je bankar bio dužan plaćati općini. On je, zauzvrat, bio primljen među slobodne građane, ali ne trajno, već privremeno.

Samo su bogatiji Židovi mogli biti bankari, jer su morali položiti zalog od 5000 dukata da bi mogli otvoriti banku. Budući da su židovske banke prvenstveno bile namijenjene kršćanima, bilo je propisano da u banci budu prisutna uvijek i dva kršćanska pisara.[140] Mletačka

je vlada naročito poticala otvaranje židovskih banaka i zalagaonica, jer su one s jedne strane pridonosile razvoju trgovine, a s druge rješavale pitanje zalagaonica (tzv. »Monte di Pietà«), tako nužnih siromašnijem puku.[141]

I u gradovima na našoj jadranskoj obali srazmjerno rano se otvaraju židovske banke. Podaci o bankarima koje zovu naše primorske komune često su ujedno i prvi podaci o Židovima u tim gradovima. Njihova pojava vezana je u tim slučajevima uz razvoj autonomnih komuna na Jadranu.

Tako u Istri susrećemo već krajem XIV i početkom XV stoljeća brojne židovske agencije zajmodavaca. U Zadru su poslije 1386. godine Židovi zauzeli vodeću ulogu u bankarstvu, u konkurenciji s jednim kršćanskim zajmodavcem.[142] Šibenska općina zove 1432. god. jednog židovskog bankara, propisujući što se ne može založiti (crkveno posuđe, odjeća i sl.). Ujedno se zahtijeva da dotični bankar mora raspolagati kapitalom od 10.000 dukata.[143] Bilo je slučajeva da su pojedini židovski bankari zloupotrebljavali svoje zvanje, naročito u teškim ratnim godinama, pa je veći dio imovine siromašnih građana znao prijeći u njihove ruke, kako se to dogodilo u Šibeniku 1624. god., nakon čega je vlast forsirala otvaranje zalagaonice, »Monte di Pietà«, u kršćanskim rukama.[144]

Ne postoje nikakvi podaci da je i splitska komuna u srednjem vijeku pozvala kojeg židovskog bankara, kao i ostale dalmatinske općine, iako to nije isključeno, jer je trgovački promet u Splitu bio čitavog srednjeg vijeka veoma živ. Problem otvaranja banke postao je naročito aktualan otvaranjem splitske skele s lazaretom.

Među privilegijima što ih je Danijel Rodriga tražio od mletačkog Senata za sebe i svoje sunarodnjake u Splitu bilo je i to: »Da za potrebe stanovnika i trgovaca na prolazu budu mogli uzdržavati jednu banku uz one uvjete i uz ona pravila koja će naš Danijel Rodriga, konzul, sporazumno utvrditi s mjesnom velemožnom općinom . . .«[145]

Senat je to odobrio, splitska komuna također i 1592. godine, kada je otvoren novosagrađeni splitski lazaret, otvorena je i prva poznata nam splitska banka. Jedini

dokumenat što se odnosi na Židove u »Zlatnoj knjizi« splitske Općine jest dukala mletačkog dužda Pascalisa Ciconije, kojom se splitskom knezu odobrava da dovede u grad jednog židovskog bankara, koji će moći tu djelovati uz određene kamate od 15 posto godišnje.[146]

Koliko i kako je djelovala ta prva poznata nam splitska banka, ne znamo tačno. Činjenica je da se u XVII stoljeću i u Splitu ponovo pokreće pitanje osnivanja zalagaonice (Monte di Pietà) koja bi stajala pod nadzorom predstavnika grada i bila tako neke vrste komunalna institucija. Bilo je to doba teških mletačko-turskih ratova, u kojima je siromašni puk najviše stradao. Iako je visina godišnjih kamata u do tada uobičajenim bankama bila zakonom utanačena, tj. do 15 posto, iskorištavale su se nepovoljne situacije da se kamate često i udvostruče. Stoga je na inicijativu generalnog providura Dalmacije Gianbattiste Grimanija osnovana u Splitu 1642. godine zalagaonica s društvenom upravom, koja je pozajmljivala novac uz kamate od 6 posto godišnje.[147]

S obzirom na živu trgovinu Splita i na posebnu karitativnu namjenu nove zalagaonice, vjerojatno je paralelno s njom djelovala i dalje u gradu i banka u rukama Židova.

TRGOVINA NA MALO

Vidjeli smo da sami Splićani, pa čak splitski Židovi, nisu mogli izravno sudjelovati u tranzitnoj trgovini na veliko između Istoka i Zapada, što je išla preko splitske skele. Međutim i jedni i drugi bili su indirektno angažirani u tom živom trgovačkom prometu: bilo posredništvom bilo bankarstvom, bilo raznim poslovima u lazaretu, bilo ukonačivanjem trgovaca i goniča, bilo trgujući sa čitavim tim svijetom koji je danomice stizao u grad, ili pak pomorskim poslovima prijevoza robe u Veneciju, ili iz Venecije do Splita.

Grad je vrvio trgovcima, pomorcima, goničima i svim onim stranim pratiocima robe koji su stizali morem sa Zapada ili kopnom s Istoka. Split je ujedno bio veza između ta dva svijeta i tu su mletački i ostali zapadni trgovci i pomorci kupovali u splitskim dućanima ili

pazaru orijentalne proizvode, a još više su naši Zagorci, Hercegovci, Bosanci ili Turci iz dalekih krajeva kupovali zapadnu robu. To je bila, istina, trgovina na malo, trgovina samih pratilaca karavana i brodova, ali za maleni Split od samo nekoliko tisuća stanovnika vrlo živa i korisna.

U toj trgovini na malo naročito su se osposobili splitski Židovi, prodavajući pratiocima karavana razne odjevne i ostale predmete mletačke ili lokalne proizvodnje. Tradicijom iskusni tkalci, tangari i krojači, oni su sami krojili osebujna seljačka odijela, i za dalmatinske Zagorce, i za Hercegovce i Bosance, i to tačno prema folklornim propisima pojedinog kraja, jer takva se narodna odjeća nije mogla naručivati gotova iz Venecije, a sami seljaci nisu uvijek imali odgovarajućeg materijala za izradu svih dijelova odjeće, naročito muške.

Sačuvano je nekoliko inventara trgovina splitskih Židova iz kraja XVII stoljeća, iz kojih se vidi da su gotovo isključivo prodavali robu seljacima iz unutrašnjosti, bilo onu dopremljenu iz Venecije, bilo onu koju su sami proizvodili. Budući da se radi o originalnoj folklornoj odjeći, bez analogije u mletačkim gradovima, nisu ni postojali talijanski, odnosno mletački, nazivi za te dijelove odjeće, pa su nazivani originalnim hrvatskim ili muslimanskim nazivima, iako su inventari, kao i svi ostali dokumenti tog doba, pisani talijanskim jezikom.

Vidimo tako da splitski trgovci Židovi Memò Baruh, Abram Russo i Izak Penso, sin već spomenutog Jozefa Pensa (udruženi čak u trgovini s kršćanskim građaninom Marchijem, pa i plemićem Papalićem), prodaju najviše crnih suknenih seljačkih kapa ili kapica (capica, capize di panno nero), zatim ženske kapice (scaffia), kape sa cvjetićima (capice a fioretto), donje rublje (sottomuda, cioè bragon), košulje, hlače (braghesse), odijela, kape optočene krznom (beretta con martore) i sl., ali i izrazito orijentalnu odjeću, kao dimije (dimie), ječerme (jacerme) i dr. Neki od tih dijelova odjeće posebno su bili izvezeni i ukrašeni. Tako nalazimo često npr. ječerme sa cvjetićima i izvezenim božjim imenom.[148]

Osamnaesto stoljeće doba je teškog ekonomskog stanja u Splitu. Tranzitna trgovina bila je u rukama stranaca; ratovi i kuge opustošili su i osiromašili grad; plemstvo je i samo osiromašilo, jer su im se posjedi nalazili dugo u rukama Turaka ili su bili zapušteni. Trgovinu na malo imali su u svojim rukama uglavnom splitski Židovi. Privučeni prometnom skelom, bilo ih je dosta u Splitu. Dobrim vezama s rodbinom ili svojim sunarodnjacima u Bosni ili u Veneciji, nabavljali su lakše i jeftinije robu s obje strane i prodavali je domaćim kupcima i prolaznicima. Time su konkurirali kršćanskim trgovcima koji nisu imali ni takvih veza, ni toliko trgovačke spretnosti, pa im je roba bila skuplja nego u Židova i stoga se lošije prodavala. Naročito su bile u pitanju živežne namirnice, posebno žitarice, što su stizale karavanama iz unutrašnjosti, odakle su se Židovi mnogo lakše opskrbljivali od ostalih.

Tada su ostali splitski trgovci, uglavnom talijanski doseljenici, posegli za posljednjim oružjem koje bi ih jednom za uvijek oslobodilo konkurenata: isposlovali su da se na splitske Židove primijene isti oni zakoni koji vrijede za Židove u Veneciji, tj. da se ne smiju baviti prodajom živežnih namirnica. U Veneciji je Židovima, doista, bila dozvoljena tek trgovina starom robom (osim trgovine na veliko), ali splitski su Židovi, naročito zbog Rodriginih zasluga za osnivanje skele i lazareta, uspjeli isposlovati da mogu trgovati svime čime i kršćanski trgovci.

Splitski knez Julije Donà izdao je 24. rujna 1713. slijedeću naredbu:

»Dok oštroumlje nekih Židova ovoga grada iznalazi stalno nove načine da sebi pribavi svaki probitak, čak i zaobilaženjem javnih naredaba, izlažući u svojim dućanima i napolju na javnu prodaju također i živežne namirnice svake vrste, potaknuta je u isto vrijeme od strane kršćanskih trgovaca pažnja ove javne vlasti da spriječi toliku slobodu i da rečene Židove svede na dužno pridržavanje navedenih zakona, kako se vidi i u ostalim gradovima ove Presvijetle Vlasti, a naročito u Slavnoj Gospodarici. Zbog toga presvijetli gospodin Julije Donado,

u ime Prejasne Republike Venecije knez i kapetan Splita i splitske oblasti, izričito naređuje ovim javnim proglasom, da ni jedan Židov ni Židovka, bilo izravno za sebe ili posredstvom drugih, ne smije prodavati živežne namirnice bilo koje vrste, ni javno ni tajno, ni u dogotovljenom (kuhanom), ni u sirovom stanju, ni kršćanima ni Židovima, ni ikojoj drugoj osobi, pod kaznom da kao krijumčareno izgubi sve što izloži na prodaju ili što za tu svrhu ima u svojoj kući ili u dućanu ili drugdje i uz to da plati globu od 50 dukata, od koje će svote polovina pripasti onome tko ga prijavi, a druga polovina ovoj općinskoj blagajni.«[149]

Taj je dekret unio nesnošljivost i sukobe u do tada skladan život splitskih Židova i kršćana. Kršćanski trgovci su se pozivali na mletačke zakone i propise ostalih gradova, u prvom redu same Venecije, dok su se splitski Židovi pozivali s jedne strane na njihove posebne privilegije, a s druge na mnoge svoje zasluge u ovome gradu. Otpočela je javna društvena parnica između kršćanskih trgovaca i židovske zajednice, koja je u mnogome imala ne samo pravni već i moralni karakter i u toku koje su izašla na vidjelo i bila potvrđena od najmjerodavnijih svjedoka i predstavnika vlasti mnoga zaslužna djela što su ih Židovi učinili za Split u daljoj i bližoj prošlosti. Naročito su se istakle njihove zasluge u prošlom kandijskom ratu, kada su sudjelovali u obrani grada kao i svi drugi građani, pa su sada smatrali da u tome gradu imaju i jednaka prava kao i svi drugi.

Sve dokumente, privilegije, isprave, izjave i analize sabrali su splitski Židovi i objavili kao »stampu«, u ograničenom broju primjeraka, ali u obimnom svesku od 112 stranica velikog formata. Isto su učinili i kršćanski trgovci, objavivši također kao »stampu« sve dokumente koji su išli njima u prilog.[150]

Osim na stoljetnu praksu, židovski trgovci u Splitu pozivali su se na same pučane kao svjedoke, a oni su zaista pred vlastima svjedočili »da su se sve do sada opskrbljivali svojim potrebama uz niže cijene kod Židova, nego kod kršćana«.[151] I splitski plemići su svjedočili pred gradskim knezom da su »židovski trgovci ovoga grada uvijek bez ikakve zapreke prodavali u svojim

dućanima svu vrst robe i živežne namirnice, kako na veliko, tako i na malo, uz vidljivo povoljnije cijene, na upotrebu i korist grada i na opću korist, a da nikada nije uslijedila neka pritužba.«[152] Splitski su plemići Alvise Gieremia, Ivan Alberti, Albert Papalić, Petar Maroli, Nikola Cambio, pjesnik Jerolim Kavanjin jedan po jedan službeno i zapisnički izjavili »da su židovski trgovci u ovome gradu uvijek uživali slobodu da kupuju i prodaju svu vrst robe, također i živežne namirnice, a na korist i udobnost grada, a da se nitko tome nije protivio.«[153]

Budući da je zabrana trgovanja Židovima u Splitu uslijedila baš u vrijeme posljednjeg mletačko-turskog rata (1713—1718), pokazali su se uskoro loši rezultati te zabrane. Kršćanski trgovci iskoristili su oskudicu konkurencije i povisili cijene namirnicama. Židovska zajednica sakupila je zatim izjave splitskih pučana, iz kojih je bilo vidljivo da se hrana u trgovinama Židova prije zabrane prodavala mnogo jeftinije, nego sada u ostalih trgovaca. Tako je riža u dućanu Židova Vite Levija bila prodavana po 5 soldi, u dućanu Franje Kapogrosa po 7 soldi, u trgovca Anzola Fedricija po 8 soldi itd.[154] Mjesna vlast pokušala je zatim prisilno sniziti povišene cijene namirnica.[155]

Ali uskoro je sam gradski knez Julije Donado, koji je bio izdao naredbu protiv židovskih trgovaca, bio prisiljen da se baš njima obrati i zamoli ih da opskrbljuju dalje puk živežnim namirnicama umjerenih cijena. Turci su zbog rata provodili ekonomsku blokadu i dalmatinski su gradovi ostajali bez žitarica i ostale hrane, što je prije dolazila iz unutrašnjosti.

Prvi se splitskim Židovima obratio knez Korčule Zuane Querini, moleći ih da pomognu hranom otočanima koji su gladovali. Oni su dva puta lađama nakrcanima žitaricama uplovili u Korčulu i obavili prodaju »po neočekivano jeftinoj cijeni«.[156]

Splićani su pak ostali bez ulja i knez Julije Donado obratio se također Židovima s molbom da opskrbe građane i vojsku uljem. Oni su se tome spremno odazvali, nabavili ulje i rasprodali ga uz vrlo jeftinu cijenu, što im je i vojni zapovjednik baron Kroneberg svečanom izjavom priznao.[157]

Time je sama praksa poništila kneževu zabranu da splitski Židovi trguju živežnim namirnicama.

I u drugoj za Split kritičnoj situaciji, kada je tridesetih godina istoga stoljeća kuga harala gradom, dokazali su splitski Židovi ne samo smisao za organizaciju i trgovačku spretnost već i posebnu humanost, što im je naročito podiglo ugled i povjerenje u gradu.

Sam knez i kapetan Splita Antonije Priuli ovako u službenom posvjedočenju opisuje akciju nekih splitskih Židova u tim najtežim časovima:

»Mi Antonije Priuli, u ime Prevedre Republike Venecije knez i kapetan Splita i splitske oblasti itd.

U neizrecivu, dapače žalosnu bijedu zapao je ovaj grad radi pojave bolesti koja je kužnom zarazom harala njegovim naseljima i od kojih je grad bio izoliran duge dvije godine, a zatim odvojen još godinu dana i to ne samo od svojih naselja i svoje okolne oblasti, već i od svakog saobraćaja s ijednim drugim gradom, lišen svake trgovine, svakog prometa i svakog obrta. Izolirani stanovnici, pritisnuti su tako najbolnijom bijedom i siromaštvom. Potaknuti samo općom očinskom samilošću, u želji da ublaže koliko je moguće to siromaštvo što je iscrpljivalo puk, židovski trgovci nastanjeni u ovome gradu gospoda Vita Levi i Izak Penso predložili su uz posebnu studiju podizanje jedne žitnice (fontika) za opskrbu žitaricama koje će se mljeti i prodavati kao brašno ili davati na vjeru pekarima, da bi se ublažilo siromaštvo. Taj obrazloženi i zaslužni prijedlog nije bio samo zamišljen već i izveden, za što su i sami Levi i Penso priložili novca. Da bi pružili primjer svojim dobročinstvom, želili su oni nastaviti započetim djelom, pošto se nije našao nitko tko bi se upustio u taj mučan posao nesigurne koristi, u dijeljenje žita i kreditiranje novca za brašno, i priskočili su sami, napustivši svoje osobne interese, koji su posao dostojno nastavili obavljati duže vrijeme, punih šest mjeseci, dok se nije potrošilo brašno, kojim je, može se reći, uklonjena ta bijeda... Oni su također, pohvalnom revnošću, otkupili osamsto mjera žita i to djelomično prodali, a djelomično dali narodu na kredit, uz samu cijenu za koju su ga oni bili kupili, kako je nama to vrlo dobro poznato...«[158]

I generalni providur Dalmacije posvjedočio je humanu akciju Vita Levija i Izaka Pensa »Dijelili su oni — kaže se u njegovoj svjedodžbi među ostalim — žito i brašno uz cijenu pošto su ga nabavili, bez ikakve zarade ili dobitka, i tako su mjesecima, dok su to vršili, bili na gubitku vlastitog novca i za svoje humano djelo nisu dobili nikakvu nadoknadu.«[159]

Ali kad su prošle nevolje, podigli su kršćanski trgovci opet svoj glas protiv židovskih trgovaca, zahtijevajući da se provede odluka iz 1713. godine o zabrani njihova trgovanja.[160] Ali Splićani, kako puk tako i mjesne vlasti, nisu mogli zaboraviti pomoć što su im židovski trgovci pružili u najtežim časovima. Stoga upućuju pismo mletačkom duždu, ističući sve koristi od trgovine splitskih Židova, za državu u plaćanju raznih taksa, a za puk u teškim časovima gladi, rata i kuge.[161]

Sličan izvještaj s još mnogo više pohvala splitskim Židovima podnose Senatu službeni izvjestitelji Ivan Krstitelj Loredan i Nikola Erizzo, nakon svog obilaska Dalmacije 1751. godine. Oni opširno opisuju sve koristi od splitskih Židova za državu i same građane, naročito u vrijeme rata, kada su opskrbljivali narod i vojsku.[162] Time su im oni odobrili trgovinu na malo.

Povjerenje ukazano splitskim Židovima urodilo je ubrzo plodom. U teškoj oskudici hranom 1752—1754. godine uspjeli su židovski trgovci nabaviti žito i ulje u raznim mletačkim posjedima, čak i u turskoj Albaniji, dovesti ga brodovima u Split i tako opskrbiti grad i okolicu.[163]

Iz jedne predstavke protiv splitskih Židova u vezi s navedenim sporom vidi se čime su oni trgovali, a čemu se protive ostali splitski trgovci:

Moisè Russo, Grk, robom koja dolazi iz Turske.

Braća Piazza, Puljizi, voćem.

Moisè Morpurgo, voćem.

Moisè Eschenasi tjesteninom i likerom (menestre e rosogli).

Jozef Eschenasi i sinovi, Puljizi, svinjetinom.

Rafael Penso, krojač.

U žalbi mletačkom duždu veli se, među ostalim:

»Imaju spomenuti Židovi 32 dućana također (kao i

stanove) razasute po gradu na najboljim mjestima na njihovu korist, pune rukotvorina koje prodaju nove (nerabljene), još šest pultova (banchetti) ili manjih dućana u kojima posluju mladi Židovi koji počinju da se upućuju u trgovinu i u kojima prodaju robu na malo; preostali od 54 njihovih obitelji izdržavaju se krojenjem i izradom nove odjeće za upotrebu seljaka, koju zatim u dućanima prodavaju Vlasima (Zagorcima).[164]

Antagonizam između kršćanskih i židovskih trgovaca u Splitu trajao je i dalje. Prvi su imali podršku zakona, a drugi puka i vlasti, pa se rješenje pitanja nije maklo s početne tačke. U drugoj polovini XVIII stoljeća prikraćeni su i splitski Židovi u mnogo čemu i zatvoreni u getu, pa su vjerojatno i neke njihove trgovine namirnicama bile zatvorene jer ih više nisu smjeli imati izvan geta.

Rjeđe su splitski trgovci trgovali izvan područja Splita. Tako su Vita Levi, Izrael Penso, Mosè Curiel i Salomon Senior pošli 1706. godine s robom u Zadar, iskoristivši sajam sv. Šimuna, da trguju. Zadrani pak, koji su vrlo sumnjičavim okom gledali Židove i nisu im dozvoljavali boravak u svome gradu, tužili su i ih i htjeli protjerati. Oni su se obratili za zaštitu višoj mletačkoj vlasti i spor je duže potrajao.[165]

KROJAČI

Osim trgovinom, splitski su se Židovi najviše bavili krojačkim zanatom. Vidjeli smo da su i pučku narodnu odjeću u mnogome sami izrađivali i prodavali seljacima iz okolice, naročito suknene kapice. Tradicija tkanja, bojenja tkanina, šivanja i vezenja stara je među Židovima i pružala je zaposlenje naročito siromašnijim njihovim slojevima.

Ostali, kršćanski krojači, bili su pogođeni njihovom konkurencijom i nastojali su im uskratiti to područje rada i zadržati ga za sebe, tražeći, kao i trgovci, analogije u sličnim propisima u Veneciji. Međutim u Veneciji, kao i u ostalim gradovima toga doba, krojači su, poput ostalih zanatlija, bili organizirani u vjersko-cehovskom

udruženju, u bratovštini ili školi (Arte). Pod patronatom jednog sveca, obično sv. Omobona, oni su u tom udruženju vršili određene religiozne dužnosti (zbog čega je prisutnost inovjeraca bila onemogućena), obavljali su razne društveno-karitativne obaveze prema svojim članovima, ali im je glavna briga bila održavanje tradicije, kvaliteta i monopola krojačkog zanata. U Splitu je bilo više bratovština u kojima su bili udruženi razni zanatlije, ali posebna bratovština krojača nije postojala (kao ona kožara i obućara npr.). Stoga splitski krojači, da bi mogli zahtijevati primjenu isključivanja Židova iz tog zvanja, podnose 1734. godine najprije mletačkom duždu molbu da im dopusti osnovati bratovštinu ili školu krojača, koja bi bila zatvorenog tipa, tj. ne bi dopuštala vršenje te struke izvan nje, čime bi židovski krojači automatski morali prestati djelovati.[166]

Međutim mletačka im vlada, videći o čemu se u stvari radi, nije odobrila osnivanje takve zatvorene škole.[167]

Nakon dva i pol decenija, 1758. godine, podnose splitski krojači ponovo, ovaj put splitskom knezu, molbu za osnivanje bratovštine ili škole krojača sv. Omobona, određujući i osnovni pravilnik škole kao i takse upisnine, manje za domaće, a veće za strane krojače. Prva tačka pravilnika određivala je jasno »da se svi oni... koji imaju krojačku radnju bilo za krojenje talijanske (gradske) bilo narodne (pučke) odjeće, trebaju upisati u Školu (bratovštinu)...« Trinaesta je tačka pravilnika određivala »da nitko tko ne bude upisan u ovu Školu ne može djelovati, niti držati u dućanu takvu izrađenu robu, osim onih koji budu upisani kao bratimi iste Škole u skladu s ovim pravilnikom«.[168]

Splitski knez odobri im osnutak bratovštine i potvrdi matrikulu, ali time da konačno odobrenje dobiju od samog mletačkog Senata.[169]

Sada krojači šalju molbu u Veneciju, tražeći osnivanje splitske bratovštine sv. Omobona, što Senat odobrava, ne nalazeći nikakve pravne zapreke za osnivanje takve bratovštine.[170]

Židovskim krojačima je na taj način indirektno zabranjeno obavljanje toga zanata i prodavanje robe te vrste jer nisu mogli biti učlanjeni u jednu izrazito religioznu kršćansku bratovštinu. Oni se stoga obrate splitskom knezu molbom da se i njima, uz postojanje bratovštine krojača, dopusti krojiti, šivati i prodavati tkaninu, pogotovo što oni stalno, i to besplatno, šivaju sve što je potrebno vojsci i vojnoj bolnici.[171] Knez je i tu molbu uputio mletačkom Senatu,[172] koji odredi da se trinaesti član pravilnika bratovštine splitskih krojača ne smije odnositi na splitske Židove, da bi oni i dalje mogli šivati za potrebe vojske i vojne bolnice.[173]

Opet su se kršćanski krojači žalili, a židovski nalazili zaštitu i preporuku ne samo u splitskoga kneza već i u generalnoga providura Dalmacije, koji su im priznavali njihove zasluge i nisu ih htjeli spriječiti u radu, uviđajući da je taj rad na korist zajednice, a ne samo njih.[174] Splitski je knez Danijel Balbi izričito istaknuo njihove zasluge u javnim potrebama za vojnu bolnicu, u šivanju i krpanju plahta i slamarica i šivanju vreća, što su uvijek spremno obavljali.[175]

Kršćanski su krojači pobijali odluku splitskoga kneza, na što im on u ime općinske uprave odgovara da nikada u Splitu nije bilo zanatskih bratovština zatvorenog tipa, pa čak ni u doba ugarske uprave, već je uvijek bilo slobodno svima stanovnicima grada trgovati i baviti se kojim god zanatom, pa je »fantastična zamisao« da rijetke osobe koje se bave krojačkim zanatom sada hoće zavesti jedno privatno ograničenje na štetu ne samo te nekolicine koji se bave krojačkim zanatom već i trgovinom stare robe. Nametanje takvog propisa mimo dotadašnjih običaja predstavlja kršenje privilegija grada Splita.[176]

No mletačko je Vijeće četrdesetorice ipak konačno dalo pravo kršćanskim trgovcima u Splitu.[177]

Židovi ponovo šalju žalbu u Veneciju tražeći da im se odobri bavljenje krojačkim zanatom i trgovanjem novom i rabljenom robom,[178] dok ostali krojači zahtijevaju odbijanje njihove molbe.[179]

Vlada tada zaduži generalnog providura Dalmacije da istraži detaljno čitav slučaj, a on, uz pomoć splitskog kneza to i obavi i izvijesti o svemu Senat. Videći specifičnost splitskog slučaja, kao i to da u Splitu nije bilo zatvorenih zanatskih bratovština kao u Veneciji, što su krojači tvrdili, poništi Senat 1767. godine svoju staru odluku i ukine bratovštinu splitskih krojača, dopustivši tako svima da se slobodno bave kojim zanatom žele.[180] Time su splitski Židovi pred zakonom izvojevali svoje pravo.

STARETINARI

Uz krojački, bio je u mnogome vezan i staretinarski obrt. Prodaja rabljene robe, a u prvom redu odjeće, oduvijek je bilo zanimanje Židova u svim gradovima. U mletačkim gradovima time su se naročito bavili njemački Židovi, koji su bili isključeni iz trgovine na veliko.

Poričući splitskim Židovima pravo krojenja i prodavanja odjeće, gradske, pučke ili narodne, poricali su im ostali splitski trgovci i pravo prodaje rabljene odjeće, a time i stare robe općenito.[181] Oni bi rabljenu odjeću očistili, zakrpali i prodavali siromašnijim staležima i time obavljali u siromašnim krugovima jedan koristan posao. Možda je ostalim splitskim krojačima i išlo u prilog da se ukine prodaja rabljene robe u gradu (Arte della Strazzaria), ali to sigurno siromašnijim građanima nije išlo u prilog i stoga su oni podržavali nastojanja Židova.

Da su splitski Židovi uz rabljenu odjeću prodavali i ostalu rabljenu robu, naročito namještaj, dokazuje jedan inventar radnje Abrama Russa koji je, uz izrađenu odjeću, namijenjenu prvenstveno seljacima iz bliže i dalje okolice, prodavao 1685. godine i rabljeni namještaj, tako: jedan rabljeni stolić od orahovine (?), jedan bračni krevet, jednu stolicu, jedan par starih bječava, jednu staru koprenu i dr.[182]

LIJEČNICI

Medicina je jedina nauka kojom su se Židovi u prošlosti smjeli baviti i u praksi je primjenjivati. Jedan od razloga njihovih uspjeha u toj grani znanosti i prakse

u srednjem i novom vijeku bio je u njihovu poznavanju arapskog jezika i stare arapske medicine, zapadnjacima inače nepristupačne. Ujedno su neki židovski religiozni propisi zalazili u područje higijene, koju su oni dalje mogli propisivati pacijentima. Zato su židovski liječnici bili cijenjeni i u onim sredinama koje nisu inače bile tolerantne prema njima, a pogotovu u onima koje su znale cijeniti i iskoristiti njihove kvalitete, kao što je bila Venecija na primjer.

Zanimljiv je u XVIII stoljeću osobni liječnik mletačkog dužda Marka Foscarinija, Mario Morpurgo. Učio je, kao i mnogi drugi židovski medicinari, na mletačkom sveučilištu u Padovi.

Naročito su se istakli židovski liječnici kao vojni kirurzi u mletačkoj službi u turskim ratovima u XVII st.

U prvoj polovini sedamnaestog stoljeća istakla su se u Splitu dva židovska liječnika, Jerolim Melamed i Salamon Thobi. Taj drugi bio je prijatelj istaknutog splitskog nadbiskupa, fizičara i crkvenog pisca Markantuna de Dominisa. Nakon odlaska Dominisova ostao je kućni liječnik njegova nećaka i nasljednika na splitskoj nadbiskupskoj stolici Sforze Ponzonija (1616). Postojala je međutim jedna papina bula kojom se zabranjivalo katolicima da ih Židovi liječe. Nadbiskup Ponzoni, koji se nije odlikovao naprednim idejama svojeg velikog strica, nastojao je svim mogućim sredstvima spriječiti liječničko djelovanje Thobija i Melameda, pozivajući se na papinu naredbu. Mlečani su, pak, bili mnogo liberalniji i praktičniji od Rimljana. Nakon dugih tužbi i obrana u pokrenutom procesu, nakon iscrpne istrage i ispitivanja svjedoka, naredio je generalni providur Dalmacije Giustin Antonio Belegno 1622. godine splitskoj komuni da mora javno »bubnjem« objaviti da ne postoji nikakva zapreka da židovski liječnici vrše svoju medicinsku praksu.[183]

Malo zatim, 1628. godine, ističe i preporuča splitski knez Antonije Lippomano splitskog židovskog liječnika Domina Tobiju Gabaija, ujedno židovskog konzula splitske trgovačke skele, kao sposobnog liječnika i kirurga.[184]

Uz Leonarda Foscola, generalnog providura Dalmacije, a zatim glavnog zapovjednika mletačke vojske u Dalmaciji u vrijeme kandijskog rata 1645—1669, istakao

se liječnik Juda Lumbroso. Bio je do rata liječnik fizik u Splitu, a u godinama rata istakao se liječeći ranjenike, za što je stekao opće pohvale splitskog kneza i generala Foscola; posljednji mu je kao nagradu povisio plaću na pedeset dukata godišnje.

U toku kandijskog rata, 1657. godine, odlučeno je da se u Splitu osnuje vojna bolnica, pa je za njezina upravnika imenovan doktor Juda Lombroso, dekretom generalnog providura Antonija Bernarda, u kojemu se hvale njegove sposobnosti, njegova duga liječnička praksa, njegova vrlina i milosrđe.[185]

U vrijeme haranja kuge u Splitu i okolici 1729—1732. istakao se svojom revnošću i hrabrošću splitski kirurg Josip Stariji (Iseppo Senior). Od početka haranja kuge bio je zadužen da liječi oboljele u predgrađu Lučcu, a zatim je bio poslan u Podstranu, u Poljičkoj Republici, da liječi i raskužuje zgrade. Kad je tamo bolest prestala, vratio se ponovo u Split da bude na pomoći bolesnicima splitskih predgrađa. Sve je to javno potvrdio generalni providur Simeon Contarini 1732. godine.[186]

—

O ostalim zanimanjima splitskih Židova nemamo podataka. Rijetka su im i u Veneciji bila još pristupačna, kao zvanje inžinjera, kemičara, ljekarnika i draguljara. U jednom dokumentu iz XVII stoljeća spominje se u Splitu židovski mesar Mosè Haban Sagiad, iz čega se zaključuje da su i taj zanat Židovi mogli vršiti.[187] Poznato nam je da su siromašniji splitski Židovi vršili posao pomoćnika pri raskuživanju robe u lazaretu.[188]

BROJČANO STANJE I IMENA SPLITSKIH ŽIDOVA

U početku su Židovi imali samo jedno ime, a tek su u razdoblju od XIV—XVI stoljeća dobivali i prezime. Kada su ih kršćani spominjali, dodavali bi njihovu imenu nadimak Hebrej ili Židov (Hebreus, Ebreo). Uz vlastito ime počelo se stavljati i očevo ime, a koji put i djedovo i pradjedovo. Prvorođeni sin dobivao je ime djeda, pa su se ista imena u jednoj obitelji ponavljala. Židovi u Italiji, pa i u mletačkoj Dalmaciji, imali su uz čisto židovsko

ime i talijansku varijantu tog imena, jer su prava židovska imena ostali teško izgovarali. Žene su rjeđe imale biblijska imena. Mnoga prezimena potekla su od zemlje ili kraja odakle su dotični Židovi došli (Morpurgo — Marburg).[189]

Iako pretpostavljamo da je u Splitu bilo starosjedilaca, većina, privučena prometom splitske skele, španjolskog je ili portugalskog podrijetla.

Godine 1628, kada je krenula trgovina splitskom skelom, bile su u gradu 24 obitelji, a deset godina zatim, 1638, bilo je, prema izvještaju kneza Basadonne, 29 obitelji sa 271 članom. Članovi najuglednijih obitelji tada u Splitu bili su ujedno i konzuli splitske skele: Sentob Seuraca, Jakob Lucenia, Josip Penso, Jakob Abraff, Montiglia, Abraham Papo i Abraham Abraff.

Nešto ranije, 1620. godine, bilo je u Splitu ukupno 198 Židova, 104 muškarca i 94 žene.[190] Prema izvještaju kneza Marina Mudazza, bilo je u Splitu 1621. godine trideset obitelji sa blizu 200 članova.[191]

U jednoj žalbi splitskih trgovaca veli se da su u Splitu 1778. godine bile 54 obitelji s ukupno 279 članova.[192]

Uzmemo li u obzir da je broj stanovnika Splita nakon XVI stoljeća bio u znatnom opadanju i da se kretao između 3—5000 zajedno s predgrađima (varošima), a nakon kužnih haranja bio je još manji (nakon kuge 1607. godine ostalo je svega 1045 stanovnika, od kojih samo 60 Židova), onda vidimo da je taj postotak židovskih obitelji i židovskog stanovništva u gradu bio srazmjerno velik i da nisu predstavljali tek neznatnu manjinu, već su tvorili vidljiv dio splitskog stanovništva.

Nakon kuge 1783—1784. godine, donosi dr Julije Bajamonti, poznati splitski liječnik, kompozitor i povjesničar, statistiku stanovništva iz koje se vidi da su u židovskom getu živjele 183 osobe, od kojih je tada umrlo ukupno 16.[193]

Broj splitskih Židova se dakle u doba mletačke uprave kretao od 20—30 obitelji sa 200—300 članova, osim u kritičnim godinama kužnih pošasti. To je tvorilo prosječno deseti do dvadeseti dio ukupnog stanovništva grada i predgrađa. (Danas tvore tek tisući dio).

Budući da knjige rođenih, vjenčanih i umrlih u splitskoj židovskoj općini potječu tek iz XIX stoljeća, nemamo u njima ranijih podataka o židovskim obiteljima u Splitu. Ipak se iz raznih isprava može dobiti približan pregled koje su obitelji živjele u Splitu od XVI—XIX stoljeća.

Podaci iz XVI stoljeća vrlo su oskudni, osim o Danijelu Rodrigi (Rodriguezu) i Josephu Pensu.

U XVII stoljeću spominju se: Samuel Lima, Mosè Haban Sagiad, Salomon Santo, Jozef Israel, David, Franco i Elia Piazza, Mosè Pessa, Jozef, Daniel i Vito Penso, Memò Baruch, Abram i Moisè Russo, Vita Levi, Salamon Tobi, Danijel Babaj, Moise Seralvo, Juda Lumbroso, Mosè Penach i Elia Pesca.

Podaci iz XVIII stoljeća mnogo su iscrpniji. Postoji i popis glavara svih židovskih obitelji u Splitu iz 1749. godine.[194] Prema njemu bilo je u Splitu sredinom XVIII st. 48 domaćinstava: Memo, Isach i Daniel Curiel, Abram, Tiosse i Vitta Ventura, Memo, Tiacho, Vita i Josse Russo, Abram i Moisè Russi iz Capelera, Abram i Lissan Piazza, Tiacho Lucena, Abram, Samuel i Salamon Dessa (Pesso), Mosse i Daniel Jona, Salamon Signior, Salamon Gentilomo, Isach, Vita, Manuel i Raffael (Raffo) Penso, Vita Levi, Daniel i Josse Joserum (Jesarum, Jesurum), Moise Marchioro, Moisè Citta Nova rečeni Corpo Duro, Leon i Abram Abenum, Abram i Isach Navaro, Mosse i Tiosse Schenesi, David Morpurgo, David Pardo rečeni Rabin, Issach Fermo, Jacob da Seraglio, Jacob Lopis, Leon Misrai rečeni Levantin, Salvador Lucato, Salvador da Livorno. Ostali Židovi koji se u XVIII stoljeću spominju u Splitu, ali nije uvijek pouzdano da su Splićani, bili su: Iseppo Pedrochi, Pessa, Memo Baruch, Daniel i Moise Jona.

ORGANIZACIJA ŽIDOVSKE ZAJEDNICE

Susrećemo nekoliko naziva za židovsku zajednicu u Splitu koji su analogni onima u Veneciji i ostalim mediteranskim gradovima. Najčešći je »Università degli Ebrei«, što bi otprilike odgovaralo našemu »Židovska

zajednica«. To je savez svih Židova u jednom mjestu. Pod tim se nazivom vodila stara knjiga važnijih dokumenata i privilegija splitskih Židova,[195] a pod tim nazivom sabrani su i objavljeni kao »stampe« dokumenti važni za parnice što su ih židovski trgovci i krojači vodili u Splitu.[196]

U mletačkim dokumentima nalazimo i naziv »Scuola degli Ebrei«, što nije predstavljalo stručnu organizaciju, poput onih kršćanskih zanatlijskih »scuola« ili bratovština, već jednostavno židovsku zajednicu.[197] Sličnog je značenja i naziv »Società Ebraica di Spalato«,[198] dok se pojam »Comunità Israelitica di Spalato« također odnosi na židovsku općinu, dajući akcenat više na vjersko a manje društveno značenje.[199] Splitske Židove su i inače u doba Venecije službeno zvali »Izraeliti«.

Židovska općina bila je autonomna organizacija, organizirana na demokratskom, ili tačnije oligarhijskom, principu, kao i čitava mletačka vlast. Svi Židovi koji su plaćali godišnje preko 12 dukata općinske takse tvorili su Glavnu skupštinu (Kahàl gadòl). Budući da u Splitu nije bila naročito brojna židovska zajednica, nije u Skupštini bilo više od pedesetak članova. Na čelu Skupštine stajalo je obično 7 »capa« ili »gastalda« (parnasim, memunnim), koji su tvorili Savjetodavno vijeće (Vaad katon) i predstavljali Židove svoje zajednice. To su vjerojatno iste časti koje se spominju pod nazivom »prokuratora« i zastupaju Zajednicu u raznim sporovima, delegacijama i sl. Oni su bili birani na dvije i pol godine, a mogli su biti izabrani najviše dvaput uzastopce.

Budući da Skupština splitskih Židova nije bila tako brojna kao u Veneciji, birana su samo 2 glavara, a kasnije 3 (capi). Oni predsjedaju širem Vijeću (Consiglio) koje odlučuje o svim važnijim stvarima.

Postojale su i posebne nadzorne i izvršne funkcije. Jedna od najvažnijih specifičnih dužnosti, i počasnih i ujedno izvršnih, bila je ona »židovskog konzula splitske skele«. To je obično bila najuglednija osoba židovske zajednice u Splitu, a na toj dužnosti potvrdio bi je i mletački Senat. Analogna služba židovskog konzula

postojala je u Veneciji i ostalim mletačkim gradovima gdje je bilo više Židova. Mjesna vlast, Općina, općila je sa Židovima posredstvom posebnih općinskih funkcionera, sindika.

Jedina je kazna bila izopćenje iz općine. Takav bi član bio isključen i iz društvenih i crkvenih funkcija zajednice.[200]

Glavna karakteristika međusobne socijalne pomoći Židova ne samo jedne zajednice, već uopće, bila je u tome što se nije temeljila na osjećaju i samilosti, kao u kršćana, već na dužnosti. Postojala su brojna takva udruženja: za liječničku pomoć i pokop, za izobrazbu djece, za pomoć ženama, za pomoć zarobljenicima, za pomoć siromašnim djevojkama radi udaje, za pomoć Svetoj zemlji, za siromašne, za pružanje gostoprimstva putnicima, za pomoć starcima i dr.[201] U tome je i bila snaga Židova kao organizacije, što su moćniji i bogatiji pomagali slabijima i siromašnijima, pa su uvijek mogli nastupati složno i zajednički. Spominje se tako u jednom dokumentu iz XVII st. dužnost splitske sinagoge da sakuplja doprinose u robi za pomoć siromašnim židovskim putnicima.[202]

Obiteljski život bio je jednako strogo organiziran. To je imalo pozitivnih strana, jer je obitelj bila temeljna i čvrsta jedinica društva, ali i negativnih, što je mnogo toga svojim konzervativizmom kočilo razvoj i napredak.

Rođenje muškog djeteta u obitelji bio je naročito značajan događaj pa se to posebno svečano slavilo. Obrezivanje i davanje imena vršilo se osmog dana nakon rođenja.

Ženili su se vrlo rano. Djevojke su s navršenih 12 godina slavile izlazak iz djetinjstva, a dječaci s 13 godina. Muškarac se mogao oženiti s navršenih 18 godina. Ženidbene svečanosti bile su naročito velike, a sam obred obavljao se ili u sinagogi ili u kući zaručnice. Temeljni dokument ženidbe bio je ženidbeni ugovor (kethubàh), obično pisan na rotulu pergamena, umjetnički oslikan. Djevojka je donosila sobom miraz.[203]

Split je od XVI—XVIII stoljeća bio izrazito trgovački lučki grad, u kojemu je praktički život prevladavao nad kulturnim. Ratovi, živi trgovački promet, kuge, zaustavljali su u mnogome onaj kulturni i umjetnički razvoj iz vremena srednjeg vijeka ili renesanse. Pa ipak, bilo je to doba kompozitora Ivana Lukačića, fizičara Markantuna de Dominisa, pjesnika Jerolima Kavanjina, ili enciklopediste Julija Bajamontija. Židovske obitelji u Splitu bile su, međutim, prosječno siromašnijeg stanja, a onih nekoliko bogatijih odalo se isključivo trgovini, pa je shvatljivo da u krugu njihove zajednice ne nalazimo tada naročito istaknutih kulturnih, umjetničkih ili znanstvenih ličnosti.

Pa ipak određen prosvjetni i kulturni standard bio je uobičajen i na većoj visini nego u ostalih splitskih pučana, jer je pouka bila dio židovske religije, a religija je najdublje prodirala u svakodnevni život Židova. U početku škola nije bila obavezna, ali je svakome bio cilj da nauči čitati i pisati, da bi mogao čitati svete knjige i baviti se trgovinom.

Dječak bi u četvrtoj ili petoj godini ulazio u »studij Zakona« (Talmud tora), gdje bi učio četiri godine. Sa zrelošću bi polazio nastavu više izobrazbe, gdje bi učio čitati i pisati hebrejski, biblijske knjige i komentare, a usput i računicu, čitanje i pisanje talijanskim jezikom, tada službenim u Mletačkoj Republici. U drugom stupnju učila se Biblija, Talmud, a i talijanska gramatika i literatura. Svaka je općina imala takvu srednju školu Talmud tora, dakle u osnovi vjerskog a ne svjetovnog značenja.

U svakoj su se obitelji čuvale rukopisne ili štampane židovske knjige, što je pridonosilo općoj kulturnijoj atmosferi u obitelji. Potrebno je napomenuti da je već u XVI stoljeću štampano samo u Italiji oko 100 židovskih knjiga, a Venecija je tada postala glavni svjetski centar za tiskanje tih knjiga.[204]

Pohađanje židovskih škola bilo je u načelu besplatno, a bogatiji su pridonosili za siromašnije. Stoga analfabetizam, inače tada općenit, među Židovima jedva je i postojao.

U doba mletačke uprave nije u Splitu postojala židovska škola za opću izobrazbu, ali je postojala škola za vjersku naobrazbu djece, tzv. »Talmud tora«, u kojoj se dobivalo i određeno opće obrazovanje, uglavnom pismenost. To nam potvrđuje i obaveza Mema Mojsijeva Rossa 1784. god. da će vršiti dužnost učitelja Talmud tore u Split, uz godišnju plaću od 24 dukata, što je tada odgovaralo 149 lira.[205]

Osim vjerskog i općeobrazovnog dijela, učilo se u školama glazbu i ples, što je pridonosilo uzdizanju kulturnog života,[206] a Židovi su često bili »maestri di musica e di danza«.

Među istaknutim židovskim ličnostima tog razdoblja, koje imaju neku vezu sa Splitom, spomenimo Emanuela Aboaba. Bio je marrano, tj. pokršteni Portugalac. Pobjegavši pred progonima iz Portugala, studirao je u Italiji, a zatim se nastanio u Veneciji. Godine 1603. održao je pred duždem Massimom Grimanijem i pred Senatom pohvalni govor Republici u znak zahvalnosti židovskih marrana, koji su se najprije bili sklonili u Splitu, a zatim preselili u Veneciju, iz čega se zaključuje da je i Aboab s njima neko vrijeme živio u Splitu. Njegovo poznato djelo je »Nomologia«, povijest i obrana židovske tradicije. Umro je u Palestini.[207]

Druga istaknuta ličnost je mletački rabin Abramo Jona (1784—1815), rođen u Splitu. Bio je isto učen i utjecajan, a vršio je dužnost posljednjeg rabina u mletačkom Ghettu.[208]

Već smo spomenuli da su u Split doseljeni Ponentini ili Sefardi s vremenom prestali govoriti španjolski ili portugalski, a prihvatili kao službeni mletački dijalekt talijanskog jezika, a u dnevnom životu i hrvatski, ali upotrebljavajući i karakteristične hebrejske izraze, ili neke zaostale španjolske riječi.[209] U trgovačkom rječniku splitskih Židova nalazimo i mnoge turske riječi ili naše narodne izraze iz unutrašnjosti.

Odnos jedne sredine prema Židovima najvidljivije se ogledao u propisima koji su im nalagali da budu posebno obilježeni; odnosno u strogosti provođenja tih propisa. Obilježavanje Židova prvi je put propisano Lateranskim koncilom 1215. godine, a i u relativno liberalnoj Veneciji primjenjivalo se nakon 1394, obaveznim nošenjem na prsima znaka u obliku slova O od žutog sukna. Od 1496. dalje nosili su Židovi žutu kapu, a od kraja XVI stoljeća postala je ta kapa crvena, dok su levantinski Židovi imali žuti turban. Židove koji nisu imali tu kapu svatko je mogao privesti vlasti i dobiti nagradu.

Iznimno su neki bili oslobođeni od te obaveze, i to židovski studenti na mletačkom sveučilištu u Padovi i trgovci i bankari dok bi putovali, da ih razbojnici ne prepoznaju i napadnu. Nisu trebali nositi oznaku ni liječnici jer su liječili i kršćane.[210]

Međutim u Veneciji se nisu ti propisi tako strogo provodili kao drugdje, pogotovu u XVIII stoljeću. Još su se manje strogo ti propisi primjenjivali u Splitu, gdje je odnos između kršćana i Židova bio krajnje liberalan i snošljiv. To je uznemiravalo čak i pojedine mletačke funkcionare ili knezove, kad bi došli u Split na službu, pa su donosili propise kojima se zahtijevalo poštivanje mletačkih propisa o obilježavanju Židova, tj. da nose crvene kape. U okviru ostalih posebnih privilegija što su ih dobili splitski Židovi postoje i neki koji se odnose i na liberalnije primjene propisa o obilježavanju.[211]

Jedna dukala iz XVIII st. izričito odobrava Židovima da na putovanju mogu nositi crni šešir, kao i ostali, a ne crveni, i mač, ali da se smiju u svakom mjestu u kojemu ne stanuju zadržati najviše tri dana.[212]

Oslobođenje od obaveze obilježavanja moglo je biti dano i pojedinoj osobi, kao naročiti privilegij. Tako je mletački dužd Alvize Mocenigo svojim privilegijem odobrio čitavoj obitelji splitskog Židova Vita Pense da ne moraju na glavi nositi karakterističnu oznaku kao ostali Židovi i da ih zbog toga nitko ne može zvati na odgovornost.[213]

Inače su se Židovi u Italiji, a naročito oni u Veneciji i mletačkim gradovima, u svemu povodili za odijevanjem kršćana. Jedini su Levantinci imali svoju karakterističnu orijentalnu odjeću. Ako su muškarci i imali nešto ustaljenoga i karakterističnoga u odijevanju, žene su se povodile za modom i često bile ljepše i raskošnije odjevene od ostalih građanki (u drugim zemljama su se i Židovke morale odjećom razlikovati od kršćanskih žena). Bio je i poseban razlog naročitoj sklonosti žena za bogatim odijevanjem: tri četvrtine Židova bili su krojači, a židovske žene bile su odlične vezilje. Uz to su se Židovke voljele kititi nakitom, koji su sve bogatije obitelji posjedovale.

Sami židovski propisi ograničavali su pretjeranu kićenost i šarenilo, ali se žene nisu toga mnogo pridržavale. Zacijelo je i raskoš u Splitu bila mnogo skromnija i umjerenija nego u Veneciji, već i zbog ekonomskih slabijeg stanja splitskih Židova.

Muškarci su se uglavnom oblačili u tamno i nosili kao ukras tek jedan zlatni prsten.[214]

RELIGIJA

Mletačka Republika jamčila je svima svojim podanicima, pa i Židovima, slobodu vjeroispovijesti, kako u samoj Veneciji tako i u ostalim svojim gradovima. Nije bilo prisilnog pokrštavanja, prisilnih propovijedi, ni oduzimanja i pokrštavanja djece, kao u Rimu. Venecija je bila jedna od rijetkih država koja je dopustila španjolskim i portugalskim marranima da se vrate na staru vjeru, što su vjerojatno odmah učinili i u Splitu naseljeni Sefardi.[215]

Kad bi netko u Splitu, crkvene ili mjesne vlasti, počeo praviti pritisak na Židove da slušaju propovijedi u crkvama, oni su se žalili višoj vlasti i generalni providur Alvise Contarini posebnom je naredbom 1759. odredio da nitko ne smije prisiljavati splitske Židove da slušaju propovijedi u kršćanskim crkvama ni da čine nešto što bi se kosilo s njihovom vjeroispovijesti.[216]

Postoji i nekoliko isprava o dobrovoljnom pokrštavanju splitskih Židova. Tako se 1668. pokrstio Izak Pen-

so, uzevši ime Ivan Krstitelj Priulli (prema prezimenu tadašnjeg generalnog providura Dalmacije Antonija Priulija).[217] Jedan Penso i jedan Dente pokrštavaju se u početku XVIII stoljeća,[218] a sredinom toga stoljeća jedan je Židov »napustivši zablude židovstva, prigrlio katoličku vjeru« i nazvao se Ivan Đurović.[219]

Židovski vjerski propisi bili su stoljećima vrlo strogi i rigorozni i oni su ih se pridržavali svugdje, gdje god živjeli, pa tako i u Splitu.

Svako bi jutro, prije izlaska sunca, poslužnik u hramu obilazio kuće Židova i udarao na svaka vrata, pozivajući na javnu jutarnju molitvu u sinagogi. Čitava je židovska općina sudjelovala glasno u tim molitvama, što je izazivalo priličnu galamu, na čuđenje kršćana.

Glavno crkveno lice bio je rabin. To je tada bila počasna i besplatna služba. Naročita pažnja posvećivala se propovijedima u sinagogi. Subotom su sve židovske radnje bile zatvorene i svaki je posao, pa i onaj najneznatnji, morao biti obustavljen.[220]

Tako je vjerski život davao osnovni pečat i splitskim Židovima, njihovu životu i radu.

SINAGOGA

Sinagoga je središnja židovska institucija, u kojoj se odvija gotovo čitav religiozni život. Ona je u stvari slika jeruzalemskog hrama, kuća molitve i učionica toràha.

U talijanskim sinagogama postojao je i drugi kat s galerijom za žene. Iako su osnovni vjerski propisi bili jedinstveni, došljaci pojedinih nacionalnosti (Španjolci, Levantinci, Nijemci) unosili su u unutrašnju opremu i ukras sinagoge svoje nacionalne elemente.

Kršćanski propisi zabranjivali su da se sinagoga izvana ističe, pa su od XVI—XIX stoljeća sve sinagoge izvana skromnog izgleda, obično uklopljene u stambene zgrade, dok su iznutra bile raskošno ukrašavane. Ali ni tu se, zbog židovskih vjerskih zabrana, nisu smjele primjenjivati slike ili skulpture s ljudskim likom, već samo geometrijski ukrasi ili hebrejski natpisi, bilo u kamenu,

bilo u drvetu. Raskošu je pridonosilo umjetnički izrađeno srebrno obredno posuđe, svijećnjaci, kao i bogato vezeni tekstil, također obrednog značenja.[221]

Pošto su u srednjem vijeku bili prisiljeni napustiti staru sinagogu južno od katedrale, splitske su Židovi vjerojatno podigli novu, odnosno adaptirali u nekoj već postojećoj zgradi.

Prva sinagoga u Veneciji sagrađena je tek 1529. godine, pa su i podizanje ili obnova nove splitske sinagoge zacijelo bili povezani uz veliki priliv novih Židova, protjeranih iz Španjolske s jedne strane, a privučenih Rodriginom skelom s druge strane. Današnji njezin konačni građevinski oblik potječe iz kasnijeg vremena. Bogati španjolski izbjeglice dali su svakako svoj prilog za njezinu izgradnju i opremu — ali za to ne postoje nikakvi pisani dokazi. U doba generalnog providura Alviza Zorzija (1628—1630) spominje se izričito sinagoga u Splitu, ali ona je svakako i prije postojala. Poslije se opet spomnje 1686. god. u dokumentima generalnog providura Girolama Grimanija.

Postoji tradicija splitskih Židova da je zgrada njihove sinagoge jednom, prije, bila kršćanska crkva. Pri kopanju temelja u podrumima pod sinagogom, koja je na I katu, nađeni su grobovi s kosturima, što govori o prisutnosti crkve ili crkvice.

Danas na građevini, ni izvana ni iznutra, zbog prvotnih, a i kasnijih pregradnji, nema tragova ranijeg kršćanskog sakralnog objekta. Arhivski podaci nečim, međutim, ipak donekle potvrđuju tu usmenu tradiciju. U protokolu uništenog arhiva splitske židovske zajednice spominju se brojne potvrde iz kojih se vidi da Židovi plaćaju (u prvoj polovini XIX st.) splitskim fratrima iz samostana u Poljudu najam (ili tačnije zakupninu terena) za svoj hram i to oko 10 fiorina godišnje.[222]

Benediktinska crkva u Poljudu, sagrađena 1030. godine, bila je kasnije napuštena i propadala je, kao posjed raznih komendatora (među ostalima i poznatog kardinala Bessariona). Bosanski franjevci, bježeći pred Turcima, dobili su u posjed ostatke benediktinskog samostana i ponovo su ga podigli 1540. godine. Ti su franjevci mogli dobiti u posjed i neku napuštenu ruševnu crkvi-

cu, nekada benediktinsku, u gradu, i ne mogavši je obnavljati, iznajmili su ruševnu zgradu i teren Židovima za njihovu sinagogu. Možda je to bio i nekadašnji benediktinski gostinjac, zgrada gdje su se benediktinci mogli u gradu skloniti, naročito u slučaju opasnosti izvan gradskih zidina. Takvo su sklonište imali i benediktinci iz samostana na Sustipanu.

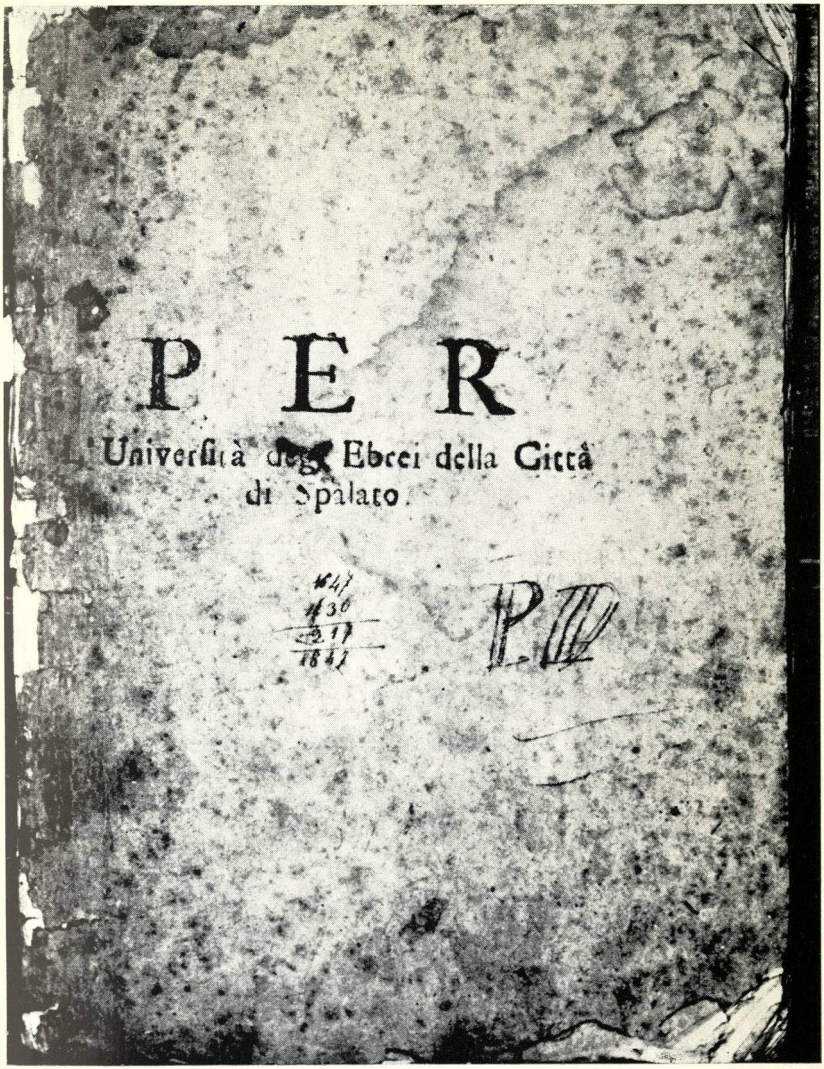
Budući da su s istočne strane sinagoge bile zgrade u kojima su, unutar zidina Dioklecijanove palače, stanovali splitski Židovi, dok je ona bila izvan zapadnog zida Palače, morao je postojati pristup sinagogi iz te četvrti, iz današnje ulice Danijela Rodrige, a ne iz Bosanske ulice kao danas. Pogotovu u XVIII stoljeću, kad je židovski get bio zatvoren, pa je pristup sinagogi morao biti iz samog geta.

Današnji izgled dobio je splitski hram (zvan obično »Scuola« ili »Oratorij«) 1728. godine, što osim arhivskog podatka potvrđuju i neki barokni građevni elementi, naročito maleni ovalni prozori. Iz inventara starog uništenog arhiva Židovske općine saznaje se da je 14. prosinca 1728. godine »protto« (tj. zidar i ujedno građevni poduzetnik) Domenico Scotti isplaćen za građevne radove u sinagogi (»per fatture fatte a Scuola«) sa 575 lira. Budući da je to bila znatna svota, može se zaključiti da se radilo o općoj pregradnji unutrašnjosti hrama.

Koji dan zatim sklapa Židovska općina ugovor s umjetnikom, vjerojatno slikarom (artista) Giacomom Franzanom, koji se obavezuje da izvede razne radove u sinagogi (»a fare diverse fatture a Scuola«), Radilo se zacijelo o unutrašnjem dekoriranju sinagoge, naročito »arona« s »ehalom«.[223] Zahvaljujući tim podacima znademo kada je sinagoga dobila svoj konačni, uglavnom još i današnji, unutrašnji izgled.

Da se zbilja radilo o većoj i radikalnijoj pregradnji hrama dokazuje i zahtjev Jakova Novare 1731. godine da mu se podmire štete koje su nastale, vjerojatno na njegovoj susjednoj kući, od nove gradnje sinagoge.[224]

Poput suvremenih mletačkih i većine ostalih talijanskih sinagoga, ni splitska se izvana nije ničim isticala od ostalih skromnih stambenih kuća, dok je u unutrašnjosti bila bogatije ukrašena.

12. »*Stampa*«, *isprava u obranu splitskih židovskih trgovaca (XVIII st.).*

Decreto Senato circa la Scala di Spalato.

1590. 20. Zugno. In Pregadi.

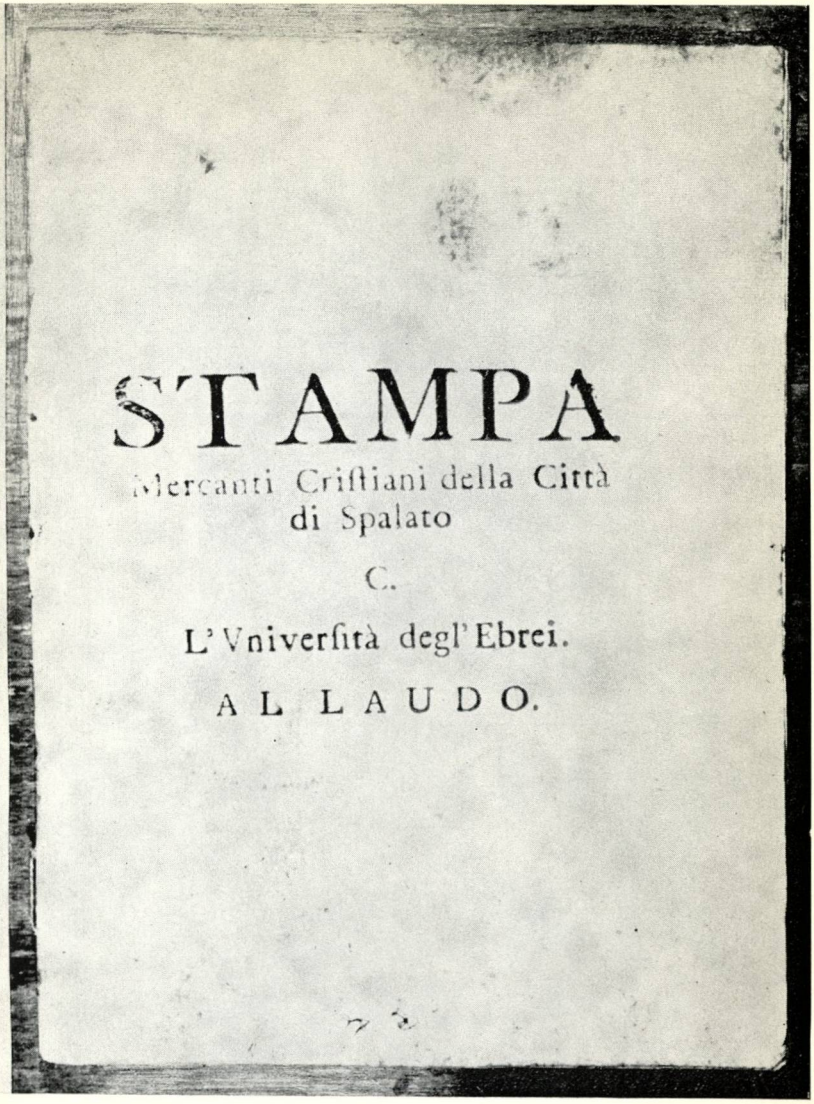
L'Anderà parte che appreſſo a quanto ſin' ora è ſtato preſo in propoſito della Scala di Spalato li Capitoli ſottoſcritti ſiano eſeguiti come ſtanno, e giaciono, cioè.

Primo. Che ſia prorogato per Anni cinque il Capitolo nella Parte preſa in queſto Conſeglio a 20. Ottobre 1577. che dice che le robbe che veniranno, o anderanno per Leuante in ogni tempo, & occaſione, & le perſone di che Nazione ſi voglia che ſi trouano nella Città di Spalato, & in quella Doana ſiano ſicuri per quanto aſpetta alla Signoria Noſtra, ſenza eſſer moleſtati in alcuna menniera, di modo che il Traffico di eſſa Scala non ſia perturbato &c.

Omiſſis.

Terzo. Che tutti li Ebrei Leuantini, e Ponentini che già Anni 5. ſi ſono partiti da queſta Città, e da poi il prendere della preſente parte vi torneranno, e quelli anco che veniranno per l'auuenire, che non abbiano a contribuire con li Ebrei Todeſchi, ne ſiano

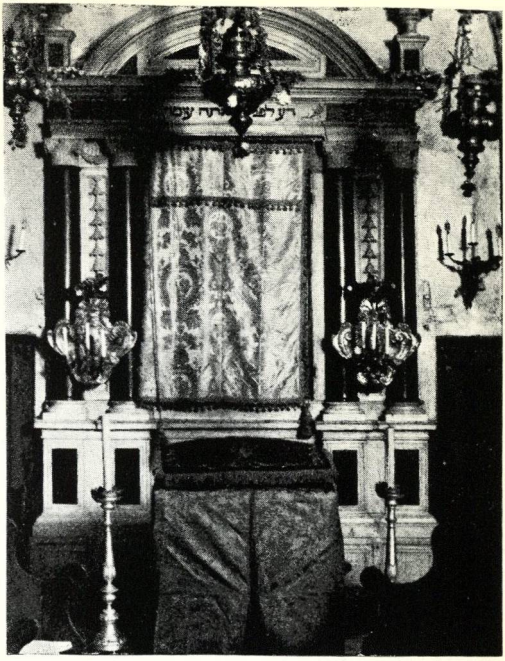
13. »Stampa«, *isprava splitskih židovskih trgovaca. Prve sačuvane isprave.*

STAMPA
Mercanti Criſtiani della Città
di Spalato
C.
L'Vniverſità degl'Ebrei.
AL LAUDO.

14. »Stampa« splitskih kršćanskih trgovaca protiv Židova.

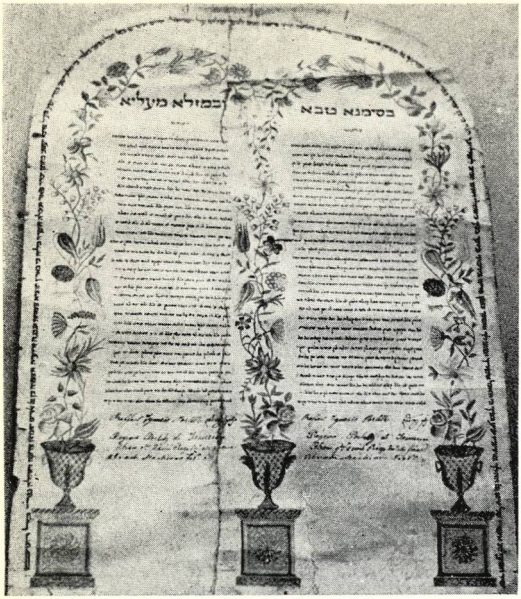
15. Unutrašnjost sinagoge u Splitu s otvorenim ehalom.

16. *Ehal splitske sinagoge*

17. *Srebrni predmeti u nekadašnjoj splitskoj sinagogi.*

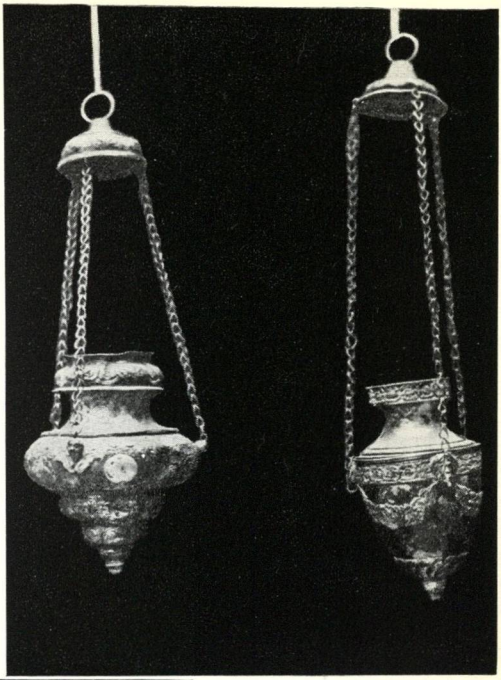

18. *Ženidbeni ugovor (ketubah) splitske obitelji Morpurgo.*

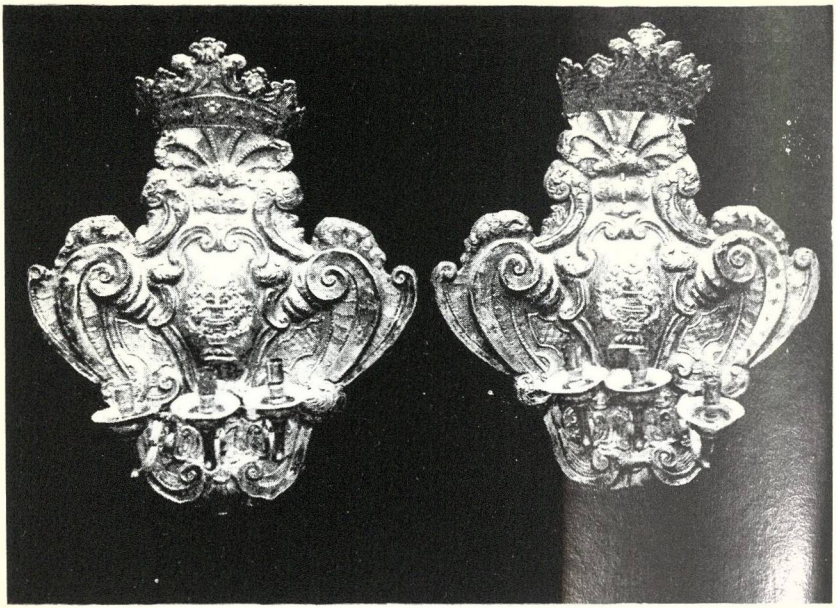
19. *Vezeni parohet u splitskoj sinagogi, dar obitelji Jesurum.*

20. *Srebrni svijećnjaci iz splitske sinagoge.*

21. *Srebrni predmeti iz splitske sinagoge (šadai i rimonim)*

22. Srebrni zidni svijećnjaci iz splitske sinagoge.

23. Srebrni hanukias iz splitske sinagoge.

Nasuprot ulazu, okrenutu prema istoku i Jeruzalemu, pod lukom renesansno-baroknog oblika, podignut je najistaknutiji dio hrama, koji u osnovi stilski odgovara oltaru kršćanskih crkava, »aron« sa »ehalom«, hraništem svitaka (rotulusa) »sefera« (sefarim), osnovnih obrednih tekstova u sinagogi. Rotulusi »Tore« i »Sefarima« su oko metar dugi trakovi pergamena, smotani i učvršćeni krajevima na dva štapa. Na vrhovima štapova su ukrasni zvončići, zvani »rimonim«, koji zveckaju dok se »sefer« nosi u obredu hramom. Svitak je obučen u vezenu svilenu i brokatnu tkaninu, a sve skupa sprema se u tuljku od izrađenog srebra.[225]

Na arhitravu »ehale« hebrejski je natpis: »Sjeti se pred kim stojiš.«

Na unutrašnjim stranama vratnica ehala također su bili hebrejski natpisi. (Drvene intarzirane vratnice uništili su fašisti s ostalom opremom sinagoge, pa su kasnije zamijenjene novima, izvedenima prema fotografiji starih). Bogato vezeni »parohet« zakriva hranište »sefarima«. Na parohetu je obično bilo izvezeno ime donatora. Postojao je u sinagogi naročito lijepo vezeni parohet, dar stare splitske židovske obitelji Jesurum.

Mnoge veoma stare i bogato vezene tkanine što su ukrašavale hram, pokrivale ehal ili štitile sefere, još su prije odnijeli promućurni antikvari zamijenivši ih novim tvorničkim tkaninama.[226]

U ehalu su se čuvali srebrni, bogato iskucani obredni predmeti, šest kompleta »rimonima« sa krunama. Većina je uništena i opljačkana u posljednjem ratu, pa ih je danas sačuvano samo nekoliko. Postojala je i neobično bogato kucana srebrna »hanukia« (za »hanuku«), a do danas je sačuvan par ukrašenih srebrnih zidnih svijećnjaka s krunama i par stojećih svijećnjaka. Uspjelo je sakriti i sačuvati i nekoliko srebrnih visećih kandila (za rasvjetu hrama uljem). Uništeni predmeti hrama, kao i izgled njegove unutrašnjosti prije uništenja, sačuvani su na fotografijama što postoje iz predratnog razdoblja.

Nad ulazom u sinagogu diže se kor, ujedno propovijedaonica (»teva«), s dva ukrasna stupa i dvama velikim svijećnjacima na njima. Crkvene klupe, kao i ostali

namještaj (sačuvana je fotografija dviju lijepih baroknih tapeciranih stolica) uništen je istom prigodom i danas zamijenjen novim.

Građevni i dekorativni (koliko su sačuvani) ukrasi hrama, namještaj (s fotografija) i sačuvani i uništeni srebrni predmeti uglavnom su baroknog stila. Punce na sačuvanim srebrnim predmetima potiču iz mletačkih zlatarskih radionica. Nekoliko primjeraka je iz prelaznog »empire« stila, dok je središnji svijećnjak novijeg datuma.[227]

Sjeverni dio s galerijom za žene načinjen je u XIX stoljeću.

U predsoblju hrama bila je malena česma. U kamenicu nad njom ulijevao bi crkveni poslužitelj, »šamas«, vodu što je curila u donju školjku, jer je obred nalagao pranje ruku prije ulaska u hram.[228]

U splitskoj sinagogi vodila se i prije knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih, iako su te sačuvane tek iz XIX stoljeća. U jednom se dokumentu 1709. godine spominje prepisivanje knjige iz sinagoge, jer je ta bila već stara.[229]

GROBLJE NA MARJANU

Splitsko židovsko groblje spada među najstarije spomenike te vrste i u svjetskim uspoređenjima.

U arhivu židovske bogoštovne općine u Splitu čuvao se do posljednjeg rata dokumenat sindika splitske Općine Šimuna Nadalija, kojim splitska Općina 1662. godine potvrđuje da je od Židova primila ispravu o njihovu posjedu zemljišta na korištenje groblja, a od 16. siječnja 1573. godine.[230] Iako je taj dokument o prvotnom dokumentu uništen, sačuvana je njegova fotografija, kao i njegov sadržaj u starom inventaru arhivskih spisa iz XIX stoljeća, u Jevrejskoj općini.[231] Nije pouzdano da je ta odluka odmah 1573. godine provedena u djelo, jer Danijel Rodriga, među ostalim privilegijama što ih u ime splitskih Židova traži od mletačke vlade 1589. godine, izričito veli »i da im bude dano zemljište, gdje će moći sahraniti svoje mrtve.«[232]

Kada je proradila splitska skela, židovska se kolonija pred kraj šesnaestog stoljeća u Splitu naglo povećala i tada je pitanje groblja postalo aktualno. Do tada, s obzirom na malen broj Židova u gradu, moglo je zadovoljavati neko privremeno ili manje podesno rješenje. Sami kršćani pokapali su se u principu u crkvama ili u crkvenim ili samostanskim dvorištima, a na tim mjestima nisu Židovi mogli biti pokapani, jer to ne bi dopuštala ni židovska ni kršćanska vjera. Stoga i jest određen položaj podalje od grada, pa je to time postalo prvo splitsko vangradsko groblje, dok je staro kršćansko groblje na Sustipanu osnovano tek početkom XIX stoljeća. Iznimku su pravila tek privremena skupna grobišta izvan grada u godinama kužnih pošasti.

Inače je bio običaj da se židovska groblja podižu izvan grada. Tako je najstarije židovsko groblje u Veneciji podignuto 1386. na Lidu. Sami Židovi voljeli su da im groblje bude podalje od mjesta, da prilično glasnim pogrebnim ceremonijama ne privlače pažnju ostalih. Od mnogih židovskih groblja u Italiji danas postoji tek po koji trag.

Židovsko groblje zvalo se »Kuća živih« (beth ha-chajím).

Mrtvaca su, nakon umivanja, pratili svijećama na groblje u otvorenu lijesu, pokrivena crnim platnom. Pokapali su ga bez lijesa, u samoj plahti, da se što prije pretvori u prah. Ridanje žena na groblju bilo je uobičajeno. Pošto bi bacili zemlju na grob, pratioci bi se vratili kući pokojnika i molili. Rodbina je primala posjete čitavu sedmicu, a trideset dana se zbog žalosti nije brijala i oblačila u tamno (u Italiji i u Splitu).

Groblje se nalazi na istočnoj pošumljenoj padini Marjana, na istaknutom položaju, vidljivom iz grada i s mora. Samo groblje podijeljeno je uzdužnom alejom u dva dijela. Sjeverni je dio stariji, a južni noviji. Zapadni dio južne polovine zauzimaju najnovije grobnice iz XX stoljeća ,podignute do zabrane pokapanja na tom groblju tridesetih godina.

Iako je u srednjem vijeku bio pošumljen i propisima gradskog statuta zaštićen, Marjan je u stoljećima mletačke uprave ogoljen i zapušten.

Od oko 650 danas postojećih nadgrobnih spomenika većina se sastoji od obične niske kamene ploče, a manji dio od ploče s nakošenim stranama, poput sljemena krova na četiri vode. Ti posljednji su grobovi rabina ili vjerski istaknutijih Židova. Noviji spomenici s kraja prošloga i početka ovog stoljeća nisu više podizani u skromnoj ali skladnoj tradiciji židovskih nadgrobnih spomenika, već su oponašali stereotipne grobnice ostalih konfesija, s kamenim ogradicama, stelama i sličnim ukrasima.

Natpisi s raznim citatima pisani su hebrejski, dok su sama imena pokojnika pisana i hrvatski i talijanski i njemački.

Nisam mjerodavan da se upuštam u analizu i vrednovanje hebrejskih natpisa na grobovima splitskih Židova, ali sam uvjeren, na temelju usputnih upozorenja kompetentnih stručnjaka, da ima natpisa veoma starih i veoma značajnih.

Tako su, prema podacima Z. Efrona, direktora Musée d'art u Ein Harodu u Israelu, hebrejski inicijali CMK, to jest početna slova riječi cijon = znak, micva = grobni spomenik i kevura = pokapanje, na starijim grobnim spomenicima na Marjanu, pretežno iz XVIII stoljeća, jedinstveni u židovskoj grobnoj epigrafici.

Među nadgrobne spomenike najpoznatijih ličnosti spada onaj već spomenutog splitskog liječnika Josefa Haj Seniora, s opširnim epigramom. Zatim red spomenika rabina splitske židovske općine, počevši od jednog od najranijih, Avrama Pape, zatim Hajima Izaka Musafije, rodom iz Jeruzalema, njegova sina rabina Mordehaja Jaakova Jedidija Musafije i Hajima Alevija iz Sarajeva. Mnogi grobni spomenici pripadaju davno izumrlim splitskim židovskim obiteljima, kao što su Viterbi, Pensi, Navaro, Piaza, Gentilhuomo i dr. Najistaknutija pokopana ličnost zacijelo je jedan od začetnika hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji, Vid (Vita) Haj Morpurgo.[233]

Na starom židovskom groblju pokapalo se i dalje; u nekoliko slučajeva čak i nakon drugog svjetskog rata. Od 1949. godine počelo se pokapanjem na novom groblju na Lovrincu.

Povijesna vrijednost židovskog groblja na Marjanu je u rijetkosti tako starih sačuvanih groblja, ali nije manja ni ljepota položaja i ambijenta stoljetnih kamenih ploča sa slikovitim hebrejskim natpisima, zaraslih u perunike, a pod krošnjama starih borova.[234]

Postojale su u arhivu Židovske općine u Splitu neke isprave što su se odnosile na groblje na Marjanu. Tako jednom ispravom zakupnik zemljišta splitske Općine Jerolim Martinis izjavljuje da od Izraelićana ne zahtijeva nikakav najam za zemljište na kojemu je njihovo groblje, jer nisu nikada ništa u tu svrhu plaćali.[235]

Izgleda, međutim, da je zemljište što su ga splitski Židovi još 1573. godine dobili na besplatnu upotrebu od splitske Općine ili mletačke Vlade postalo stotinu godina zatim premaleno za sve više njegovih židovskih stanovnika. Budući da su susjedne zemlje bili posjedi splitske Općine ili splitskih težaka, sklapaju predstavnici Židovske općine u Splitu Rafael Penso i Emanuel Azarin 1672. godine ugovor sa sindikom splitske Općine Jakovom Bucareom za ustupanje 2 vrita zemljišta do postojećeg groblja uz najam od 2 lire. Sačuvani su zapisi o potvrdama za plaćanje najmove komuni za 1698. i 1707. godinu.[236]

Godine 1795. prenosi splitska Općina pravo ubiranja najma za taj dopunski dio terena židovskog groblja na splitskog plemića Mihajla de Grisogona.[237] Još 1822. godine ima njegova udovica Margherita de Grisogono pravo na 2 vrita židovskog groblja.[238]

Splitski javni mjernik Vincenco Curir izradio je, po narudžbi splitskih Židova, tloris dijela Marjana s postojećim njihovim grobljem.[239]

Dalje podatke o groblju na Marjanu navest ćemo u poglavljima koja obrađuju XIX i XX stoljeće.

SPLITSKI GET (GHETTO)

U isto vrijeme kada i u Španjolskoj započeli su i progoni Židova u Italiji. Krajem XV i čitavu prvu polovicu XVI stoljeća proganjaju Židove u talijanskim gradovima, naročito u južnoj Italiji i u Rimu. Venecija je

pak prihvaćala mnoge izbjeglice, svjesna da će one pridonijeti njenom obrtu, naročito trgovini. Budući da je pritisak crkve, a često i nahuškanog puka, postojao i u Veneciji, odredio je mletački Senat da Židovi u Veneciji žive u zasebnom dijelu grada, odijeljeni od ostalog kršćanskog stanovništva. I samim Židovima često je to odgovaralo, jer su na taj način bili osigurani od fanatične mase koja ih je znala napadati dok su živjeli pomiješano.

Godine 1516. ušlo je 700 mletačkih Židova njemačkog podrijetla u ograđeni prostor zvan Ghetto, vjerojatno prema jednoj ljevaonici topova (»geto o ghetto«), koja je bila prvotno na tom mjestu. Godine 1541. proširen je mletački Ghetto i u njega su ušli levantinski Židovi, a konačno su im se posljednji pridružili Ponentini (španjolski židovi i marrani).[240]

Mletački uzorak ghetta primijenili su ubrzo i ostali gradovi u kojima je bilo Židova. U Rimu je to bilo propisano bulom 1555. godine. Propis je obavezivao Židove da stanjuju u jednom dijelu grada, u jednoj ili nekoliko spojenih ulica, ograđeni zidom, s ulaznim i izlaznim vratima. Unutar svakog geta dozvoljena je bila samo jedna sinagoga.

Od sredine XVI stoljeća dalje dobivali su svi talijanski gradovi svoj »ghetto« i u XVIII stoljeću nije bilo gotovo ni jednoga koji ga nije imao (osim Livorna). Mlečani su i u svojim gradovima na terrafermi postepeno otvarali gete. Oponašala ih je i austrijska vlast u Trstu.

Ni u svakom getu nije bio život jednak. U rimskom getu bile su prilike najteže, a u firentinskom, a pogotovu venecijanskome mnogo bolje. Budući da prostora nije bilo mnogo, podizale su se zgrade u visinu i oduzimalo svjetlo i zrak. To je bio razlog širenja pošasti u razdobljima kužnih zaraza.

Dok su stanovnici rimskog geta bil istrogo izolirani, njihova izolacija u Veneciji bila je vrlo liberalno shvaćena, pa ne samo da su se danju kretali kuda su htjeli, već je kršćansko stanovništvo stalno posjećivalo židovski »ghetto«, privučeno njihovim trgovinama, radoznalošću, ili čak zabavnim životom, naročito u danima židovskih svečanosti.

Židovi ipak nisu mogli posjedovati nekretnine, pa ni kuće u getu u kojemu su stanovali. Iako su bili propisani maksimalni najmovi, ipak su vlasnici tim stanovima špekulirali.

Čitav je »ghetto« bio ograđen visokim zidom, a prozori koji su gledali prema vani bili su zazidani. Ulazna i izlazna vrata otvarala su se ujutro, a zatvarala o zalazu sunca. U danima kršćanskih svečanosti Velikog tjedna, ostajao je iznimno »ghetto« i danju zatvoren da se izbjegnu eventualni sukobi među stanovnicima različite vjeroispovijesti. Pred vratima »ghetta« stajala je noću straža, koju su sami Židovi plaćali. Izvan »ghetta« mogli su se kretati noću samo židovski liječnici.[241]

Mlečani nisu izolaciju Židova u svojem glavnom gradu shvaćali ni primjenjivali ni izdaleka tako strogo kao ostali, a u svojim provincijskim gradovima bili su još mnogo tolerantniji. Pogotovu ako su imali interesa da s židovskim stanovništvom budu u što boljim odnosima, a tako je bilo u Splitu. Vidjeli smo da su neki gradski kneževi, poput Basadonne, protestirali što u Splitu Židovi žive zajedno s ostalim kršćanima i nemaju svog geta, ali Senat se oglušio na te vijesti. Tako je Split bio jedan od rijetkih gradova u kojimu je get ustanovljen tek pod kraj Mletačke Republike i nije u stvari postojao nego kratko vrijeme. To je dokaz ne samo mletačkog liberalizma već i širokogrudnosti samih stanovnika Splita, koji su stoljećima prelazili preko vjerskih predrasuda i smatrali su Židove ravnima sebi.

Da je samim Židovima često odgovaralo da budu okupljeni i tako zaštićeni u getu, dokazuju isprave kojima Danijel Rodriga traži 1589. godine privilegije za splitske Židove. On je čak sam načinio projekat takvog naselja, po čemu bi se moglo zaključiti da se trebao nalaziti izvan gradskih zidina, iako je to bilo nesigurno zbog opasnosti od neprijateljskih napada. »Ja bih želio — piše od Duždu i Senatu — da bi se Vaša Vedrost udostojila da dade za njih podignuti jedan get, koji bi njima služio za stanovanje, po modelu, što ga istodobno prikazujem, uz naplatu onog najma koji bude priznat

pravednim.«[242] U molbi traženih privilegija samo zahtijeva da Židovima koji se nasele u Split »budu dodijeljene kuće za stanovanje za njih i njihove obitelji . . .«[243]

Mišljenje mletačkog vijeća Petorice za trgovinu u vezi s tim traženjem je slijedeće: »Ukoliko se pak u Splitu uvede trgovački promet s ovim ljudima, to će biti od koristi, pa i od prijeke potrebe da se za njih podigne odijeljenja četvrt, u kojoj će oni moći živjeti u potpunoj sigurnosti za svoj život i zaštićeni od svake mogućnosti napada, kojima bi oni bili prema iskustvu izloženi kada bi živjeli ispremiješano i u slobodnome svakodnevnome doticaju sa kršćanima.«[244]

Gotovo u isto to vrijeme, a valjda potaknut istim razlozima, savjetuje splitski knez Domenico de Molin 1593. godine mletačkom Senatu da se u Splitu načini jedan »ghetto« za Židove.[245]

I splitski knez Giacomo Michiel predlaže tridesetak godina zatim, 1624, da se splitski Židovi zatvore u jednom »ghettu«.[246]

Međutim strahovanja Mlečana, pa i samih Židova, nisu bila opravdana i nema dokaza o sukobima između splitskih Židova i kršćana, ni bilo o kakvim progonima, osim poslovnih sukoba trgovaca i krojača, u doba gotovo četiristoljetne mletačke uprave gradom.

Pa ni 1738. godine, kada su u vrijeme dužda Alvisa Pisana utanačena prava i dužnosti Židova na čitavom teritoriju Mletačke Republike, gdje se njihov život regulira isključivo u izoliranom getu, u Splitu se ne primjenjuje ta uredba i ne zatvara se get.[247] U jednom popisu splitskih židovskih obitelji još 1749. godine župnik dr Cesar Šilović izričito veli: »Ja potpisani potvrđujem da se gornji broj židovskih obitelji nalazi rasut po čitavom gradu.«[248] U ožujku 1778. godine još uvijek u Splitu ne postoji zatvoreni get, jer neki splitski trgovci u svojoj žalbi na trgovinu Židova izričito vele da su »stanovi (Židova u Splitu) razasuti posvuda i pomiješani sa kršćanskima, bez geta, a u službi drže kršćanske sluge i služavke.«[249]

Vidimo dakle da splitski Židovi žive posvuda po gradu. Gradski knez Pietro Basadonna protestira što Židovi u Splitu dapače žive u »najodličnijim i najprostra-

nijim stanovima«.[250] No ipak je većina splitskih Židova, pogotovu onih siromašnijih, živjela u sjeverozapadnom dijelu Dioklecijanove palače. To smo mogli zaključiti po tome što su u kandijskom ratu bili zaduženi da brane taj dio zidina i ugaonu kulu Palače.

U vrijeme naglog opadanja ekonomskog prosperiteta mletačke aristokracije, u drugoj polovini XVIII stoljeća, nastoji se ne samo spriječiti sve veća konkurencija židovskih trgovaca, bankara i veleobrtnika, već ih što više isključiti iz privrednog života. Stare naredbe, koje su do tada bile širokogrudno primjenjivane, počele su se rigorozno provoditi. Tome je pridonio i »Edikt o Židovima« pape Pavla VI (1775), koji je pogodovao svim reakcionarnim strujanjima u Italiji, pa i u Veneciji.

Odredbom 1777. godine zabranjuje mletačka vlada Židovima da se bave ikakvom vrstom industrije, da trguju žitom i da zapošljavaju kršćane. Izričito im je zabranjeno da borave u selima i poljskim središtima, gdje ne postoje geti. Nakon te odredbe protjerani su Židovi iz svih manjih naselja gdje nije postojao get. Mnogi su se tada sklonili u susjednom Trstu i Gorici, a mnogi emigrirali u Englesku i Holandiju, pa čak i u Francusku i Austriju, koje su tada postale tolerantnije u duhu prosvijećenog apsolutizma.[251]

Tada, u takvoj općoj psihozi, nije ni Split mogao konačno izbjeći osnivanje geta. To je uslijedilo krajem oktobra 1778. godine.[252] Pogođene tom odlukom neke su se bogatije židovske obitelji iselile iz Splita,[253] a među preostalima zavladala je tolika bijeda, naročito zbog ograničenja trgovanja i djelovanja, da je njihova Općina morala 1779. godine poslati svojega rabina Sabatu Venturu u Dubrovnik, da od tamošnjih Židova izmoli pomoć od 72 cekina.[254]

Iako Split do tada nije imao svoj zatvoreni get, sjeverozapadni dio Dioklecijanove palače bio je nastanjen pretežno Židovima i vjerojatno se već i zvao get (ghetto), samo što nije imao svoj pravilnik i režim zatvorenog geta. U jednom se dokumentu iz 1754. sjeverozapadna kula Dioklecijanove palače, nekada zvana »Položaj Ži-

dova«, zove »Vrata Židova« (Porta degli Ebrei),[255] što dokazuje da se već tada na tom mjestu ulazilo u njihovo naselje, makar ta vrata nisu bila zatvorena.

Stanovništvo Splita je u posljednja dva stoljeća, nakon turskih ratova i čestih kuga, bilo veoma prorijeđeno i nije bilo teško naći nenastanjenih kuća u najlošijem dijelu grada za get. I splitski knez Francesco Morosini, predlažući još 1621. godine uređenje geta za Židove, kazao je da to neće biti teško, jer u gradu ima »mnogo dotrajalih kuća«.[256]

Ne znamo tačno koji je prostor zauzimao splitski get. Sa sjeverozapadne strane bila su jedna vrata geta, koja su se oslanjala na zadnji zid ugaone kule Dioklecijanove palače. Zauzimao je dakle početak današnje ulice Majstora Jurja, dok je dalji prolaz u tu ulicu morao biti zazidan ili odijeljen vratima. Čitava današnja ulica Danijela Rodrige (do nedavno zvana »Usred geta«) nalazila se u getu, kao i današnja Bajamontijeva ulica. Na izlazu u današnju Krešimirovu ulicu, do stepenica što vode u crkvicu Gospe od Zvonika, bila su druga vrata geta. Prolaz u današnju Ulicu Markantuna Dominisa također je trebao biti zazidan ili odijeljen vratima. Iz dokumenata o neredima u Splitu kada je pala Mletačka Republika znade se da je splitski get imao troja vrata. (»Došavši do vratiju geta, koji je bio otvoren sa tri strane prema gradu«).[257] Jedna su bila iza Arnirove kule u Rodriginoj ulici, druga kod Željeznih vrata u Bajamontijevoj ulici, a treća su mogla biti u jednoj od uličica što vode u istočni dio palače, dakle u Ulici majstora Jurja ili Dominisovoj ulici.

Postojao je još jedan prolaz koji je iz današnje Bosanske ulice vodio izravno u get, u današnju Rodrigovu ulicu, nešto južnije od onoga uz kulu Dioklecijanove palače. Taj se vidi na planovima Splita u bečkom Ratnom arhivu XVIII stoljeća, pa i na nekim tlocrtima čak iz kraja XIX stoljeća. Taj je prolaz vjerojatno u vrijeme uspostavljanja geta bio privremeno zatvoren.[258]

Pristup sinagogi bio je iz središnje ulice geta, danas Danijela Rodrige, a ako je prije i postojao pristup iz Bosanske ulice, taj je morao biti zatvoren.

Zanimljivo je da na prije spomenutim planovima Splita iz kraja XVIII st. nisu označena ni jedna vrata geta, ni jedna zazidana ulica, što svjedoči o tome da je to bilo prilično improvizirano, a ne masivno i trajno zidano. Ni danas se ne vide nikakve tragovi zatvaranja tih ulica zidom.

Posebnih židovskih značajki ne vidi se danas na kućama tog dijela grada. To su vrlo stare i derutne zgrade, većina njih s romaničkim građevnim elementima. Uličice su uske i polumračne. Na pragu tih jednih vrata vidio sam urezani žlijeb za svitak s religioznim zapisom za zaštitu kuće (»mezuza«).

Život splitskih Židova u getu postao je još teži, naročito u vrijeme kuge 1783—1784. godine.[259] U tom se mračnom, vlažnom i nehigijenskom dijelu starog grada zaraza lako širila i teško ju je bilo suzbiti. Stoga generalni providur Dalmacije Francesco Falier donosi posebno stroge naredbe za izoliranje stanovnika geta, da se kuga ne bi širila dalje:

»Budući da u ovom gradu — kaže on — postoji jedan židovski get, na koji narod treba u sličnim prigodama osobito pripaziti, zato će Odbor za zdravstvo izabrati među sobom nekolicinu navrsnijih i valjanih odbornika, za koje bude uvjeren da će odgovarati. Ovi će paziti na unutrašnji red i brinuti se za njihovo uzdržavanje.«

»Zato će biti dozvoljeno samo nekim osobama, najopreznijima, da uz legitimaciju Zdravstvenog odbora izlaze iz geta, da se uzmognu brinuti za sebe i druge. Ove će osobe predložiti spomenuti židovski odbornici Zdravstvenom odboru.«

»Svi će ostali morati ostati u getu i ne smiju ni uz kakvu izliku izaći.«

»Sva vrata geta, osim glavnih, imaju biti zatvorena, a ova glavna čuvat će naročito straža. U ponoći moraju se ta vrata zatvoriti, tako da nitko više ne može izići.«

»Isto tako (kao i kršćanske crkve) bit će zatvorena i njihova sinagoga i obustavljen bilo koji njihov obred, da se ni oni ne bi sastajali.«[260]

Iz toga vremena postoji još jedan dokument u splitskoj Jevrejskoj općini, kojim se Giacinto Polognini

9. ožujka 1785. godine obavezuje gradskom knezu Angelu Oriju da će obavljati dužnost vratara geta uz mjesečnu plaću od 24 lire.[261]

I splitski Židovi su, kao i oni u Veneciji, bili dužni plaćati gradskoj Općini doprinos za održavanje geta, ulica, rasvjete i sl. Taj doprinos određivali su i sabirali ljudi birani među samim Židovima (»tansadori«, od »tassazione«).[262]

To je za splitske Židove bilo najteže doba, a da jedna nevolja ne bude sama, uslijedila je malo zatim, 1788. godine, odluka generalnog providura Angela Memma, kojom se i na Dalmaciju proširila u Veneciji do tada primjenjivana »Ricondotta degli Ebrei«, naredba o ograničenoj dozvoli boravka (koja se stalno produljivala), o ograničenju u zanimanjima, o strožim propisima odvojenog života u getima, o zabrani izdavanja svih knjiga i drugim ekonomskim, društvenim i vjerskim ograničenjima.[263]

MLETAČKI PROVIDUR I SPLITSKI POVJESNIČAR O ŽIDOVIMA U SPLITU

Prije nego zaključimo poglavlje o splitskim Židovima u doba mletačke uprave, citirat ćemo dio pisma generalnog providura Dalmacije Alvisa Foscarija duždu, iz 1778. godine, u vrijeme spora između židovskih i kršćanskih trgovaca i krojača, u kojemu su pismu detaljno opisani splitski Židovi, njihov život, rad i njihov doprinos Splitu i okolici. Budući da to pismo mletačkom duždu nije pisao neki Židov, čak ni Splićanin, već najugledniji službena ličnost u Dalmaciji, Mlečanin koji je imao sjedište u Zadru, možemo vjerovati u njegovu objektivnost i tačnost.

Među ostalim on izvještava:

»Presvijetlo Istražno poglavarstvo provincije, uspostavljeno 1749. godine naredbom Vaše Svjetlosti da upozna na licu mjesta je li ili nije korisno poslovanje i promet što ga obavljaju Židovi u Splitu, našlo ga je korisnim za stanovništvo, koje je bez njih bilo izloženo bezobzirnosti ostalih mjesnih trgovaca. Stoga je želja splitske

uprave, koja je uvijek nalazila korisnim taj doprinos siromasima i seljacima susjednih krajeva, koji svakodnevno dolaze u grad da prodaju svoje proizvode i da se opskrbe potrebnom hranom i odjećom, da moli Vrhovnu vlast da ne dopusti da se zanati zatvore (u bratovštini) i ne obuhvate posebnim zakonima, već da se pod budnim općinskim nadzorom održi njihovo slobodno obavljanje, da bi samo na taj način, pod okriljem javne zaštite, Židovi ipak mogli obavljati lokalnu trgovinu na malo i šivanje i prodaju odjeće seljacima, o čemu prvenstveno ovisi priliv trgovine sa istaknutom dobrobiti za cijelu općinu.«

»Niska cijena nekih živežnih namirnica u poređenju s nekima koje se uvoze iz vani i odjeća za seljake zanimaju sitni puk u gradu, u varošima i u okolici Splita, a također i stanovnike okolnih susjednih pokrajina, koji dolaze tu da se njima opskrbe.«

»Ovo stanovništvo, uviđajući za njih kritične posljedice pohlepnih namjera nekih splitskih trgovaca, predstavilo se svojim podnescima ovoj upravi, moleći javnu upravu za svoju pomoć, posebno što se tiče seljačke odjeće. U odnosu na običaje ovih naroda može se to tretirati i kao zanat staretinara. Seljaci nose svoju grubu odjeću, gotovo svu izrađenu od raše i od debelog sukna, dok se potpuno ne istroši. Kad su u mogućnosti da kupe koji komad odjeće koji je već nošen, idu da ga nabave u dućanima koji ih već gotove izlažu na prodaju. Kršćanski i židovski krojači koji izrađuju svakodnevno tu odjeću također su i prodavači. U većini dakle ovih trgovina nalazi seljak korist i pogodnost i može se reći da su samo u ovoj djelatnosti Židovi u konkurenciji s kršćanima, dočim u svim drugim zanatima, koji se njeguju u Splitu, Židovi nemaju nikakvog utjecaja.«

»Stoga Židovi nastanjeni u Splitu s pristankom i zaštitom vrhovne vlasti žive tu već više stoljeća bez geta, možda zato što je njegovo podizanje spriječeno smještajem grada . . .«

»Te povlastice treba pridati pravoj zasluzi koju su Židovi postigli uvođenjem korisne trgovine, koja se u

Splitu obavlja posredstvom stalnih karavana što stižu iz Bosne, prenoseći iz prve ruke sirove proizvode, koji zatim odlaze u Veneciju, na korist obrta, a mijenjajući ih za mletačke rukotvorine potrebne Turcima, sa vidljivom koristi za razne staleže i za razne dokaze predane vjernosti prema Državi u teškim ratnim okolnostima s Turcima i za osobne službe u svim teškim okolnostima koje su Židovi zajedno s drugim stanovnicima pružili u korist grada Splita.«

»I sada su potrebni, da bi se uštedjeli javni izdaci, za šivanje za javnu Vojnu bolnicu, a u nesretnim okolnostima kada je grad bio pustošen zarazom, pokazali su Židovi sve svoje staranje u nabavi žita za pomoć stanovništvu Splita, zbog čega je grad bio pošteđen od sudbonosnih posljedica gladi.«

»Ova provjeravanja zasluga, zapaženih od prebudne pažnje presvijetlog Istražnog poglavarstva provincije, potvrđuju moje odano nastojanje da splitske Židove promatram kao potpuno korisne u njihovom djelovanju za Dalmaciju i za ove podanike i zato dostojne darežljiva saučešća Vaše vladarske visosti.«

»Budući da su radinost i brižljivost jedini kapital ovih ljudi, kojim omogućuju uzdržavanje svojih obitelji koje broje 276 osoba, kad bi morali biti spriječeni u šivanju i prodaji odjeće za seljake i u obavljanju trgovine na malo, koju vrše u svojim dućanima, ostali bi bez ikakvog zaposlenja i izloženi krajnjoj bijedi, stanju kojemu bi, razumljivo, nastojali izbjeći, budući da se zbog oskudnosti svoje imovine i zbog geografskog položaja Dalmacije, koja ne pruža ni proizvode ni obrtničke prerađevine kojima bi se moglo trgovati na veliko i prevoziti ih, Židovi ne bi mogli nadati bilo kakvom izvoru izdržavanja u Splitu. U tom slučaju oni će biti prinuđeni da misle na neko drugo boravište i da očekuju pažnju Generalata u Karlobagu, koji se trudi da uvede trgovinu na obližnje austrijske obale i da privuče bosanske karavane kopnom preko Like, duž koje su već podignuta skloništa za smještaj robe i putnika i uređuje se teškim radom široka i udobna cesta... Može se očekivati da će ta Vlada iskoristiti povoljan čas da obeća splitskim Židovima povlas-

tice ne bi li ih nastanila u svojim zemljama, tako da bi zbog veza i zbog poznanstava što ih imaju u Turskoj mogli olakšati zamisao i nakanu austrijskog komandanta, na štetu naše narodne trgovine, koja je već dugo vremena ugrožena pohlepnim nastojanjem Dubrovčana.

Z a d a r, 26. srpnja 1778.
Alvise Foscari, Generalni providur Dalmacije i Albanije.«[264]

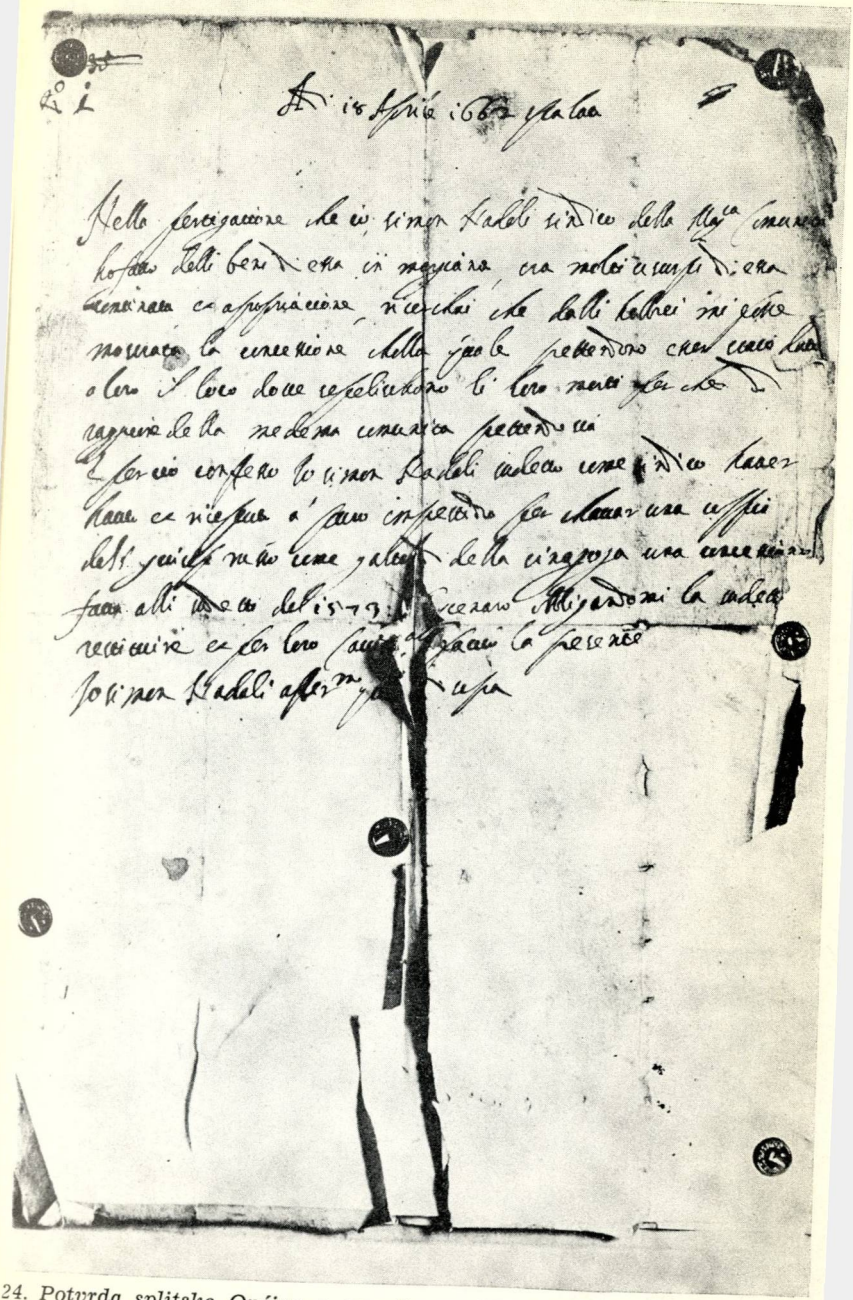
Istaknuti splitski povjesničar Ivan Katalinić, koji je proživio posljednje razdoblje mletačke uprave Dalmacijom, prvu austrijsku upravu, francusku okupaciju i dio druge austrijske uprave, i naročito vjerno i plastično opisao situaciju nastalu u Dalmaciji nakon pada Republike, pruža u svojoj povijesti tog nemirnog razdoblja i kratak osvrt na splitske Židove:

»Više od 3000 židovskih obitelji, pošto su odbili 1493. godine da se pokrste, bilo je protjerano iz Španjolske i rasulo se u razne gradove Azije, u Solun, Smirnu i dr. Jedna se kolonija naselila u Splitu, unatoč ograničenjima uzrokovanima veoma proširenom nesnošljivošću prema njima, koja ih je pogodila u njihovoj novoj domovini, povećana oholim karakterom stanovnika tog doba.«

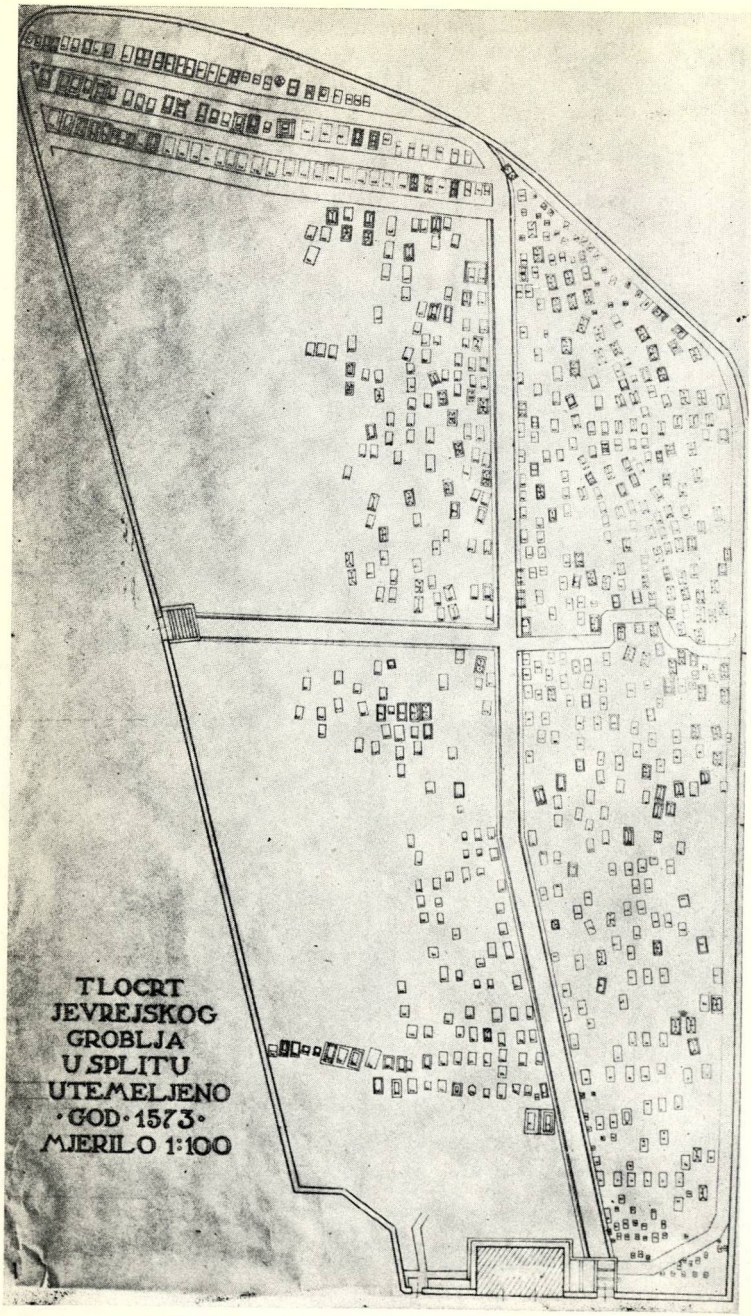
»Što je mogla ova židovska Općina, izložena teškim patnjama i poniženjima, privučena sigurnom i obilnom zaradom, usred puka koji se, od najistaknutijih plemića, pa do običnih pučana, zanosio svojim privilegijama, svojom ratničkom slavom i gotovo nedostojnima smatrao zanate i trgovinu, nego da se uzdigne iznad tegoba tog položaja i da isključivo u svoje ruke usredotoči trgovinu većeg dijela Dalmacije i onu koja se obavljala s turskim carstvom.«

»U vrijeme pada Republike splitska je židovska općina brojila 175 duša . . .«[265]

Povjesničar Katalinić bio je napredan duh, zadojen idejama francuske revolucije, i vrlo se kritički odnosio prema staroj Mletačkoj Republici, ali njegova kritika više ponosnih nego radinih Splićana, kojima je bavljenje trgovinom bilo ispod časti, bila je tačna.

24. Potvrda splitske Općine o osnutku groblja na Marjanu. (Uništena).

25. Tlocrt židovskog groblja na Marjanu.

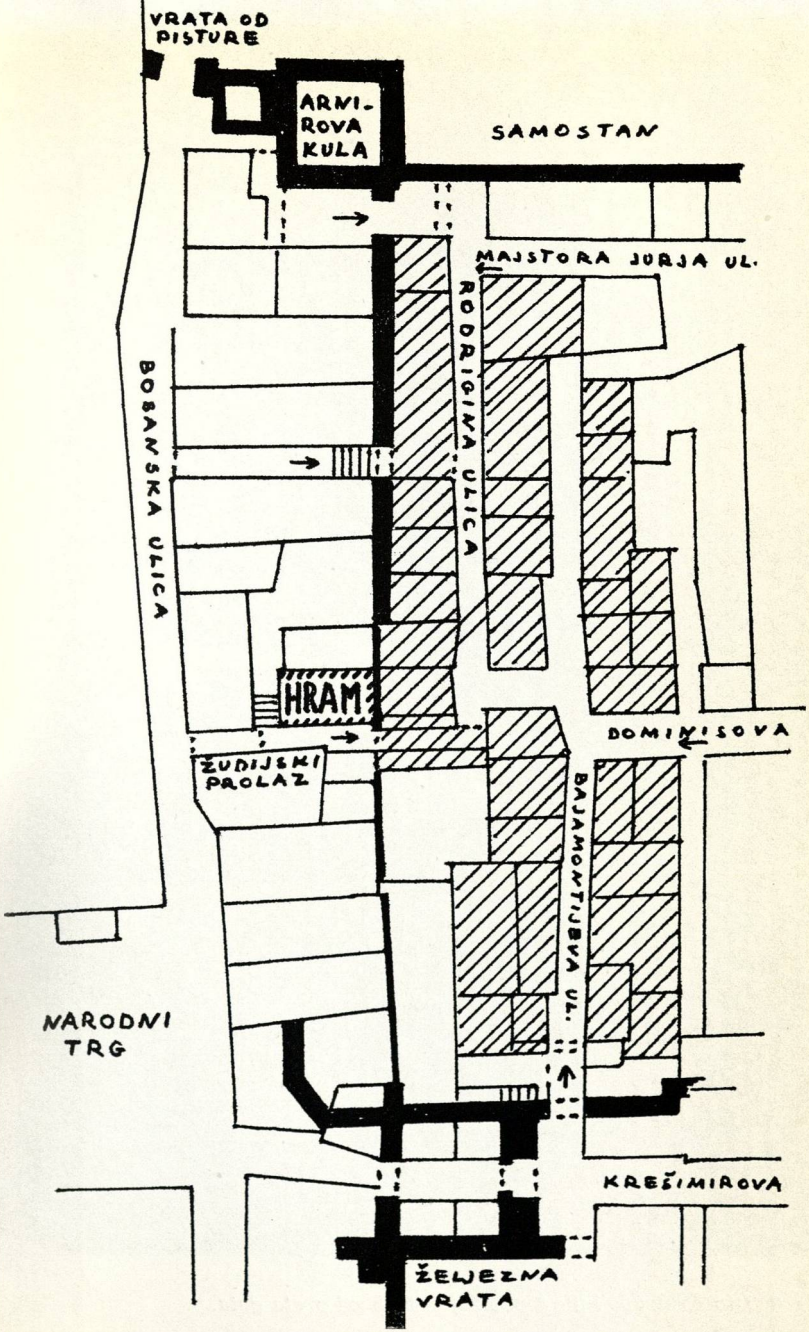
26. *Židovsko groblje na Marjanu.*

27. *Nadgrobna ploča na židovskom groblju na Marjanu.*

28. *Grobnice uglednih pokojnika na židovskom groblju.*

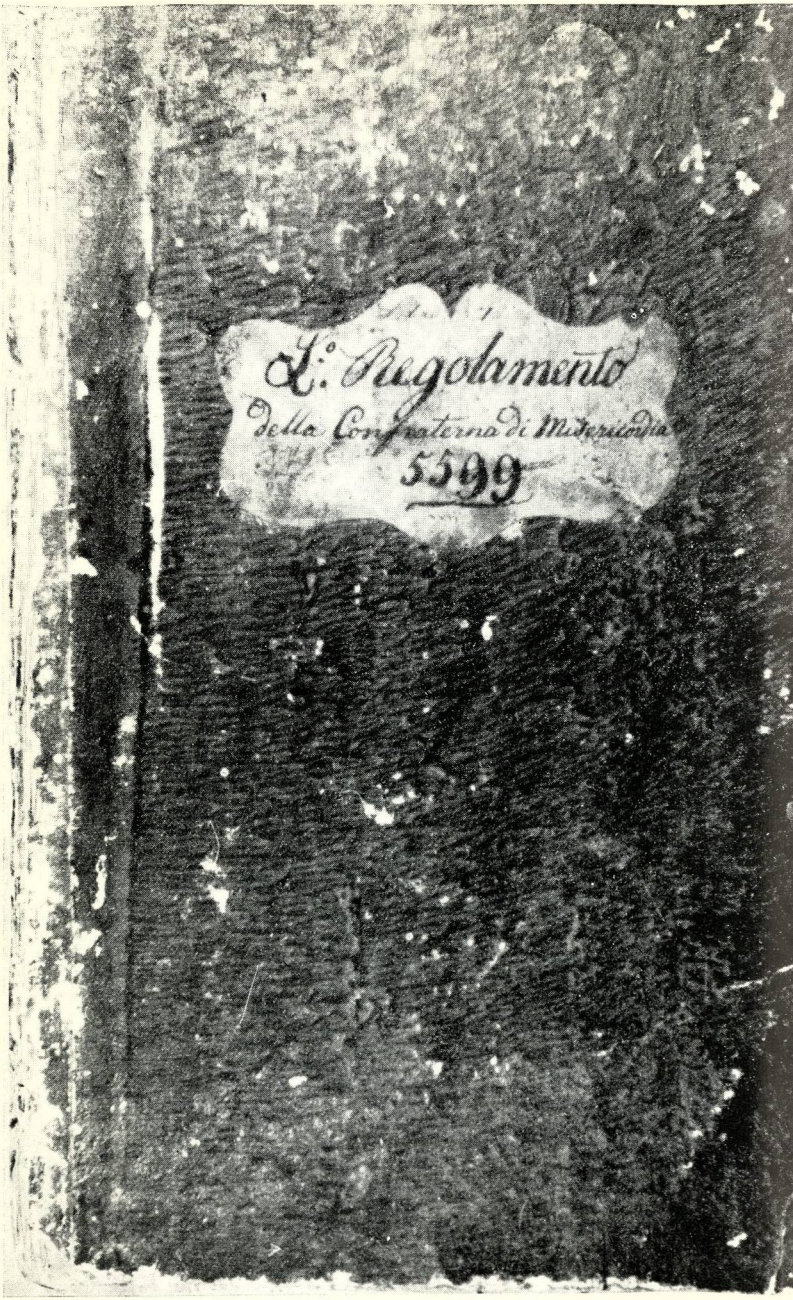

29. Vjerojatni položaj splitskog geta u sjeverozapadnom dijelu Dioklecijanove palače.

30. Dio Arnirove kule i položaj jednih od vrata geta.

31. Jedna od dvije središnje ulice splitskog geta. (Danas Bajamonti-jeva ulica).

32. Pravilnik Bratovštine milosrđa.

PAD VENECIJE I RAZDOBLJE FRANCUSKE UPRAVE

SPLITSKI ŽIDOVI U VRIJEME ANARHIJE NAKON PADA REPUBLIKE

Francuska revolucija donijela je Židovima prva potpunu slobodu i ravnopravnost. »Deklaracija o pravima čovjeka i građanina« proglasila je jednaka prava za sve ljude. Godine 1791. dobili su Židovi u Francuskoj sva prava kao i kršćani.

Razumljivo je stoga da su vijesti o francuskoj revoluciji bile u svim židovskim getima rado dočekivane. Ali s naprednim idejama francuske revolucije dolazila je i Napoleonova osvajačka vojska. Tada su Židovi u pojedinim zemljama i gradovima optuživani da su pristalice Francuza, a protiv slobode zemlje u kojoj žive. I u Veneciji je podjarena masa građana prijetila pogromom Židovima, iako su oni podržavali dužda i davali novac pa i dragocjene crkvene predmete za obranu Venecije. Četa od 500—600 hrvatskih vojnika plaćenika, Schiavona, morala je opkoliti Ghetto i čuvati ga od mase koja je prijetila da ga napadne. Hrvati su tako spriječili pokolj u Veneciji u tim kritičnim danima.

Kada su Francuzi u svibnju 1797. ušli u Veneciju, uvedena je nova demokratska vlada, u koju su, po prvi put, ušli i istaknutiji Židovi.

Svi su građani pred zakonom proglašeni jednakima, a novi duh ušao je i u mletački Ghetto, koji je postojao 281 godinu. Vrata Ghetta dignuta su i zapaljena na trgu, a njegovo omrznuto ime zamijenjeno je imenom »Ulica ujedinjenja« (Contreada dell' Unione). Mnogi su se Židovi tada iselili iz Ghetta u druge predjele grada. Tadašnji rabin Abram Jona, rodom Splićanin, zvan je »građanin rabin« (cittadino Rabbino).

Židovi su otvarali trgovačke radnje izvan Ghetta, a najviše su se obogatili opskrbljujući francusku vojsku, jer je ta dužnost bila povjerena gotovo isključivo njima. S druge strane, Francuzi su od Židova stalno tražili velike svote novca za ratne potrebe.

Campoformijskim mirom dobila je Austrija veći dio Mletačke Republike. Tada je nastala reakcija i Židovi su izgubili mnoga postignuta prava. Optuživani su za suradnju s revolucionarima.

Shvatljivo je stoga da su oduševljeno dočekali ponovni dolazak Francuza i Napoleona 1806. godine, koji su ponovo uveli građansku jednakost.[266] Ostaci dekoracija što su bile izrađene za svečani doček Napoleona u Veneciji čuvali su se u splitskom hramu, dok ih nisu fašisti uništili u posljednjem ratu.

Iako su splitski Židovi bili općenito u boljem položaju nego njihovi sunarodnjaci u drugim zemljama i gradovima, ipak su sa zanimanjem pratili događaje u Francuskoj i priželjkivali ravnopravnost, pogotovu sada kada su i u Splitu bili zatvoreni u getu.

Kada je u Veneciji zbačena stara vlada i uspostavljena demokratska uprava, dio konzervativnih Dalmatinaca dočekao je to s nepovjerenjem. Znajući za simpatije Židova prema demokratskim idejama francuske revolucije, poistovjećivali su »jakobince« i »žudije« i napadali jedne i druge. Ta je mržnja bila pojačana i raspaljivana propagandom katoličkih svećenika, koji su u idejama francuske revolucije vidjeli neprijatelja vjere i opasnost za dotada stečene privilegije, temeljene na feudalnim pravima.

Zatvoreni u getu, splitski su Židovi prvi put u svojoj prošlosti živjeli u strahu. Zajedno sa svojim rabinom Jakovom Pensom održavali su stalne molitve u sinagogi,

recitirajući psalme Davidove. Splitsko pak Vijeće i dotadašnji mletački knez Splita Nikola Barozzi, organizirali su privremenu stražu, koja je, zajedno s vojnicima mjesnog garnizona, nastojala održavati red u gradu i spriječiti nerede.

Neredi su nastali dolaskom pukovnika Jurja Antuna Matutinovića s hrvatskim vojnicima iz Venecije (1797), odakle su bili nakon uspostavljanja demokratske vlade otpušteni iz službe i upućeni kućama. Matutinović je bio pristalica novih revolucionarnih demokratskih ideja i htio je za njih pridobiti i Splićane, ali je naišao na veliki otpor. Sami njegovi ljudi, konzervativni ljudi sa sela, nisu ga voljeli i zbog discipline koju je provodio u vojsci. Bogatiji pojedinci bojali su se ukidanja feudalnih povlastica i provođenja novih demokratskih ideja. Ali najveću i najširu propagandu protiv novih ideja i Francuza provela je crkva. Naročito su franjevci svojim propovijedima djelovali na puk, napadajući »jakobince«, a »žudije« kao njihove saveznike.

Napetost je naročito zaoštrena kada je u Split stigao fratar Andrija Dorotić. On je organizirao otpor protiv novih ideja i uputio narodu borbeni anonimni proglas koji je naročito zapalio konzervativne pučke mase. U njemu je pozivao na vjernost svrgnutom mletačkom duždu i kršćanskoj vjeri: »Na pristoglie sadasu postavili Jakovglievcze, i Ciffutte illiti Xudie, pak nastoje date opet k'gnima priloxe. Lipa stvar! Onni isti kojsute izdali, sad opet darxechite budalasta xelle dasse s'gnima sloxis. Narode slavni. Spomenise tvoje slave, i znaj dassu Xudie nepriategli tvoje Vire, i najvechi izkopajnieczi tvoga Zakona. Nie dakle pristojno tvojoj slavi, ni korisno tvojoj Virri dasse k'gnima tih priloxis . . .«[267]

Bijes nahuškanog naroda iskalio se tada na predstavniku novih ideja, pukovniku Matutinoviću. Na Tijelovo, 15. lipnja, naoružaju se splitski pučani i napadnu Matutinovića. Pošto su ubili njega i ženu mu, natakli su njegovu glavu na koplje i krenuli na get da se osvete splitskim Židovima. Vjerska nesnošljivost bila je raspaljena, a osim toga pričalo se i o bogatstvu što ga Židovi imaju u hramu i u kućama. Ni prijateljska zagovaranja

kanonika Didoša i Kovačića, ni dvaju plemića, braće Capogrosso, nisu mogla umiriti pobješnjelu gomilu. Čak je i jedna grupa gladnih seljaka iz okolice Klisa, čuvši da se u gradu spremaju neredi, krenula prema gradu, nadajući se pljački u židovskom getu. Dočekali su ih, međutim, splitski pučani Nikola Šilović, zvani Sale, i Josip Lisičić s građanima koje su uspjeli skupiti oko sebe da održe red u gradu, i odbili u Kopilici, pred samim Splitom.

Kad je masa, s Matutinovićevom glavom nataknutom na koplju, stigla pred vrata geta, našla je sva troja vrata dobro zatvorena i zabarikadirana, a pred njima Nikolu Šilovića i 300 naoružanih Splićana, koji su opkolili čitav get i odlučili spriječiti nerede i novo krvoproliće. Videći ih spremne da pucaju napadači su se donekle rastrijeznili.

»Šta želite?« pitao ih je Šilović, a oni su odgovorili da žele Židove, njihovo zlato i njihov novac što su ga njima oduzeli trgujući.

»Kada ste vi imali novca?« odgovorio im je tada Šilović. »Bili ste siromašan i izladnio puk kada su Židovi trgovinom donijeli blagostanje. U vrijeme rata zar se nisu borili rame uz rame s vama? U vrijeme gladi zar vas nisu opskrbljivali kruhom? U vrijeme epidemija zar nisu liječili vaše bolesnike? Zar nisu bili uz vas u svim zgodama i u svim nezgodama? Jeste li ikada, kada ste bili potrebni, kucali na njihova vrata, a da vam je bila uskraćena pomoć koju ste tražili? Zar niste do jučer bili poput braće? Čemu ovaj bijes? Zar su oni krivi što nesposobnost onih na vlasti nije znala braniti staro nasljeđe? Vratite se, vratite se svojim kućama, jadni zavedeni ljudi, i ne otežavajte vašim ludim bijesom nevolje što ih je donijela među nas zloba ljudi i vremena. Vratite se svojim kućama i osudite najprije one zlobnike koji vas potiču na djela koja vi sami ne želite. Zar vam nije dosta krvi što ste je danas prolili i zbog koje ćete odgovarati pred Bogom. Ne uvećavajte zbroj svojih zločina i svojih grijeha.«

Nakon tog uvjerljiva govora bijes puka se pomalo stišavao. Čuli su se glasovi: »Sale (Šilović) ima pravo. Židovi nam nisu nikada nanijeli nikakvo zlo, dapače smo od njih imali samo dobro.«

Uplašene židovske obitelji s druge strane vrata odahnule su. Opasnost je minula. Tada su otvorili vrata i iznijeli velike košare kruha, mesa i boce vina da podijele narodu. A puk, gladan i umoran, navalio je na jelo i pilo. Ubrzo je na ulici pred vratima geta nastala gozba, a kad je vino počelo djelovati, završila se svečanost, kako piše kroničar, sa zdravicama i povicima »Živjeli Židovi«![268]

Ali nesigurnost i strah trajali su i dalje. Mnogi su izgubili glavu u Splitu i okolici, optuženi kao frankofili.

KRATKO RAZDOBLJE PRVE AUSTRIJSKE UPRAVE

17. lipnja sastalo se splitsko Veliko vijeće i zaključilo ovo: budući da više ne postoji Mletačka Republika, kojoj je vlasti grad prišao u XV stoljeću, vraća se Split ponovo Ugarsko-Hrvatskoj državi, odnosno Austriji, od koji se očekivalo poštivanje nacionalnih prava. U Split je malo zatim ušao austrijski general Rukavina s vojskom što se sastojala od hrvatskih vojnika. Tako je Split, kao i ostala Dalmacija, pripao carevini Austriji.

Međutim, iako je liberalni Josip II proveo mnoge napredne reforme, ipak je za njegovih nasljednika mnogo toga vraćeno na staro, kao što je bilo u doba Karla VI i Marije Terezije. Tako i ponižavajući odnos prema Židovima, koji nije bio bolji nego u vrijeme Venecije.

Spomenimo, kao primjer, da nije udovoljeno molbi splitskih Židova, koja je bila podnesena Vladaru 18. lipnja 1798, kojom mole da ih se, kao i ostale trgovce, oslobodi vojne službe, jer nemaju nikakvih prihoda osim trgovine. O diskriminirajućem odnosu prema Židovima govori to što ne samo da nisu kao ostali trgovci oslobođeni vojne službe, već im nije ni dopušteno da osobno služe u vojsci, jer su ih smatrali nedostojnima te službe, nego su morali platiti one koji će ih u tome zamjenjivati.[269]

Ili, drugi primjer netolerancije što se pojavljuje u tom prvom razdoblju austrijske vladavine:

Protestira se da splitski Židovi sa svojim sprovodima prolaze kroz grad, kao i ostali kršćani, dok su u godinama obaveznog geta u satima najmanjeg prometa izlazili iz grada kroz Vrata sv. Arnira i izvan grada išli do groblja, iako su prije zatvaranja u get bili slobodni da idu do groblja kojim god putem hoće. Židovi su dapače sada prisiljeni da mole vojnu pratnju za svoje sprovode da ih, nakon zlih iskustava u nedavnoj anarhiji, ne bi nahuškana gomila napala.[270]

Splitski Židovi su molili 1799. godine austrijsku vlast da ih oslobodi plaćanja posebnog doprinosa vladaru, što su ga stoljećima plaćali Mlečanima, ali im je ministar baron Mugut odbio molbu.[271]

1800. godine jedan je splitski plemić, Petar Alberti, ispljuskao i izbacio iz kavane (»bottega di caffà«) uglednog Židova Danijela Jesuruma, zato što u vrijeme mletačke uprave nije Židovima bio dopušten boravak u kavanama s ostalim građanima. Taj ga je tužio sudu i Alberti je bio suđen na tri dana kućnog pritvora. Ali on nije ni pokušao da provede određenu kaznu. Danijel Jesurum je na to uložio žalbu, ali je sud konačno dao pravo Albertiju i oslobodio ga kazne.[272]

Sve to govori o buđenju svijesti građanske ravnopravnosti s jedne strane, pod utjecajem francuske revolucije, ali i o reakcionarnoj politici austrijske vladavine s druge.

Uza sve to, trgovina se u Splitu nastavila razvijati, a najaktivniji su bili baš splitski Židovi. Najistaknutije splitske židovske trgovačke firme bile su 1799. godine: Samuel Gentilomo, Sanson Gentilomo, Abram Elia Jesurum, Daniel i Moisè Macchioro. One su izvozile robu »na naistaknutija tržišta Evrope«.[273]

Sačuvani dokumenti govore o živom trgovačkom prometu u Splitu posljednjih godina XVIII i prvih XIX stoljeća. Tako 1803. godine splitska firma Moisè Macchioro i sinovi razvija živi promet žitom, što ga dovozi lađama čak iz Crnog mora.[274]

Ali to su bile samo najbogatije židovske obitelji u Splitu. Ostali su u tim nemirnim ratnim godinama zapali u toliku bijedu da je među onima boljeg financijskog stanja trebalo za njih sakupljati priloge, zbog opće skupoće hrane.[275]

FRANCUZI U SPLITU

Požunskim mirom, u prosincu 1805. godine, dobio je Napoleon od Austrije Veneciju i Dalmaciju.

Za generalnog providura Dalmacije imenovan je Mlečanin Vicko Dandolo. Ta istaknuta ličnost, naprednih nazora, odličan organizator, liberalan u odnosu na nacionalnosti i konfesije, kojega je Napoleon za njegove zasluge imenovao knezom, bio je sin Andrea Marije Dandola, ili pokrštenog Židova Danijela Serne.[276]

»Deklaracija o pravima čovjeka i građanina« primijenjena je sada i u Dalmaciji, pa su i splitski Židovi dobili sva prava kao i ostali građani.

Čim je ušao u Split francuski vojni zapovjednik Dalmacije general Marmont, čovjek koji se naročito zauzeo za unapređenje i uljepšavanje Splita, naložio je 23. ožujka 1807. godine da se skinu troja vrata splitskog geta i dopustio Židovima da se mogu nastaniti u kojem dijelu grada žele, kao i prije 1778. godine. Marmont je zaprijetio svima koji bi se usudili napadati Židove.[277]

Iako su to bile nemirne i ratne godine, uza svu pomorsku blokadu, razvijala se ipak, naročito zaslugom naprednih Dandolovih reformi, trgovina u Splitu. Francuzi su, za unapređenje trgovine osnovali i Trgovačku komoru. Sposobnosti židovskih trgovaca u Splitu mogle su doći do punog izražaja.[278]

U jednom francuskom izvještaju 1811. godine navodi se da je tada bilo u Splitu 175 Židova, u Dubrovniku 227, a u Kotoru 6.[279]

Ali francuska uprava trajala je kratko, do 1813. godine, kada su austrijske trupe ponovo zauzele grad.

SPLITSKI ŽIDOVI U DOBA AUSTRIJSKE UPRAVE

TRGOVINA I INDUSTRIJA

Nakon pada Napoleona nastupa reakcija i Židovi gube opet gotovo u svim zemljama građanska prava. Bečki kongres (1814—1815) vratio je sve na staro. U Rimu je čak opet uspostavljen get, u kojemu su morali živjeti svi Židovi. Godine 1827. izdaje papa »Edikt protiv Židova«. U Italiji, pa i u Lombardo-Venetu, ograničena je Židovima većina javnih službi, iako je u Padovi od 1829. godine djelovala Viša židovska škola, koja je dala brojne generacije intelektualaca i znanstvenih radnika. Židovima je čak ponovo uskraćeno pravo posjedovanja nekretnina što su ga u doba francuske uprave bili dobili zajedno s općim građanskim pravom. Stoga se mnogi Židovi iz Evrope sele u Sjedinjene države Amerike, gdje im je »Deklaracija o pravima građana« (1776) jamčila sigurnost i ravnopravnost.

Split je u doba centralistički organizirane Austrije, a kasnije Austro-Ugarske, životario. Pogotovu je Ugarska forsirano razvijala Rijeku u prometnu trgovačku luku i oduzimala tako splitskoj luci njezinu prirodnu vodeću ulogu. Karavane su i dalje dolazile iz Turske, ali sve manje. Pojedini napori da se oživi karavanska trgovina bili su bez uspjeha i nekada prometni i bučni splitski lazaret zjapio je prazan.

Inicijatori trgovine u Spliti bili su opet Židovi. Tako je tajnik nove Trgovačke i industrijske komore u Splitu bio ugledni trgovac Vita Ventura. I kasnije su splitski Židovi igrali važnu ulogu u Trgovačkoj komori, pa su istaknuti njeni predsjednici bili Jakov Porlitz i Vid Morpurgo. I u Općinskom vijeću, naročito u vrijeme duge uprave liberalnog i progresivnog načelnika Antuna Bajamontija, uvijek je bio i predstavnik židovske Općine.[280]

Splitski su Židovi i dalje, sve do kraja devetnaestog stoljeća, nastavili tradiciju izrade prediva i tkanina i krojenje seljačkih nošnja, naročito karakterističnih narodnih kapa. David Morpurgo, otac Vida, proizvodio je sredinom stoljeća rašu, specijalno grubo tkanje za seljačku odjeću. Bavio se među prvima u Dalmaciji i uzgojem svilene bube. (Drveni njegov stroj za predenje svile čuva se i danas u Muzeju grada Splita). Na velikoj Gospodarskoj izložbi 1864. godine u Zagrebu nagrađen je brončanom nagradom »za lijepo jednolično tanko i sjajno svileno predivo«.

David Morpurgo bio je omiljela splitska ličnost, primjer radišnog, sposobnog i kulturnog trgovca. Bio je slikar amater i pisac prigodnih moralnih sastava. Njegova trgovina na Peristilu bila je dio starog Splita, jednako kao i knjižara Vida Morpurga na trgu, gdje se najprije i Davidova trgovina nalazila. Naročito za pazarnih dana, ponedjeljkom i četvrtkom, opskrbljivala je tekstilom i raznim priborom seljake iz čitave srednje Dalmacije.[281] Kada je David Morpurgo umro, zaključio je tršćanski »Il Cittadino« ovim riječima nekrolog o njemu: »David Morpurgo nije bio velik čovjek, ali je bio vrijedan čovjek, dobar pošten i radišan. Koliko bi ovaj svijet bio sretniji, kada bi u njemu bilo manje velikih ljudi, a više dobrih, radišnih i čestitih.«[282]

Mnoge židovske obitelji, a u njima naročito žene, izrađivali su narodne crvenkape, režući sukno prema postojećim kalupima. Od Židova su taj zanat naučili i neki kršćanski obrtnici.

U toku druge polovine stoljeća prestala je proizvodnja svile zbog bolesti svilene bube, konkurencije industrijske proizvodnje, a naročito zbog nagle preorijentacije

poljoprivrede na gajenje loze; početkom novoga stoljeća opala je i izrada narodnih odijela zbog prodora građanske odjeće na selo.[283]

I industriji koja se u Dalmaciji počela razvijati tek krajem prošloga i početkom ovoga stoljeća pridonijeli su također splitski Židovi.

Najaktivniji među njima bio je zacijelo kulturni i javni radnik Vid (Vita, Haj) Morpurgo. Nakon rascjepa u Narodnoj stranci i sukoba s pravašima, povukao se razočarani Vid Morpurgo s političke arene i posvetio industriji, pridonoseći i na tom polju gospodarskom razvoju Dalmacije. Iako se takva industrijska aktivnost u principu, kao svaka u tom vremenu, temeljila na kapitalističkim principima, jedva možemo taj pojam povezati uz Morpurgovu djelatnost. Proizvodnja njegove destilerije bila je vrlo aktivna, pa ipak nije zgrnuo nikakav kapital, jer je živio vrlo skromno, uže obitelji nije imao, a nakon smrti nije ostavio nikakvo bogatstvo.

Vid Morpurgo djelovao je vrlo aktivno u okviru splitske Trgovačko-obrtničke komore, naročito nakon pobjede hrvatske stranke na općinskim izborima 1882. godine. Tada je izabran predsjednikom te značajne ustanove i dugo je njome uspješno rukovodio.

U nastojanju da razvije domaću industriju i smanji uvoz građevnog materijala, inicirao je 1875. godine osnutak prve tvornice opeka u Splitu. U osnivačkom odboru tvornice bio je i kasniji načelnik Splita Gajo Bulat, a nabavu zemljišta u Dujmovači, nabavu strojeva i izgradnju zgrade donekle je financirala Prva pučka dalmatinska banka, kojoj su Morpurgo i Bulat stajali na čelu. Tvornica ipak nije dugo radila, možda i zbog ometanja tadašnje protivničke autonomaške općinske stranke.[284]

Ime Vida Morpurga bilo je poznato ne samo u domovini već možda još više daleko u inozemstvu, po proizvodima njegove tvornice rakije, likera i skladišta vina. Bila je to, uz zadarsku, najveća destilerija u Dalmaciji i njezin promet vinom, rakijom, konjakom i raznim žestokim pićima i likerima bio je vrlo velik. Morpurgov popis brojio je do pedesetak raznih vrsta dalmatinskih vina i pića, što se izvozilo u sve evropske i vanevropske

zemlje. Vid Morpurgo surađivao je s dalmatinskim i inozemnim enolozima i pridonio razvoju našeg vinogradarstva i vinarstva, naročito u decenijima vinarskog prosperiteta krajem prošlog i početkom ovoga stoljeća, kada je filoksera uništila evropsku lozu i kada se starom lozom još zasađivao svaki komadić zemlje na našim otocima.

Njegov doprinos razvoju pečenja rakije u nas je u tome što je on nabavljao »drop«, ostatak nakon tiještenja vina iz grožđa, koji se do tada bacao, i iz njega počeo peći i destilirati rakiju, koji su primjer zatim slijedili i sami seljaci Splita i okolice.

Da je Vidu Morpurgu pred očima bio samo profit, mogao je tada steći golemi kapital, kao što su se naglo obogatili drugi splitski preprodavači vina, ali on je previše bio zanesen ostalim radom, od općeg društvenog interesa, jer je javni posao pretpostavljao privatnome. Ta je Morpurgova destilerija djelovala u Splitu od 1879—1929, dakle čitavo pola stoljeća.

Morpurgo, Stock i još neki udruženi u društvu »Ampelea« su oko 1900. godine počeli graditi novu pecaru u Glavičinama, ali ta je radila vrlo kratko vrijeme jer ju je ometao tadašnji splitski načelnik Mihaljević, pravaš, pa se društvo preselilo oko 1908. u Rovinj, gdje je razvilo jaku i dugotrajnu industriju.

Među brojnim ostalim idejama i akcijama Vida Morpurga spomenimo i pokusna istraživanja ugljena pod Klisom i bitumena i asfalta na Prapatnici, u želji da razvije domaću industriju i načini je neovisnom od udjela stranog kapitala.

Posebnu aktivnost posvetio je Morpurgo željezničkom i brodarskom pitanju, tada od vitalnog interesa za trgovački i ekonomski razvoj grada. Brojne polemike s Mađarima, koji su na račun Rijeke bojkotirali svaku akciju na tom polju u Splitu, dokaz su duge i ustrajne Morpurgove borbe za opće interese.[285]

Početak industrije ugljena u Dalmatinskoj zagori, sredinom prošlog stoljeća, vezan je uz ličnost i kapital bečkog Židova baruna Rotschilda. Jedan od prvih istraživača i eksploatatora rudnog blaga Dalmatinske zagore

bio je, u drugoj polovini prošlog stoljeća, još jedan bečki Židov Aleksandar König. On je 1900. godine obećao Ivanu Meštroviću, tada mladom klesaru u splitskoj Bilinićevoj radionici pomoć u izobrazbi i njegov namještenik Grubišić poveo je Meštrovića u Beč.

I iskorištavanju tupine, to jest proizvodnji cementa, pridonijeli su znatno neki splitski Židovi. Splićanin inžinjer Emil Stock podigao je 1895. godine na Hvaru industrijsku vapnenicu. Nakon neuspjeha s njom, ispitivao je tupinu (lapor) splitske okolice, pa je, zajedno s talijanskim industrijalcem Zambonijem, izgradio tvornicu cementa u Sv. Kaju kod Solina 1904. godine, koja i danas djeluje pod imenom »Prvoborac«. Godine 1908. osnovao je Emil Stock tvornicu cementa »Split« u Majdanu (danas »10 .kolovoz«). Ta druga tvornica u solinskom bazenu razvila se u najveću tvornicu cementa na Jadranu. Za pogon je upotrebljavala vodenu energiju s izvora rijeke Jadra. (Prvi generator pušten je u pogon 1909. god., a drugi 1913. god.). Iz te je električne centrale dobio i grad Split 1921. godine prvu električnu energiju.

Godine 1921. osnovao je Emil Stock u Vranjicu i prvu tvornicu azbestno-cementnih proizvoda, nazvavši ih »Salonit« po obližnjoj antičkoj Saloni.

Isti je Emil Stock izgradio kasnije, 1926. godine, tvornicu cementa u Puli, također danas vrlo aktivnu.[286]

Gotovo u isto vrijeme kad i Stock u Splitu, počinje splitski Židov Emil Campos, s kompanjonom Bulićem, 1905. godine prvu eksploataciju tupine u Vranjicu. Ta je trajala do 1935. godine.

Tim su akcijama splitski Židovi Morpurgo, Stock, Porlitz, Campos i ostali pridonijeli i začecima i razvoju industrije i trgovine u Splitu i okolici.

ODNOS AUSTRIJSKE VLASTI PREMA SPLITSKIM ŽIDOVIMA

Iako splitski Židovi nakon odlaska Francuza i uspostavljanja austrijske vlasti nisu bili dužni da se vrate u get, ipak su njihova građanska prava bila ograničena, barem u prvom razdoblju austrijske uprave.

Splitski get ne postoji više kao zakon, ali u praksi postoji u mnogome i dalje te se većina Židova ne iseljuje iz njega, čak ne izlazi uvijek rado iz njega. U pojedinim časovima se čini da je situacija čak nešto gora nego u doba Venecije. O toj izoliranosti geta kao pojma, kao grada u gradu, govori i jedna usputna preporuka židovske Zajednice roditeljima da ne šalju malu djecu izvan geta sa služavkama ili dojiljama bez nadzora jednog Židova ili Židovke.[287] Postoji i dalje, dakle, pojam »izvan geta« i »unutar geta«.

Ne samo da većina Židova živi i dalje u getu, jer nema materijalnih mogućnosti da se iz njega iseli ili da kupi ili gradi druge zgrade, već njihovo stanje otežava to što oni za te derutne i krajnje zapuštene kuće plaćaju najam vlasnicima koji ih iskorištavaju, a od kojih neki, kao što vidimo, i ne žive više u Splitu, već u Zadru.[288]

Državna vlast obraća se uglavnom Židovima tražeći od njih statističke i anagrafske podatke,[289] poreze i slično, ali malo što im pruža. Dapače, kada je u stisci, onda im se država izravno obraća za pomoć, koja je molba u stvari nalog. Tako već 16. IV 1813. godine, iako su splitski Židovi, osim nekoliko pojedinaca, u teškom materijalnom stanju, nakon dva decenija ratova, blokada i raznih ograničenja, traži pukovnik Danese u ime generala Tomašića iz Zadra od splitskih Židova ogroman zajam od 8—10.000 fiorina, zbog nestašice novca u državnoj blagajni za potrebe trupa.[290] Iz priznanice pukovnika Danesea u jeseni iste godine vidimo da su splitski Židovi posudili generalu Tomašiću čak 20.000 fiorina.[291]

Austrijska vlast dapače preuzima neke konzervativne i neravnopravne običaje iz vremena mletačke uprave. Budući da u gradu nema hotela, splitska Općina naređuje 1818. godine Židovima da nabave namještaj za opremu sobe u koju treba smjestiti jednog oficira na prolazu.[292] I u povodu dolaska nadvojvode Franje Karla u Split 1848. godine, poziva gradski municipij splitske Židove da nabave namještaj za stan nadvojvode.[293]

S druge pak strane Židovima u Dalmaciji, dakle splitskima i dubrovačkima, nije više dopuštena opskrba

vojske hranom, kao u doba francuske vladavine, iako su čak i u vrijeme Mlečana smjeli trgovati hranom i žitaricama.[294]

Vladarevom odredbom od 26. studenoga 1825. godine bilo je dopušteno Židovima da zatraže pomoć od kršćanskih liječnika, kirurga i primalja, ali samo u slučaju ako nemaju svojih ljudi dotičnih profesija, ali im je bilo zabranjeno da uzimaju u službu dojilje kršćanske konfesije. Također je bilo zabranjeno da u njihovim kućama stanuju radnici kršćani bilo s kojim obrazloženjem. Židovi su dapače morali držati zaključane svoje kuće od večeri do jutra.[295]

Državna vlast inače ima nadzor nad čitavom organizacijom židovske općine, nad svim njihovim tijelima, pa i vjerskima. Ona odobrava sazivanje Židovskog savjeta za izbor glavara;[296] ona mora prethodno odobriti svaku ženidbu;[297] ona traži uvid ne samo u statutarne, anagrafske, inventarske i slične knjige židovske općine ili raznih organizacijskih civilnih ili vjerskih tijela, već sud, kao cenzura vlasti, traži po jedan primjerak svih upotrebljavanih vjerskih knjiga propovijedi i vjerske pouke.[298]

Rjeđi su slučajevi da mjesna vlast zaštićuje Židove. Tako 1824. rješava molbu kojom dopušta glavarima da s pomoću redarstva udalje iz sinagoge sve koji ometaju javni red.[299]

Neravnopravnost Židova ogledala se tada u jednom na oko sporednom propisu, protiv kojega su se splitski Židovi dugo borili i konačno postigli pobjedu. Posebnom višom naredbom od 1821. godine bilo je Židovima u Dalmaciji zabranjeno da imaju kršćansku poslugu.[300] Splitski Židovi podnose 1836. godine Prefekturi u Zadru molbu da se ta uredba ukine i tek osam godina zatim rješava Prefektura tu njihovu molbu, odobravajući im da mogu držati kršćansku poslugu, ali u okviru nekih ograničenja.[301] Godine 1847. podnose splitski Židovi čak kralju molbu da ih oslobodi tih restrikcija.[302]

Splitski povjesničar i kroničar toga doba Ivan Katalinić pak ističe veće slobode koje su Židovi u Splitu dobili u odnosu na one iz vremena Mletačke Republike:

»Padom Republike — veli on — splitska je židovska općina brojila 175 duša, a od tog doba do danas (1840) povećao se broj na 350, pod zaštitom mnogo šire snošljivosti, iako s obzirom na trgovinu ne uživaju više one prednosti koje su prije uživali baveći se njom gotovo isključivo samo oni.«[303]

Splitski Židovi inače sudjeluju u svima javnim i službenim manifestacijama, održavaju proslave godišnjih jubileja rođendana vladara, zadušnice u povodu smrti vladara i sl. Tako su u povodu dolaska cara Franje Josipa u Split dočekali monarha s ostalim predstavnicima svjetovnih i crkvenih vlasti i pročitali mu pozdravno slovo. Pripravili su se i za svečanost, propovijed i deklamiranje prigodne poeme, da je car došao posjetiti sïnagogu ,ali to nije uslijedilo.[304] Istog ljeta održana je posmrtna svečanost u hramu u povodu smrti bivšeg cara Ferdinanda I u Pragu.[305]

Nisu bili lojalni samo prema svjetovnim funkcionarima: Židovi prilažu 1830. godini Municipiju 100 fiorina kao svoj obol za svečanost pri dolasku novog splitskog biskupa Pavla Miošića.[306]

ŽIDOVSKO STANOVNIŠTVO SPLITA U XIX STOLJEĆU

Dok je struktura židovskog stanovništva u Splitu u doba mletačke uprave bila relativno homogena i trajnija, u XIX stoljeću se ona u nekoliko navrata vidno mijenja. Promjene mogućnosti djelovanja, naročito u trgovini, uvjetovale su iseljavanje jednih a doseljavanje drugih obitelji, tako da je u XX stoljeću ostalo malo starih obitelji koje su u Splitu živjele u vrijeme Mletaka.

Najtačniji uvid u broj, strukturu i podrijetlo splitskih Židova u prošlom stoljeću pružaju četiri sačuvane matične knjige u Jevrejskoj općini i to »Dnevnik« rođenja, ženidbi i smrti od 1817. do 1855. godine i tri »Knjige obitelji«, sa članovima svake obitelji, datumom rođenja, smrti i opaskama. Prva je vođena od 1837, druga od 1855, a treća od 1903. godine.[307]

Prema prvom popisu bile su u Splitu u prvoj polovini prošloga stoljeća slijedeće židovske obitelji s navedenim glavama obitelji:

Samuel Gentilomo, rođen 1788 (iselio se 1852. sa čitavom obitelji u Trst); Abram Elia Jesurum, r. 1801; Moises Macchioro, r. 1776 (iselio se 1844. s obitelji u Trst); Moise Josepa Jesurum, r. 1813 (iselio se s obitelji u Trst); Isach Morpurgo, r. 1776; Josef Daniela Jesurum, r. 1761. (preselili se u Trst 1868); Josef Salomona Jesurum r. 1766; Vita Ventura, r. 1789 (preselili se u Trst 1852); Salvator Ventura, r. 1793 (iselili se 1850); Sanson Gentilomo, r. 1817 (iselili se u Trst 1852); Salamon Morpurgo, r. 1797 (s bratom neženjom živi obitelj Davida Morpurga, r. 1810, Davidov sin Vita, istaknuti javni radnik Vid Morpurgo, rođen je 7. svibnja 1838);[308] Abram Sansona Gentilomo, r. 1798 (iselili se u Veneciju 1844); Daniel Valenzin, r. 1800; Salvator Macchioro, r. 1810 (iselili se u Trst 1844); Jakob Amadea Mussafia, r. 1814 (splitski rabin i pisac vjerskih rasprava; njegov sin, istaknuti filolog i romanist Adolfo Mussafia, zapisan kao Abram, detto Arturo, detto Adolfo, rođen je 15. veljače 1834);[309] Raffael Mussafia, r. 1817 (iselili se u Trst 1844); Rafael Penso, r. 1789 (iselili se u Trst 1853); Daniel Jona, r. 1786; Samuel Tedesco, r. 1819; Abram Davidov Piazza, r. 1783; Moise Vite Morpurgo, r. 1801; Abram Mussafia, r. 1794 (iselili se 1845. u Trst); Palhiel Macchioro, r. 1767; Isach Gentilomo, r. 1776 (iselili se u Trst 1847); Jacob Gentilomo, r. 1778; Samuel Campos, r. 1805; Sabato Levi Mandolfo, r. 1764 (iselili se u Rijeku); Moise Coen, r. 1804 (iselili se prije 1854); David Abrama Piazza, r. 1813; Samuel Tolentino, r. 1803; Angelo Viterbi, r. 1782; Jacob Navaro, r. 1796 (bez djece); Salamon Navaro, r. 1800 (iselili se u Trst 1826); Elia Coen, r. 1796 (iselili se u Trst 1852); Isach Montiglia, r. 1783; Abram Fermo, r. 1780 (iselili se u Veneciju 1840); Rafael Coen, r. 1801 (iselili se u Trst); Salamon Macchioro, r. 1812 (iselili se u Smirnu 1845); Bonajuto Ancona, r. 1786; Samuel Fano (iselili se u Veneciju 1823); Regina Isaca Mondolfo, r. 1808 (iselili se u Trst 1825); Prospero Jona, r. 1810 (iselili se u Bolognu 1844); Moise Sabatov Mondolfo, r. 1798 (iselili se u Trst 1826); Leon Valenzin, r. 1801; David Coen, r. 1772

(iselili se u Veneciju 1842); Leon Perera (podrijetlom iz Bosne, otišli 1839. u Sarajevo); Leon Finzi, r. 1788 (podrijetlom iz Bosne, iselili se u Trst 1851); Vita Levi, r. 1799 (podrijetlom iz Sarajeva, doselio se 1832); Samuel Liferman, r. 1797 (doselio se iz Zadra 1836, iselili se u Trst 1842); Leopoldo Coen, r. 1792 (doselio se iz Zadra 1836, iselili se 1855); Elia Raffaela Coen, r. 1813 (iz Krfa, iselili se 1835. u Trst); Giacomo Pardo (iselili se u Dubrovnik); Giacomo Porlitz; Ignazio Pollach, r. 1801 (iselili se 1844. u Trst); Isach Moisèa Penso, r. 1806; Leon Jona, r. 1812 (iselili se 1824. u Trst); Salamon Gentilomo, r. 1813 (iselili se u Trst 1857); Salamon Pardo (doselio se 1844. iz Trsta); Abram Isacha Gentilomo, r. 1812; Giacomo Russi (doselio se iz Trsta, iselili se u Trst 1859); Davide Gentilomo, r. 1818 (iselili se u Trst 1866); Salamon Piazza, r. 1819 (iselili se u Trst 1856); Moise Valenzin, r. 1850; Giacob Musafia, r. 1819 (iselili se u Trst); Enrico Moisè Vito Rothbart, r. 1815 (došao u Split 1826); Daniele Porlitz (došao iz Ugarske 1847, žena iz Prusije); Giacomo Coen (došao iz Ugarske 1850, iselili se u Trst 1858); Giacob Mussafia, r. 1819 (iselili se u Trst); Enrico Moisè, Vita Rothbart (doselio se 1846); Daniele Porlitz (doselio se iz Ugarske 1847); Giacomo Coen (doselio se iz Ugarske 1850, iselili se u Trst 1858); Giacomo Tolentino (doselio se iz Dubrovnika 1849, iselili se u Dubrovnik); Giacomo Levi, r. 1822.

Posebno je dan popis Židova koji su došli u Split iz drugih krajeva i tu se privremeno nastanili. Ukupno tridesetak osoba došlo je u to vrijeme iz Gorice, Krfa i Trsta.

U drugome popisu od 1855. bile su u Splitu slijedeće židovske obitelji:

Rabin Giuseppe Sabbato Basevi, r. 1823 (iselio se u Padovu); Isach Morpurgo, r. 1776; Josef D. Jesurum, r. 1807 (iselili se u Trst 1868); Isach Montiglia, r. 1783 (doselio se iz Turske); Abram Montiglia, r. 1800; Abram Elio Iusurum, r. 1801; Ignazio Porlitz, r. 1820 (doselio se iz Ugarske); Moisè Daniela Iesurum, r. 1818 (iselili se u Veneciju 1865); Salamon Daniela Iusurum, r. 1820; Iosef Salamona Jesurum, r. 1808 (iselili se u Trst 1872); Vittorio Mussafia, r. 1830; Abram Salvatora Jesurum, r.

1816; Salvator Ventura, r. 1793; Salamon Morpurgo, r. 1797 (nećak Vita, rođenog 7. svibnja 1838);[310] Nina ud. Mussafia, r. 1813 (sin Abram detto Adolfo, r. 15. veljače 1834, nastanio se u Beču, prešao na katoličku vjeru u Beču);[311] Daniel Valenzin, r. 1800; Samuel Tedesco, r. 1789; Lidia ud. Piazza, r. 1791; Moisè Vite Morpurgo, r. 1801; Pathiel Macchioro, r. 1867; Moisè Pathinela Macchioro, r. 1819; Regina ud. Jacoba Gentilomo, r. 1803; Samuel Campos, r. 1805; David Abrama Piazza, r. 1803; Racchele ud. Tolentino, r. 1799 (iselili se u Dubrovnik 1844); Gulielmo Levi (doselio se iz Ugarske, preselio se u Zadar); Angelo Viterbi, r. 1782 (iselili se u Padovu i Veronu); Isach Moisèa Penso, r. 1806 (iselili se u Trst 1873); Jacob Navaro, r. 1796; Bonajuto Ancona, r. 1786; Sabbato Josefa Tolentino, r. 1807 (iselili se u Trst 1878); Leon Valenzin, r. 1801 (iselili se u Trst); Vita Levi, r. 1799 (doselio se s obitelji iz Sarajeva 1832); Giacomo Porlitz, r. 1811 (djelomično se iselili u Rijeku, Goricu i Trst); Salamon Pardo (iselili se u Trst); Adolf Eisenstädter, r. 1808 (doselio se 1854); Salamon Piazza, r. 1819 (iselili se u Trst 1856); Moisè Valenzin, r. u Dubrovniku 1821 (došao iz Dubrovnika 1828, iselili se u Trst 1871); Enrico Moisè Vita Rothbart, r. 1815 (doselio se iz Galicije, iselili se u Trst); Daniel Porlitz, r. 1818 (doselio se iz Ugarske, iselili se u Trst 1869); Giacomo Tolentino, r. u Dubrovniku 1828 (iselili se u Kotor 1855); Giacomo Levi, r. 1822 (iselili se u Trst 1858); Saras Iobesco, r. 1808; Salamon Tolentino, r. 1816 (iselili se u Trst 1863); Abram Stock, r. u Trstu 1830; Moisè Tedeschi ‚glavni rabin, r. u Trstu 1821 (doselio se 1861); Paltiel Abrama Macchioro, r. 1829 (iselili se u Trst 1864); Samuel Porlitz, r. 1822 (doselio se iz Steinmangera u Ugarskoj, iselili se u Rijeku 1871); Sabato Camerini, rečeni Italiano, r. u Trstu 1820 (doselio se iz Trsta 1861); Felice Ancona, r. u Trstu 1834 (iselili se u Trst 1865); Isach Elia Coen, r. 1832; Prospero Iona, r. 1810 (doselio se iz Trsta prije 1859, iselili se u Veneciju i Trst); Fortunato Abrama Montiglia rečeni Ottomano (Turčin) ‚r. 1840; Abram Coen Luzzatto, r. u Gorici 1836 (iselili se u Trst 1878); Giuseppe Hajon, r. u Sarajevu 1843, doselio se iz Sarajeva); Sabbato Levi, r. Zante 1840 (doselio se iz Krfa 1873); Giacomo Josipov Lampranti

rečeni Italiano, r. 1841 (doselio se iz Trsta 1875, iselio se 1877); Samuele Leoni, r. u Trstu 1841 (doselio se iz Trsta 1877); Guglielmo Tolentino, r. u Trstu 1845 (doseljen 1879); Massimigliano Hirsfild, r. u Ugarskoj 1828 (doselio se iz Zadra kao vojni liječnik); Isacco Giuseppe Morterra Levi (doselio se iz Trsta 1877); Samuel Vital, r. na Krfu 1826 (doselili se iz Krfa 1874); Giuseppe Goldstein, r. 1848 (doselio se 1886, fotograf); Abramo Eschenasi, r. Travnik 1837 (iselili se u Sarajevo 1880); Abram Baruch Pasches rečeni Bernardo, r. 1844 (doselio se iz Ugarske 1887); Ettore Josipa Gentilomo rečeni Italiano, r. u Veneciji 1854; Daniele Abrama Montiglio rečeni Ottomano, r. 1847; Isacco rečeni Giacomo Morpurgo, r. 1856; Giuseppe Gentilomo (doselili se iz Venecije 1857(?); Isacco Josipa Morpurgo, r. 1856; Giuseppe Hajone; Giuseppe Gabriele Valentin; Giulio Jona Wölfler, r. u Trstu 1849 (doselili se 1893); Vittorio Kurzrock, r. Zadar 1875; Leone Menta Altaras, r. Novi Pazar 1872 (doselili se iz Novog Pazara 1896); Rachamin Altaras (doselio se iz Novog Pazara 1897); Adolfo Steiner; Abram Albachari, r. Novi Pazar 1865 (doselili iz Novog Pazara 1898).

Iz citiranih popisa može se zaključiti da su splitske židovske obitelji koje su duže vremena živjele u Splitu bile: Gentilomo, Jesurum, Macchioro, Morpurgo, Ventura, Valenzin, Mussafia, Tedesco, Piazza, Coen, Tolentino, Montiglia, Levi, Porlitz, Campos, Jona, Navaro, Ancona, Pardo ,dok su kasnije doseljene obitelji Stock, Luzzatto, Hajon, Goldstein, Eschenasi, Paschkes, Altaras, Albachari i dr.

Na prvi je pogled uočljivo da se u prošlome stoljeću neobično mnogo židovskih obitelji iselilo iz Splita. U pedesetak godina, otprilike od 1823. do 1878. godine, iselilo se iz Splita pedeset židovskih obitelji. Pravac gotovo svih vodio je u Trst, dok se tek nekoliko obitelji iselilo u Rijeku, Veneciju ili koje drugo mjesto.

Koji je razlog bio tome? Političke i građanske slobode bile su u Trstu jednake kao i u Splitu, jer su oba grada pripadala Austriji i vrijedili su isti zakoni o Židovima. Razlog treba tražiti u opadanju trgovačke važnosti Splita, u naglom porastu pomorskog prometa u Trstu. Splitska skela imala je, u odnosu na prošla dva stoljeća,

minimalno značenje. Pojava i razvoj parobrodarstva uništili su plovidbu i trgovinu brodova na jedra. Promet, trgovina i industrija koncentrirali su se sve više samo u velikim centrima, u rukama poduzeća s velikim kapitalom, dok su malena poduzeća, u rukama pojedinih obitelji, propadala u nadmoćnoj konkurenciji. Tipično je i inače da Židovi u XIX stoljeću sele iz manjih u veće gradove i življa evropska središta.

I dok se, s jedne strane, najmoćnije splitske obitelji, s najvećim kapitalom i najrazvijenijim međunarodnim vezama, sele u Trst, s druge strane, dolaze u Split Židovi iz susjednih bosanskih mjesta, naročito nakon austrijske okupacije Bosne 1879. godine, u kojima je trgovački promet naglo opadao. Ali oni dolaze bez kapitala i uhodanih veza, te počinju s malenim obrtom i sitnom trgovinom.

Trebalo je u Splitu pronaći nove ekonomske izvore: u trgovini, bankarstvu ,industriji. Tome će u drugoj polovini stoljeća vidno pridonijeti neki splitski Židovi, poput Porlitza, Morpurga, Stocka i drugih.

Treća statistička knjiga obitelji, koja se vodi od početka ovoga stoljeća (1903), ne pokazuje velike promjene u obiteljima, nakon iseljenih u Trst i doseljenih iz Bosne. Broj židovskih obitelji u Splitu čak se nešto smanjio, jer ih se više iselilo nego doselilo. Tada ima oko šezdeset domaćinstava: Raffael Jossefa Campos; Izak pok. Moisèa Morpurgo; sinovi pok. Davida Morpurga (Vito Morpurgo, r. 7. svibnja 1828, umro 31. siječnja 1911);[312] Fortunato Abrama Montiglia; Daniel Abrama Montiglia; D. Albert Eisenstädter; Bernard Paschkes; Marko Josip Goldstein (Josip /Giuseppe/ Goldstein, r. u Sadagori, austrijska Poljska, 24. IX 1848, oženjen u Trstu 10. III 1871. s Clementinom Levy);[313] obitelj pok. Josipa Gentilomo; Gentile udova Abrama Stocka; Josip Hajon; Colomba udova Abrama Eskenasija; Izabella Valenzin; Rosina Viterbi; Rahamin Altaras; Leone M. Altaras; Adolf Steiner (došao 1898); Abraham Albahari; David pok. Josipa Morpurgo; Izak rečeni Jakov (Giacomo) pok. Josipa Morpurgo; sestre pok. Jakova Gentilomo; Lazar Lelije Stock; Josip Gentili (došli iz Trsta 1897, odselili se u Pulu 1907); Samuel Weiner (pokrajinski veterinar,

odselili se u Zadar 1907); David Perrera (doselio se iz Sarajeva 1902, odselio se u Zadar 1907); Bernard Kreilscheim (doselio se iz Beča 1896); Moise S. Levy (doselio se iz Krfa 1899, odselili se u Rovinj 1907); Bona udova Sal. Jesurum; Josip Vita Jesurum; Josip Kurzrok; Viktor Kurzrok (iselili se 1907); Marko Polacco (doselili se iz Trsta 1902, iselili se u Trst 1904); Emilio Campos; Robert Frölich (doselio se iz Karlovca 1903) ;Emanuel Stock (iselili se u Trst); obitelj Izaka Hayona; Vito David rečeni Viktor Morpurgo; Oskar Weinstein; Eugenio Josipov Morpurgo; Ignaz Krau (doselio se 1906); Haim rečeni Viktor Altaras Rahamimov; Weiner (okružni veterinar, došao iz Dubrovnika 1907); Leone Levy (došao iz Banjaluke 1907); Izak Mojsijev Abinun, zvan Bosanac (došao iz Sarajeva 1900); Emanuel Reiter; Abram rečeni Adolf Gleicher; David Kaufman Eduardov Kabiglio; Pavao Benedetto Morpurgo; Albert Finzi (doselio se iz Sarajeva); David Papo Jakovljev (doselio se iz Sarajeva); Armino Mojzes; David Pinto (doselio se iz Travnika); Salom Finzi (doselio se iz Sarajeva); Jeudà Altaras (doselio se iz Sarajeva); Mauricije Moisè Papo (doselio se iz Sarajeva); udova Altaras; Julije Montiglia; Umberto Coen; David Mandolfo (doselio se iz Dubrovnika).

Iz toga vidimo da se židovsko stanovništvo znatno izmijenilo. Mnoge starije obitelji su se iselile ili izumrle, a od šezdeset židovskih obitelji koje su u Splitu živjele uoči prvog rata pola pripada novim došljacima iz Bosne ili doseljenicima njemačkog podrijetla, obično činovničkog staleža.

Imena splitskih Židova govore nam obično o njihovom podrijetlu. Manji dio imena splitskih obitelji je čisto hebrejskog podrijetla, kao Abinum, Baruh, Gabai, Jona, Hajon, Jesurum, Koen, Kuriel, Leoni (talijanski prijevod od Jeuda — Juda), Levi, Misrah i Pesah. Mnoga su imena nastala od gradova iz koji su došli ovamo: Ancona, Camerini, Cittanova, Eisenstädter (Eisenstadt, Željezno), Fano, Fermo, Lampronti (kod Ferrare), Lima, Livorno, Lucena, Luzzatto (Lužice u Saskoj), Morpurgo (Marburg, Maribor), Mandolfo, Montilja (Montijo), Mortera, Porlitz (Pornice u Moravskoj), Russi (u Italiji), Serraglio (Sarajevo), Tolentino i Valenzin (Valencija). Pre-

zimena Konsolo i Senior imaju one židovske obitelji u kojima se stoljećima održala čast predsjednika izraelske općine.[314]

DRUŠTVENA ORGANIZACIJA I ŽIVOT

Splitski su Židovi bili odlično organizirani. O tome svjedoče brojni arhivski podaci. Načelo demokracije provođeno je dosljedno.

Društvena organizacija odijeljena je od vjerske, iako religija najizravnije utječe na svakodnevni život.

Glavno društveno tijelo Židova bio je Savjet (consiglio). On se sastojao od svih muškaraca koji su navršili 24 godine života. Na čelo Savjeta biraju se dva ili tri glavara (capo). Za glavara može također biti biran svaki punoljetni muškarac i to tajnim glasanjem Savjeta. Nakon pauze od dvije godine može biti ponovo biran.[315] Mandat glavara traje godinu dana i svake se godine obavlja novi izbor. Okružna vlast uvijek treba da prethodno odobri sazivanje Savjeta i biranje glavara.

Kompetencije Savjeta vrlo su široke. On održava sastanke jednom mjesečno, a po potrebi i češće i rješava o svim pitanjima od interesa za židovsku zajednicu u gradu. O svakom sastanku vodi se tačan zapisnik.[316] Savjet imenuje svoga administratora na tri godine, uz određenu plaću.[317]

Na sastanku Savjeta 19. ožujka 1841. godine odlučeno je da se ustanovi jedan uži Savjet koji će se sastojati od tri već izabrana glavara Savjeta i još dva novoizabrana predstavnika onih koji plaćaju porez. To će tijelo reprezentirati Jevrejsku općinu u svim poslovima prema trećoj osobi i moći će izdavati do određene svote novac zajednice bez prethodnog odobrenja Savjeta.[318]

Kako su široke i raznolike bile kompetencije Savjeta pokazat ćemo na dva primjera.

Godine 1821. Savjet odlučuje da muškarci i žene ne smiju hodati gradom pod ruku, osim nosećih žena rukom pod ruku vlastitog muža.[319]

Godine 1824. Savjet odlučuje da se stranim Židovima ne odobri useljenje u grad, ako nemaju propisan pasoš i potvrdu da posjeduju stanoviti imetak, koju će im izdati ova Jevrejska općina.[320]

Propisi i djelovanje svakog društvenog tijela bili su određeni pravilnikom što ga je mjesna vlast morala potvrditi. Tako su 1873. bili zaduženi Vid Morpurgo (javni i politički radnik), Izak Morpurgo i Moisè Levi da izrade novi pravilnik Jevrejske općine u Splitu.[321]

Ženidbe se obavljaju ili u hramu ili u kući, ali vjerenici prethodno moraju na Municipiju položiti »religiozni i moralni ispit«, kojemu, osim predstavnika gradske općine, mora prisustvovati i rabin. Općinska vlast provjerava tom prigodom podatke o rođenju mladenaca i o njihovu moralnom vladanju.[322]

»Vjenčani obred vršio se kod kuće — opisuje u svojim uspomenama iz djetinjstva Luciano Morpurgo — pod velikim baldakinom od starinskog sukna, koji je pokrivao mladence i vršitelja vjerskog čina. Po drevnom običaju četiri su mladića, još neoženjena, držala četiri štapa baldakina.«

»Vjerenik je svojim ‚taletom' pokrio vjerenicu, plaštem koji se javlja u svim jevrejskim obredima, našto je Učitelj (rabin) izmolio molitve, zazivajući od Boga nebeski blagoslov.«[323]

Isprava o vjenčanju, »ketubà«, pisala bi se na velikom listu pergamena, kasnije papira, hebrejskim ili latinskim krasopisom, s bogatim oslikanim okvirom i marginama, pa je često bila remek-djelo minijatorske umjetnosti.

Rijetke »ketubà« sačuvane su još u nekim splitskim židovskim obiteljima; tako nekoliko njih u obitelji Morpurgo.

Svi židovski arhivski dokumenti i knjige, bilo matice rođenja, ženidbe i smrti, bilo knjige obitelji, zapisnici sjednica civilnih i vjerskih tijela i sl. pažljivo su se i propisno čuvali, jer su se splitski Židovi uvjerili da im neki dokumenti i nakon nekoliko decenija mogu poslužiti kao dokaz kojega njihova prava.

Tako Savjet odlučuje već 1824. godine da se svi dokumenti što pripadaju Židovskoj općini moraju u roku od jednog mjeseca predati glavaru da bi se dalje čuvali.[324] Godine 1872. nabavio je Savjet željeznu škrinju za čuvanje dokumenata Općine i dobrotvornih institucija,[325] a godinu zatim navodi se da kancelarija Židovske općine čuva stare listove kao vrijedne uspomene, dok se neki dokumenti nalaze i kod privatnih obitelji u Splitu.[326]

KARITATIVNA DJELATNOST

Posebne židovske organizacije bile su zaklade, udruženja ili bratovštine sa svrhom pomaganja subraće u raznim potrebama.

U hramu su u udubinama u zidu bile škrabice za milostinju i razne dobrotvorne ustanove, »kupot«. Uz njih je bio natpis: »Tko dariva siromaha, pozajmljuje Bogu.«

Postojali su tako u XIX stoljeću u Splitu slijedeći karitativni fondovi: »Babait«, ili fond za zgrade, »Rebi Meir«, ili fond za pomaganje sirotinje sa središtem u Jeruzalemu, »Brašno za siromahe«, fond za lokalne siromahe, »Erec Jisrael«, ili fond za pomoć Svetoj zemlji, »Horim« ili fond za groblje i još dva, »S Maor« i »Sapet«, nepoznate mi namjene.[327]

Jedan od najpoznatijih fondova bio je tzv. »Erec Jisrael« (Zemlja Izraelska). Bio je namijenjen za otkup i obnovu zemlje u Palestini, a podrijetlo ima u prvotnom davanju za hram u Jeruzalemu. U Jevrejskoj općini sačuvana je posebna knjiga davanja za taj fond iz XIX st. Novac se sakupljao redovito, a jednom ili dvaput godišnje otprilike dolazili bi misionari iz Palestine u Split, ili u Trst, pa bi se sakupljen novac predavao njima. Tako je to trajalo čitavo XIX stoljeće, a i ovo, do 1925. godine otprilike.[328] Katkada se relativno siromašni splitski Židovi žale da ih ti misionari prečesto posjećuju i traže priloge.[329]

Sakupljali su se i razni prigodni doprinosi za Židove izvan grada. Tako se 1831. sakupljaju milodari za siromašne Židove njemačkog podrijetla (Tedeschi) u Svetoj

zemlji.[330] Židovi iz Beča sakupljaju 1858. godine priloge namijenjene zavodu gluhonijemih Židova koji se tamo gradio.[331]

Još 1813. i 1815. godine mole dubrovački Židovi, osiromašeni posljedicama rata, pomoć od svoje splitske subraće.[332] Godine 1828. sakupljaju opet splitski Židovi novac za Dubrovčane.[333] Iako je nekada, u doba Venecije, postojalo rivalstvo u trgovini između Splita i Dubrovnika, vidimo da su među jednim i drugim Židovima bratski odnosi.

Postojao je poseban fond za siromašne beskućnike u Splitu. Bila je i jedna kućica u blizini hrama namijenjena njima, za koju je Židovska općina plaćala najam i brinula se za hranu i odjeću tih beskućnika. O tom fondu odlučivao je Savjet.[334] Tu bi odsjedali i putnici Židovi, na putu za domovinu i obraćali se za pomoć svojoj splitskoj subraći.[335]

Fond za siromahe dijelio je sakupljeni novac pola za blagdan Pesaha, a pola za blagdan Kipura.[336] No bolesnim siromasima su davali i u lijekovima, a u slučajevima težih bolesti bio je imenovan poseban administrator, koji je podnosio račune za troškove liječenja.[337]

Srodna splitska kršćanska ustanova »Javna dobrotvornost« obraćala bi se katkada i Židovima da sudjeluju u općim karitativnim akcijama. Tako ih 1831. godine pozivaju da prisustvuju jednom prikazivanju u kazalištu, a u svrhu sakupljanja doprinosa za »Javnu dobrotvornost«.[338]

I splitska općina obraćala bi im se u većim dobrotvornim akcijama, tako u prikupljanju priloga za pomoć okolnim seljacima pogođenima krupom 1843. godine.[339]

Kad bi pak splitski Židovi bili u naročitoj nevolji ili potrebi, imali su zaštitnika u barunu Rothschildtu u Beču. Taj je milijunaš prvi eksploatirao rudno blago Dalmatinske zagore i bio je u dobrim vezama s dalmatinskim Židovima. Tako on prilaže, posredstvom svoga društva »Società Montanistica« u Šibeniku, 1843. godine 200 fiorina za splitske židovske siromahe.[340] Trideset godina zatim opet će obraćaju splitski Židovi za pomoć barunu Rothschildtu u Beč, da bi mogli postaviti jednog vjerou-

čitelja i on im dariva 100 fiorina u tu svrhu.[341] Kada se radi o potrebama vjerske naobrazbe, obraćaju se Splićani i svojem središnjem Židovskom savezu u Beču.[342] Tu je instituciju, Alliance Israelite Universelle, osnovao 1860. godine Francuz Adolf Cremieux, sa zadatkom da pridonosi postizavanju građanskih prava Židova u svim zemljama.

BRATOVŠTINA MILOSRĐA I ŽIDOVSKO GROBLJE

Najbolje organizirano i najaktivnije dobrotvorno udruženje u splitskih Židova bila je Bratovština milosrđa (Confraterna della Misericordia) ili »Gemilut Hasidim«. Ono se brinulo za pokope, groblje i za sve u vezi s tim. U kršćana je u Splitu postojala slična »Bratovština Dobre Smrti« (Confraternità della Buona Morte).

Iako je i prije, još u mletačko doba postojala takva organizacija, obnovljena Bratovština milosrđa osnovana je u Splitu 24. siječnja 1839. godine. Sačuvan je Pravilnik bratovštine s dodatnim dopunama pravilnika i zapisima, kao i popisom članova s uplaćenim redovitim doprinosima.[343] Sam pravilnik, odobren od rabina, glavara Jevrejske općine i svih bratima, najbolje opisuje strukturu organizacije.

Upisna članarina svakog člana iznosila je 30 fiorina zauvijek. Sin koji nasljeđuje oca morao je ponovo platiti upisnu članarinu. Bez toga se ne može biti primljen u bratovštinu. Svaki bratim koji je izabran glavarom, plaća 2 fiorina. Normalna članarina plaća se svakih šest mjeseci.

Svaki bratim obavezan je da bdije noću uz jednog bolesnika ili da pošalje koga iz svoje obitelji da ga zamijeni, ili pak da plati 30 kruna za onoga tko će bdjeti umjesto njega i 10 u blagajnu bratovštine. Od toga mogu biti oslobođeni samo starci preko 60 godina, pošto plate samo 10 kruna u blagajnu.

Za pokojnika, osim za siromaha, njegova obitelj plaća troškove pogreba. Ne može li sve platiti, daje zalog, koji će kasnije iskupiti.

Umre li netko tko nije bratim, moraju nasljednici platiti sve troškove kao za normalan pogreb i taksu za teren groblja. Umre li koji stranac u gradu, a da nema nikoga od svojih, bratovština će od vlasti zatražiti podmirenje troškova.

Bratimi su svi muškarci iznad 18 godina. Svake godine biraju se glasanjem novi glavari bratovštine.[344]

Nakon stotinu potpisa članova bratovštine, slijede kasniji propisi:

1847: Rodi li koja žena mrtvo dijete, nije potrebna ni registracija ni liječnička potvrda, već samo izjava babice židovske općine.[345]

1862: Pogreb se ne smije obaviti prije 24 sata od smrti, a do 48 sati, prema odluci liječnika ili glavara bratovštine. Sprovod mora biti doličan. 12 članova bratovštine, izabrani nasumce, nose lijes do malog trga iza Palače Bajamonti (danas Šperun), a mogu poslati i zamjenu. Oni moraju biti uredno obučeni i sa šeširom.[346] (Dalje do groblja čitav sprovod nije išao, već samo najuži članovi obitelji).

1863: Fond te bratovštine bio je veći od fondova svih ostalih udruženja, pa ona posuđuje novac za otkup zgrade za odjeljenje za žene u Sinagogi, koji će se vratiti u roku 20 godina.[347]

Na kraju je popisan inventar grobišnog alata i ostalih predmeta potrebnih za funkcije pokopa: bakrene i srebrne posude, svijećnjaci, ruho za obred, plahte, pa i srebrni ukrasni obredni predmeti. Čuvar tih predmeta bio je ujedno sakristan hrama.[348]

Spomenimo i neke propise o sprovodu i pokopu iz prošlog stoljeća.

Za pokop mrtvaca trebalo je prethodno odobrenje Okružne zdravstvene uprave. Municipij nije dopuštao pokop bez liječničkog pregleda mrtvaca i nalagao je bdjenje uz mrtvaca (čuvanje) do pokopa.[349]

Godine 1835. zabranila je gradska vlast do tada uobičajene židovske sprovode s upaljenim bakljama (ili velikim svijećama).[350]

Postojali su interni židovski propisi o tome koliko treba da budu zatvoreni dućani u gradu u povodu smrti kojega sunarodnjaka. Tako je Savjet odredio da se u

slučaju smrti koje žene dućani zatvore jedan sat prije pogreba, a za muškarca 2 sata prije. Dućani ostaju zatvoreni 48 sati.[351]

Dr Luciano Morpurgo, koji je dirljivo opisao slikovito groblje na Marjanu,[352] spominje u svojim rukopisnim uspomenama sprovod i pokop u doba njegova djetinjstva, tj. krajem prošloga stoljeća.[353]

Već smo govorili o starom židovskom groblju na Marjanu u doba mletačke uprave. Ono je u početku prošloga stoljeća bilo zapušteno i neuredno, pa je gradski Municipij zahtijevao da se ogradi zidom, jer nije poželjno da se grobovi vide rasuti svuda naokolo po Marjanu.[354] Mišljenje o ograđivanju groblja dao je i općinski inžinjer Dejustenbergh.[355] Nakon ponovnog zahtjeva splitske Općine da se groblje ogradi, ili da se odredi drugo mjesto za židovsko groblje,[356] odobrava Savjet da se učini zajam za podizanje ogradnog zida.[357] Gradskoj općini dostavljen je projekt ograđivanja, što je ona odobrila i izvedba zida povjerena je zidaru Anti Griđilu.[358] Zanimljivo je da je sve troškove ograđivanja groblja, u iznosu od 324 fiorina, podmirila jedna osoba, zacijelo neki bogatiji splitski ili tršćanski Židov, podrijetlom iz Splita, koja je ostala anonimna.[359]

Inače Židovi i dalje plaćaju najam za dio grobljanskog terena udovici Margheriti de Grisogono, od koje to pravo nasljedstvom ili kupnjom prelazi na Antuna Pavazzu i njegove nasljednike.[360] Konačno je 1869. Bratovština milosrđa otkupila za 105 fiorina pravo na zakupninu zemljišta tog dijela groblja od obitelji Pavazza.[361]

Glavari Bratovštine milosrđa podnijeli su 1846. godine nacrt za jednu zgradu za ostavljanje mrtvih da se sagradi na groblju.[362] Izgleda međutim da do gradnje nije došlo zbog nestašice terena. Tek 1892. godine sagrađena je današnja zgrada s istočne strane groblja, naročito zalaganjem industrijalca Emila Stocka.

Zanimljiv je još jedan podatak o početku pošumljavanja Marjana. Nekada, u starom i srednjem vijeku zelen, Marjan je u doba Mlečana bio potpuno ogolio. Što nemar mletačkih vlasti, što nedisciplina mještana koji su sjekli šumu i pasli stada, sveli su Marjan na sivi kamenjar.

U Splitu je sredinom prošlog stoljeća postojalo društvo za unapređenje poljoprivrede »Società agronomica«. Ono je odlučilo da započne i pošumljavanjem Marjana. Budući da je dio Marjana na kojemu je bilo židovsko groblje bio najizloženiji pogledu iz grada, zatražilo je društvo 1852. godine dozvolu od židovskog Savjeta da može posijati i na njihovu groblju sjeme stabala vjerojatno bora, a na svoj trošak.[363] Savjet se složio s time, ali da se to obavi na trošak Jevrejske općine.[364] Time zasluga za prvo pošumljavanje Marjana spada i splitskim Židovima. Kasnije se u pošumljavanju Marjana naročito istakao profesor Juraj Kolombatović, ali su se Židovi i dalje brinuli za pošumljavanje svojeg dijela, posebno inicijativom tadašnjeg predsjednika splitske Jevrejske općine Santa Montiglie.

U drugoj polovini prošlog stoljeća još jednom se groblje uredilo. S južne strane prolazili su težaci preko groblja idući na svoje zemlje na Marjanu, pa je trebalo načiniti viši zid. Sredstvima Bratovštine milosrđa i splitskih Židova, kao i onih iseljenih iz Splita, ostvareno je »uljepšanje, uređenje i sigurnost toga groblja«.[365]

Židovsko groblje na Marjanu je, uza sve to, bilo krajem prošlog i početkom ovoga stoljeća vrlo zapušteno, kako ga se sjeća i mladi pjesnik Vladimir Nazor u svojim splitskim pripovijetkama,[366] sve do 1919. godine, kada je ‚marom tadašnjeg splitskog prorabina Izaka Danitija i novčanom pomoći tršćanskih i ostalih Židova kojima su preci tu bili pokopani, uređeno.[367]

SINAGOGA

Središte vjerskog života splitskih Židova bila je sinagoga, zvana u XIX stoljeću i Hram, Bogomolja (Oratorij) ili škola (Scuola). A budući da su i društvene prostorije Jevrejske općine i sastajalište Savjeta i svih društava bili neposredno uz hram, to je on u svakodnevnom životu splitskih Židova igrao veoma važnu ulogu. Za njega su i dalje u toku čitavog stoljeća plaćali najam franjevcima iz Poljuda.[368]

Kako je taj hram bio malen za sve vjernike, kojih se broj nešto povećao, pa kako nije imao propisani odijeljeni dio za žene, iznajmila je Jevrejska općina 1800. godine u Petra Albertija malenu kuću koja se sa sjeverne strane naslanjala na hram i otvorila prema hramu na prvom spratu prolaze, a na drugom otvore galerije. Tako je sinagoga dobila odio za žene s galerijom (Scuola delle Donne). Ugovor s Albertijem su sklopili glavari Savjeta Rafael Piazza i Prosper Jona, a za iznos od 18 talira i uz to 24 libre kave i 24 libre šećera godišnje. Iako su ratne godine kasnije prošle, dugo se najam plaćao i u novcu i u hrani.[569] Predgradnju tog dijela sinagoge, namijenjenog ženama, izveo je Grga Fradelić, podnijevši prethodno Savjetu nacrt.[370] On je načinio i troškovnik za kupnju i predgradnju jednog drugog oratorija za slučaj da se dalje ne sporazumiju s Albertijem o najmu, ali je ugovor o najmu ipak obavljen.[371]

Budući da je ta bogomolja za žene bila premalena, naročito u vrijeme većih blagdana, odredio je Savjet 1861. godine da u vrijeme svečanih blagdana žene mogu prisustvovati obredima u Sinagogi, dok su neudatima stavili na raspolaganje svoje prostorije Adolf Eisenstädter i David Piazza, nasuprot sinagoge.[372]

Konačno je 1863. godine kupljena u Vicka Albertija kuća, koja je već bila pregrađena u bogomolju za žene. Novac za kupnju, u iznosu od 1500 fiorina, posudila je Bratovština milosrđa, da joj se vrati u roku od 20 godina.[373]

Hram je i dalje imao pristup i iz zapadnog dijela grada (iz današnje Bosanske ulice) i iz starog geta. To vidimo ne samo na tlocrtima grada iz toga vremena već i iz odluke Savjeta 1864. godine, kojom se odbacuje prijedlog Davida Morpurga da se zatvori prolaz u hram sa strane geta.[374]

Budući da se ulaz u gotičku palaču Cambj ne nalazi u ulici (tada zvanoj Calle Cambj), već u sporednoj uličici, kroz koju se ide i u sinagogu (kasnije zvanoj Žudinski prolaz), htio je 1834 .godine conte Cambj da na ulazu u tu uličicu sagradi portal svoje palače. Time bi prolaz

u sinagogu bio zatvoren, jer bi ulaz bio namijenjen isključivo palači Cambj, dok bi se u sinagogu moralo ulaziti jedino iz geta, kao u posljednje doba mletačke uprave. Židovi pak prilažu dokumenat iz kojega se vidi da oni imaju oduvijek pravo prolaza kroz taj ulaz u sinagogu. Taj je spor doveo do dugotrajne parnice i na kraju je sud 1840. godine presudio da conte Cambj ne može postaviti ta vrata isključivo za svoju porabu i da mora platiti sve troškove parnice.[375]

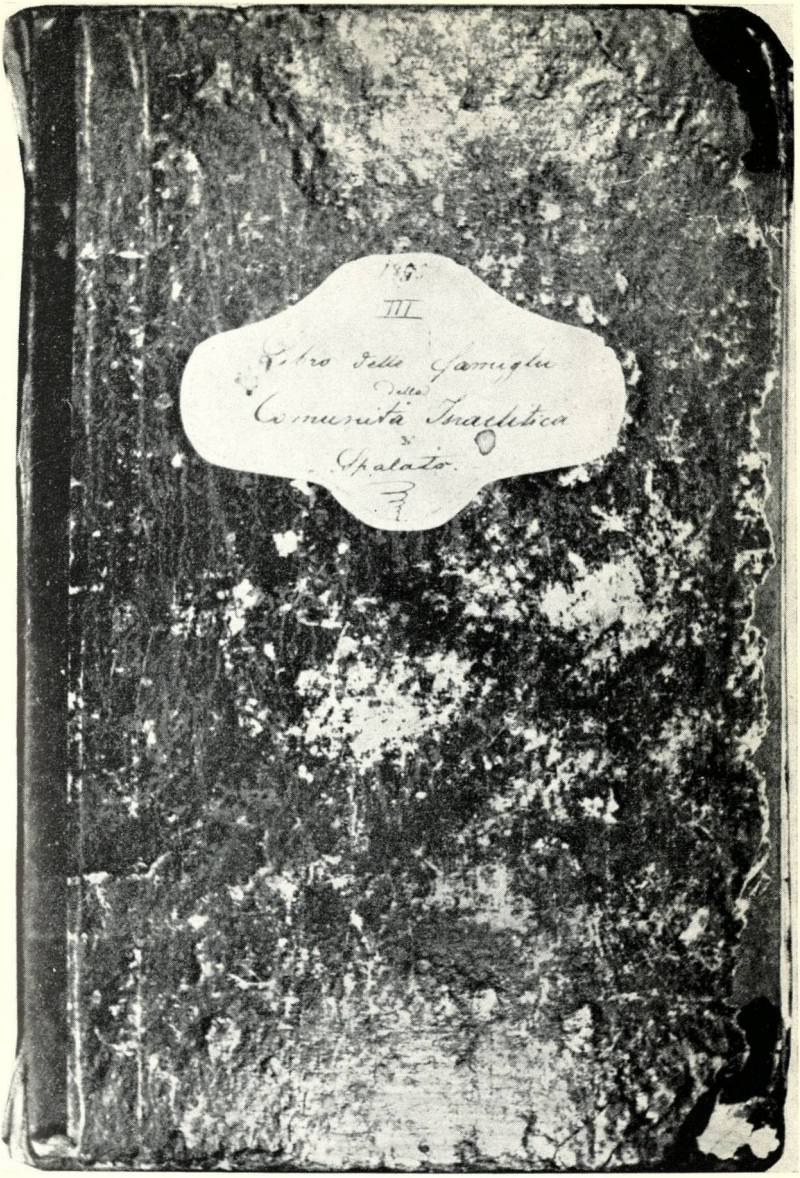
U danima većih crkvenih svečanosti hram bi se posebno ukrašavao i rasvjetljavao. Obično je pred »aronom« (oltarom) gorilo jedno kandilo, obješeno o stropu, ispunjeno uvijek čistim maslinovim uljem, a u blagdanima palila bi se i ostala srebrna kandila. U starije se vrijeme, u svetačkim danima, osvjetljavao hram i brojnim voštanicama, a od 1870. bile su one zamijenjene postepeno petrolejkama.[376]

I Nežidovima bilo je dopušteno da prisustvuju funkcijama u sinagogi, osim u vrijeme najvećih blagdana, kada je hram bio premalen da primi i same članove židovske vjerske općine.[377] Red u hramu zajamčivale su inače mjesne vlasti i svaki onaj tko bi remetio taj red ili se ne bi pokoravao glavarima Jevrejske općine mogao je biti kažnjen sa 1—100 fiorina ili zatvoren od 6—14 dana, bez obzira na to koje je vjeroispovijesti bio.[378]

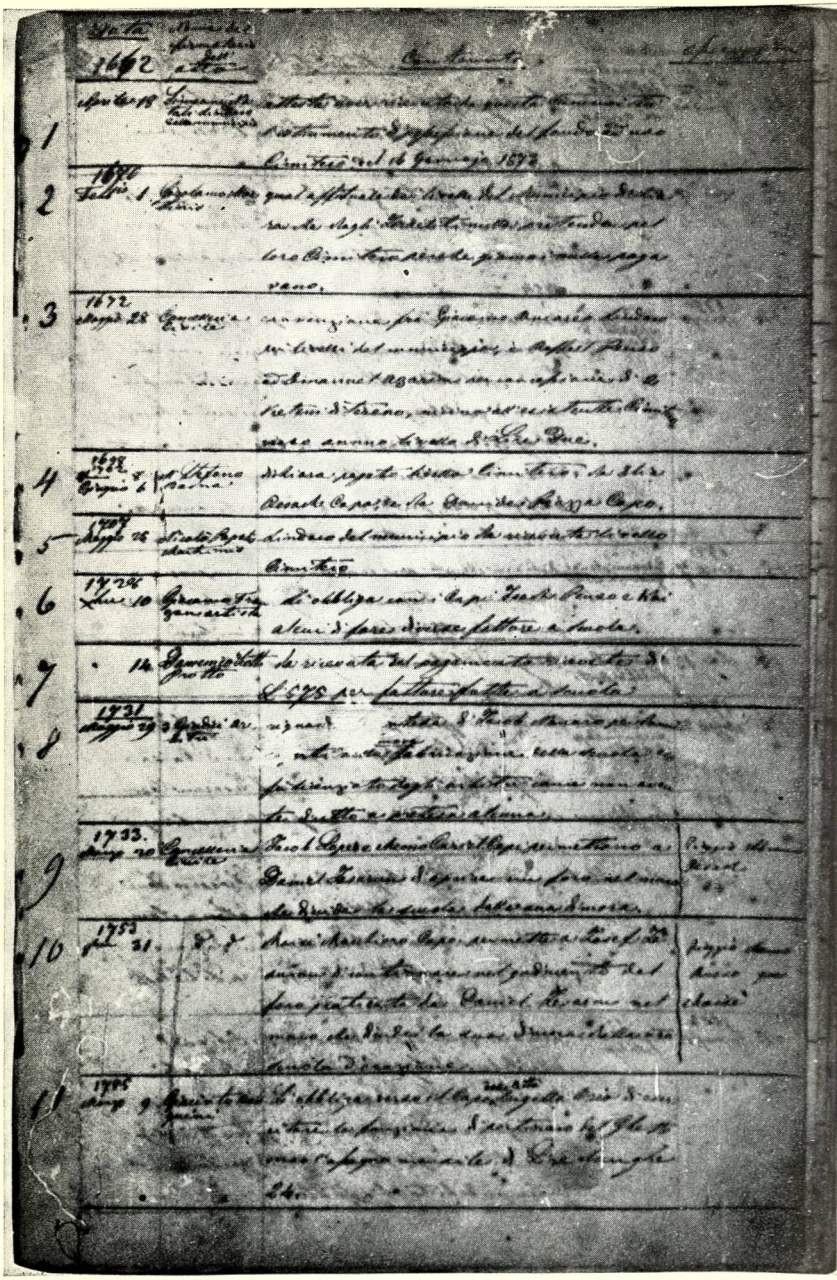
Sami Židovi, budući su se svi među sobom poznavali, osjećali su se u svome hramu kao u velikoj obitelji. Svaka je obitelj imala u hramu svoju klupu, za koju je plaćala propisanu taksu, s ladicom u kojoj je držala obredne knjige i svete ogrtače »taletim«.[379]

Da se pazilo na dostojanstvo hrama, dokazuje i jedna odredba iz 1824. godine kojom Savjet propisuje da se nikome ne dopušta da obavlja u sinagogi »Micvot« s običnom kapom ili šeširom na glavi ili u uobičajenom građanskom kaputiću, »a radi doličnosti kulta«.[380]

Rekli smo da su srebrni obredni predmeti i dijelovi tekstila naročito pridonosili opremi i određenoj raskoši hrama. Iako su ti predmeti potjecali uglavnom iz mletačkog razdoblja, kada je dio židovskih obitelji u Splitu

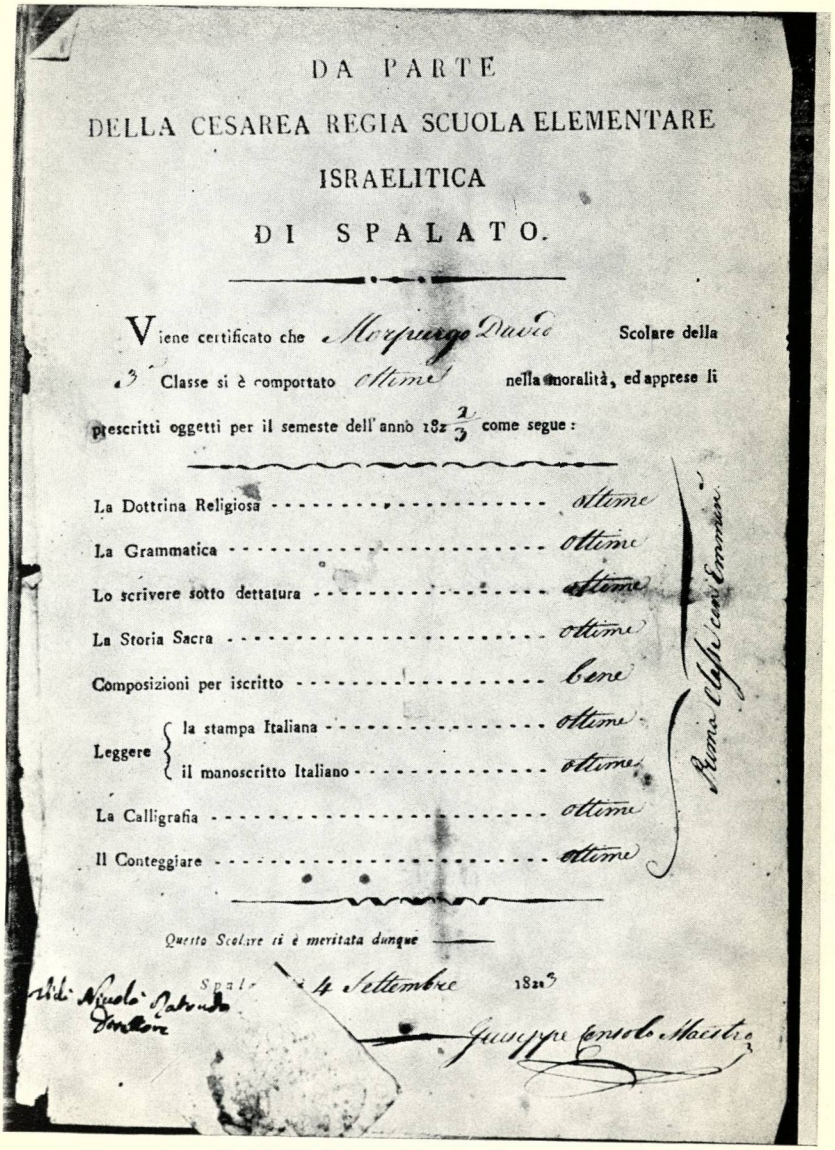

33. Matična knjiga židovskih obitelji u Splitu.

34. Knjiga inventara uništenih dokumenata arhiva Jevrejske općine u Splitu.

35. *Svjedodžba Davida Morpurga Osnovne židovske škole u Split, 1823. godine.*

DA PARTE

DELLA CESAREA REGIA SCUOLA ELEMENTARE

ISRAELITICA

DI SPALATO.

Viene certificato che Morpurgo David Scolare della 3ª Classe si è comportato ottimo nella moralità, ed apprese li prescritti oggetti per il semeste dell'anno 18z 2/3 come segue:

La Dottrina Religiosa	ottimo
La Grammatica	ottimo
Lo scrivere sotto dettatura	ottimo
La Storia Sacra	ottimo
Composizioni per iscritto	bene
Leggere la stampa Italiana	ottimo
Leggere il manoscritto Italiano	ottimo
La Calligrafia	ottimo
Il Conteggiare	ottimo

Riuscì Classificato con Onore.

Questo Scolare si è meritata dunque

Spalato li 4 Settembre 18z3

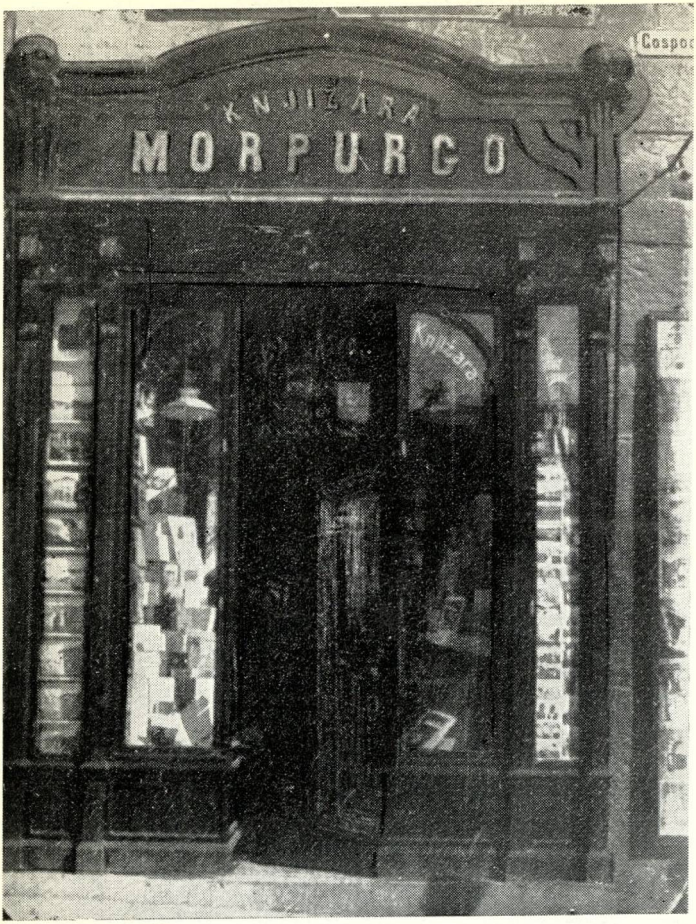
Giuseppe Antonio Maestro

36. Vid Morpurgo.

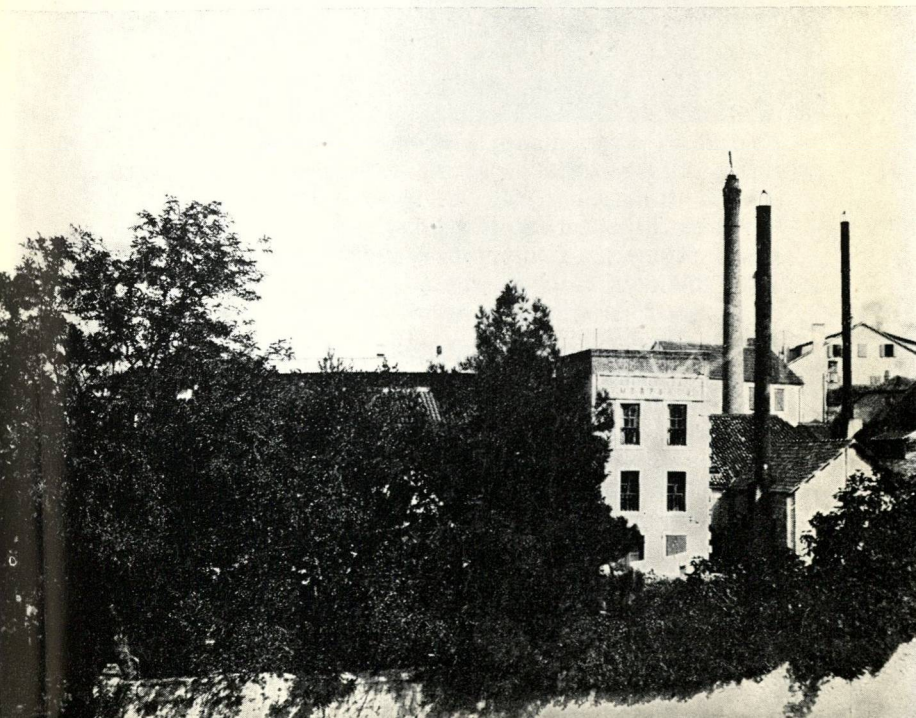
37. *Prvi splitski časopis »Dalmatinski godišnjak« Vida Morpurga, 1859 godine.*

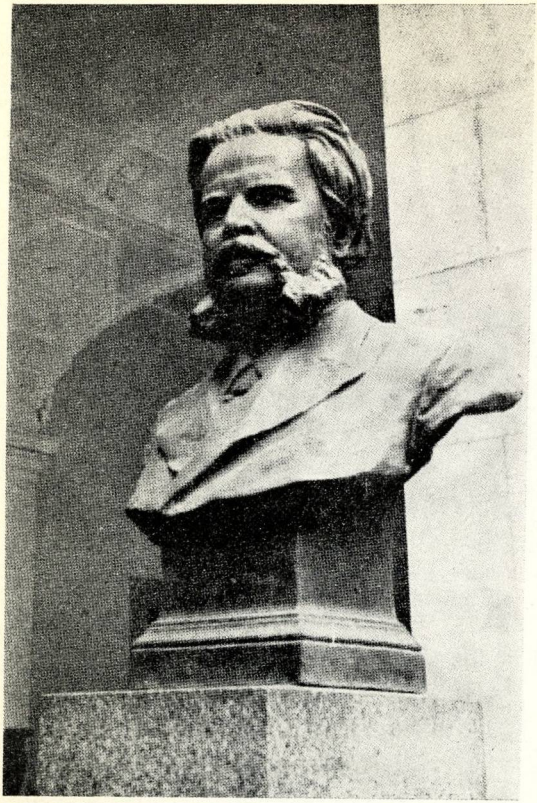

38. Knjižara Morpurgo u Splitu.

39. Tvornica vina i likera Vida Morpurga.

40. Poprsje filologa Adolfa Mussafije na Sveučilištu u Beču.

bio bogatiji nego u XIX stoljeću, u vezi s razvijenom tranzitnom trgovinom, ipak su imućnije obitelji i dalje darivale hramu razne, uglavnom srebrne predmete.

Jevrejski savjet načinio je 1842. godine inventar svih srebrnih predmeta u hramu.[381]

Postoji nekoliko arhivskih podataka o darivanju tih predmeta. Tako 1840. dariva Nobile Jesurum jedan plašt za »sefer«, a 1844. dariva Regina Jesurum za isti »sefer« jednu krunu težku 11 unca.[382] Godine 1863. zadužio je Savjet glavare da dadu urezati ime darovatelja rabina Tedeschija u malenu krunu koju je on darovao Općini za upotrebu »sefarima«. Slijedeće godine darovao je bivši rabin Tedeschi »rimonim«, srebrni ukras »tore«, a glavar David Morpurgo bio je zadužen da je čuva i dade urezati u nju ime donatora.[383]

Godine 1872. donio je Savjet odluku da je Izraelitskoj općini zabranjeno otuđiti ijedan ukrasni, uglavnom srebrni, predmet od hrama i eventualno ga prodati da bi se novac upotrijebio za potrebe Općine.[384] Na taj su način svi dragocjeni ukrasni predmeti bili sačuvani — sve do fašističke pljačke 1942. godine.

Nekoliko službi bilo je vezano uz djelovanje sinagoge. Najvažnija od njih bila je ona rabinova. On je stajao na čelu vjerskog života židovske općine. A budući da je čitav i privatni život Židova bio u najužoj vezi s religioznim, to je rabin predstavljao najistaknutiju i najuvaženiju židovsku ličnost u gradu uopće. Budući da je rabin morao biti učen, jer je on bio i vjerski učitelj i savjetodavac svih Židova na polju vjere, to se za njegovu službu raspisivao javni i široki natječaj, oglašivan u novinama ostalih većih gradova, pa i inozemnih. Stoga rabini splitske Židovske općine obično i nisu bili Splićani. Često su dolazili iz Italije, a kasnije iz Bosne.

Iz jednog takvog natječaja splitske Židovske općine 1864 .godine vidimo kakvog su rabina splitski Židovi tražili. »Ali ne samo običnog rabina — veli se tu izričito — već učenu osobu, sposobnu da obavlja najpotrebnije »dinime« (vjerske zakone); sposobnu da poučava dječake Talmud torà (vjeronauk) u predmetima viših razreda; u stanju da na blagdane bude »hazan« (predmoli-

telj); da čita »perašot« (odlomke Biblije što se čitaju svake subote) i, konačno, da poznaje vještinu »šoheta« (obrednog klanja živadi) i »moela« (obrezivanja).[385]

Najistaknutiji i zacijelo najčuveniji splitski rabin bio je četrdesetih godina prošloga stoljeća Jakov Musafija. Izabran je za rabina 1837. godine, naslijedivši na tom položaju svojeg oca, također splitskog rabina. Plaća mu je iznosila 800 fiorina, a ugovor, koji se obnavljao, sklapao bi se na tri godine. O izboru rabina obavještavala bi se državna vlast.[386] Splitski su Židovi toliko voljeli toga svojeg učenog rabina, da su poslije njegove smrti godinama sakupljali priloge za njegovu udovicu, ne samo oni, već i splitski Židovi koji su se već bili iselili u Trst.[387] Tim sredstvima školovala je udovica u Beču i svojeg sina Adolfa Musafiju, filologa svjetskog glasa.

Spominju se zatim kao rabini dva brata Sabato i Elia Ventura iz Padove, toga žarišta židovske kulture u XIX stoljeću.[388]

Kad se ne bi mogao naći odgovarajući rabin iz ostalih gradova, obavljao bi tu dužnost koji učeni splitski Židov, kao Vita Levi npr. 1863. godine.[389] Zatim je dugogodišnji rabin u Splitu bio Moisè Tedeschi.[390]

Služba, vezana uz religiju, koju je mogao, kao što smo ovdje vidjeli, obavljati i sam rabin, bila je klanje živadi i nadzor nad klanjem stoke u klaonici (šohet). Kada je 1871. tu službu preuzeo Josip Hajon iz Sarajeva, trebao je prethodno poći u Trst polagati ispite »šoheta«) i »Moela«. Prije njega su tu službu u Splitu obavljali Abraham Macchioro i Samuel Tedeschi.[391]

Postojala je i služba pjevača u hramu (kantora),[392] zatim služba poslužitelja u hramu (šamas), koju je službu dugo, tridesetak godina, a možda i više, u prošlom stoljeću obavljao Josip Morpurgo.[393]

Posebna je bila dužnost trojice zaduženih za prikupljanje raznih taksa i doprinosa, obično u hramu (tassatori). Oni su se brinuli i za razne druge stvari, kao za smještaj židovskih vojnika mjesnog ili susjednih garnizona za blagdane Pesaha u splitske židovske obitelji.[394]

Postojale su i razne počasne dužnosti u hramu, što su ih obavljali ugledniji članovi splitske židovske općine.

Stariji i učeniji Židovi pomagali bi u hramu čitati Bibliju. Oni koji bi ljepše pjevali obavljali bi i dužnost kantora. Najpoznatiji je pjevač u drugoj polovini prošlog stoljeća bio Rafael Campos, koji je posljednji znao mnoge stare židovske napjeve.

Poglavar općine često je bio ujedno i poglavar hrama, »parnaš«. On dodjeljuje vjernicima počasnu dužnost nošenja i oblačenja svetih svitaka, »sefera«.[395]

VJERSKI ŽIVOT I OBREDI

Vjerski propisi i obredi davali su osnovni pečat svakodnevnom životu splitskih Židova. Nisu do njih stizale vjerske reforme i nove ideje, pa je vjerski život ostao stoljećima jednak, tradicionalan i konzervativan, kao što je i samo njihovo vjerovanje uvijek bilo duboko i jednostavno, bez ikakvih težnji za nekim izmjenama. To je bilo tipično za manje sredine, u kojima je bilo više marljivih nego učenih ljudi.

Devetnaesto je stoljeće još uvijek vjerno čuvalo stare tradicije i bitne izmjene u životu i običajima nastaju tek u razdoblju između dva rata, a pogotovu u posljednjem razdoblju.

U dovratniku svake židovske kuće u Splitu, pa i u onim novijim kućama izvan geta, bio je uklesan žlijeb u koji se stavljala metalna cjevčica (mezuza), a u njoj bi na komadiću pergamena ili papira bile ispisane riječi (»šema«), koje su imale zaštitnu svrhu, iz Deuteronomija: »Napiši ih na pragove tvoje kuće i na tvoja vrata!« Tko god bi ulazio u kuću, ili izlazio iz nje, dodirnuo bi rukom »mezuzu« i poljubio zatim svoje ruke.[396]

Subotom je bilo dopušteno židovskim đacima da ne polaze školu, a i židovske trgovine u gradu bile su toga dana zatvorene.[397] Subota bi se uglavnom provodila u hramu. I u kući bi se uoči toga dana u petak u večer palile dvije svijeće.

Kad bi se u subotu naveče na nebu pojavile prve zvijezde, otac obitelji izgovarao je »Avdala«.

Posebnu mistiku i osebujnost tih židovskih obreda i običaja stvarala je upotreba starih jezika, koje je malo tko više poznavao, ali su se ipak u molitvama upotrebljavali.

Obredi su splitskih Židova i nakon nekoliko stoljeća od doseljenja iz Španjolske ili Portugala zadržali neke španjolske elemente i riječi. Čak i u onih Židova koji su u Split došli preko Bosne u drugoj polovini prošlog stoljeća, jer su i oni bili Sefardi i govorili su španjolskim dijalektom (»ladino«). I splitske su židovske obitelji tako sve do nedavno sačuvale neke španjolske riječi kastiljanskog narječja, kao npr. »Querida« i »hermosa« za »draga« i »lijepa«.

I redoviti židovski blagdani imali su u naših Židova nekih, iako manjih, lokalnih varijanata u običajima i molitvama. Za blagdane Pesaha pozivali bi splitski Židovi k sebi u goste židovske vojnike koji bi služili u splitskom ili ostalim dalmatinskim garnizonima. Na zamolbu židovske općine, dobivali bi ti vojnici osmodnevni dopust. To ugošćavanje vojnika iz Splita, Visa, Zadra i Šibenika u splitskim obiteljima dokumentirano nam je i arhivskim podacima iz čitavog prošlog stoljeća.[398]

I Pesah je imao svoja specifična jela što su se spravljala u splitskim židovskim kućama. Karakteristična je bila golema gibanica načinjena od špinata, jaja, brašna, grožđa, pinjola i dr., a trajala bi svih osam dana svetkovanja.[399]

Vjerske funkcije i običaji već su dio prošlosti splitskih Židova, pa prema tome i dio prošlosti Splita, vremenski ne tako daleko, ali sadržajem veoma davne.

SVJETOVNA I VJERSKA ŠKOLA

Iako je splitska komuna još u srednjem vijeku plaćala učitelja, organizirane redovite škole plod su devetnaestog stoljeća. Tako je muška osnovna škola otvorena u Splitu 1817. godine, a ženska 1824. Malo nakon otvaranja gradske muške škole, odobrena je i počela radom židovska osnovna škola u Splitu 1821. godine, jedina židovska škola u Dalmaciji.

U izvještaju austrijskog poglavara splitskog okružja Rehe (u arhivu Arheološkog muzeja u Splitu) kaže se 1822. godine o toj školi slijedeće:

»Teče već druga godina da je izraelitska općina u Splitu, jedina u cijelom okružju, dobila višnju odluku, da otvori normalnu (osnovnu) školu, na vlastite troškove, odijeljenu, samo za svoju omladinu. Takva je škola već uspostavljena i pohađa je 16 đaka. Svi predmeti koji su propisani za kršćanske normalke, predaju se i na ovoj školi, predaje ih jedan sam učitelj Židov. Za sada dobro napreduje. Židovski vjeronauk predaje rabin.«[400]

U prvom objavljenom pravilniku za osnovne škole u Dalmaciji, 1823. godine, XI se poglavlje odnosi na židovske osnovne škole:

»ŠKOLE ZA ŽIDOVE.

Čl. 74. Škole za židovsku djecu osnovane su u onim mjestima u kojima ih židovske općine mogu uzdržavati svojim sredstvima.

Čl. 75. Ondje gdje ne mogu biti osnovane posebne škole za židovsku djecu moraju ta djeca pohađati kršćanske škole.

Čl. 76. Židovske se obitelji moraju posebno brinuti za vjeronauk židovske djece, ako ona pohađaju kršćanske škole, a židovskim učenicima neće se izdati svjedodžba ako ne donesu od svojega vjeroučitelja Židova ocjenu o poznavanju vjere. Ta će ocjena biti unesena u školsku svjedodžbu, s naznakom da je učenik Židov.

Čl .77. Židovske će škole imati nadzor i upravu po istim propisima koji vrijede i za kršćanske škole.

Osnove vjere predavat će rabin ili učitelji židovskog vjeronauka.«[401]

Židovska osnovna škola u Splitu osnovana je kao dvorazredna i tako je djelovala prve dvije školske godine, 1821/22. i 1822/23. Godine 1823/24. dobila je i treći razred podijeljen na niže i više odjeljenje.

Sačuvana nam je svjedodžba Davida Morpurga, đaka III razreda Carsko-kraljevske osnovne izraelitske škole u Spiltu, za školsku godinu 1822/23. On se, dakle, upisao u školu prve godine njena osnutka.

U trećem su se razredu predavali slijedeći predmeti: vjeronauk, gramatika, pisanje po diktatu, sveta povijest, pismeni sastavi, čitanje tiskanog talijanskog štiva, čitanje rukopisa na talijanskome, krasopis, računi. Hrvatski (odnosno ilirski kako se tada nazivao) jezik, nije se još predavao ni u ostalim osnovnim školama. Učitelj je bio Josip Consolo, a upravitelj Nikola Rotondo.[402] Školu je prosječno pohađalo 16 đaka godišnje i to dobrim uspjehom. Tiskale su se posebne pozivnice za javne ispite. Nastava se obavljala dvokratno.[403]

Iz arhivskih podataka u Jevrejskoj općini doznajemo da se 1823. tražio novi učitelj, umjesto Josipa Consola ,koji je namjeravao napustiti taj položaj.[404]

Židovski savjet imenovao je slijedeće godine Vitu Ventura za direktora i nadzornika izraelitske osnovne (ne vjerske) škole.[405]

Iz potvrda plaćenog najma doznaje se da se nastava osnovne škole obavljala u jednoj kući unajmljenoj od splitskog opata Ferma, kasnije od Cindra i od Colombanija.[406]

Godine 1825. priznala je vlada posebnom odlukom nižoj osnovnoj židovskoj školi u Splitu jednaka prava što ih ima i kršćanska škola u gradu, s time da bude ovisna o pokrajinskom nadzorniku, s obavezom da ima diplomirane nastavnike i da Jevrejska općina snosi sve nužne izdatke.[407] Te se godine opet svela židovska škola na sama dva, a ne tri razreda.

Nakon Consola bio je učitelj židovske osnovne škole Andrija Stazić, istaknuti prosvjetni radnik i promicatelj narodnog jezika, autor dviju hrvatskih đačkih čitanki. Kada je on 1827. godine imenovan učiteljem u Makarskoj, postavljen je za učitelja židovske škole Ante Curir, uz mjesečnu plaću od 22 fiorina.[408]

Godine 1834. otkazuje Jevrejska općina službu učitelju Curiru i, nakon raspisanog natječaja, postavlja na njegovo mjesto učitelja Antuna Armanda, uz mjesečnu

plaću od 15,19 fiorina. On je vršio dužnost učitelja do 1835. godine, kada je imenovan učiteljem u Šibeniku.[409] Tada je za učitelja imenovan Božidar Matulović.[410]

Njegovim nasljednikom imenovan je 1836. godine Prospero Jona, ali nakon te školske godine 1835/36. zatvorena je židovska osnovna škola u Splitu, jer nije imala dovoljno sredstava da se dalje uzdržava.[411]

Škola je dakle redovito djelovala tek 14 godina. Čini se da se sva židovska djeca nisu ni odazvala općoj obavezi pohađanja osnovne škole, jer školska uprava poziva 1831. godine roditelje koji nisu upisali djecu u osnovnu školu da to učine, pod prijetnjom globe.[412]

U židovskoj su se osnovnoj školi inače održavale i sve javne i službene svečanosti i komemoracije kao i u ostalim školama. Tako je 1835. godine u povodu smrti cara Franje I obavljena u školi komemorativna ceremonija.[413] Da je škola 1835. zbilja bila u slabim financijskim prilikama dokazuje i to što učitelj traži, uz obaveznu sliku novog cara Ferdinanda I, i stolice i tablu.[414]

Pošto su bili prisiljeni zatvoriti normalnu osnovnu školu, mole splitski Židovi vladu da im odobri privatno poučavanje učenika I i II razreda osnovne škole, koji bi na kraju svakog semestra polagali ispit u javnim školama. Za mjesto učitelja natjecao se Prospero Jona. Ali molba je odbijena s time da đaci moraju pohađati javne škole, uz posebni vjeronauk.[415]

Židovi su ipak imenovali 1837. godine Prospera Jonu učiteljem na rok od dvije godine, a uz plaću od 80 fiorina.[416] Slijedeće godine opet predlažu otvaranje dvorazredne škole, ali nema podataka da bi to bilo odobreno, pa su židovski đaci polazili javnu školu, iako im je 1840. godine bilo odobreno da mogu pohađati i privatnu osnovnu školu.[417]

Vjerska »osnovna« škola ili Izraelitska škola Talmud torra djelovala je od davnine i spadala je u djelokrug hrama i rabina. Za nju se birao vjeroučitelj i direktor (nadzornik). Godine 1824. odlučio je židovski Savjet da se svako dvije godine bira posebna Uprava za vjersku školu Talmud torra.[418] Kasnije je odlučeno da se nakon završenih polugodišta održavaju ispiti i da se onima koji se ističu podijele nagrade.[419]

Dok je postojala redovita židovska osnovna škola, bili su vjeroučitelji Josef Abram Tolentino, Angelo Mortera i Prosper Jona.[420] Učitelji vjerske škole bili su od 1836. dalje Leon Perera, Leon Campos, Angelo Mortera, Raffael Mussafia (sin pok. rabina Vita Mussafije), Izak Piazza, Jakov Mussafia, Leon Valenzin, Pacifico Modena (iz Aleksandrije), Gulielmo Eisenstädter (1874).[421]

Dužnosti direktora vjerske škole obavljali su obično najugledniji splitski Židovi, tako Josef Jesurum, Abraham Elia Jesurum, Moisè Levi, Josip Davidov Morpurgo, Abram Stock i drugi.[422]

Vjeroučitelj je obično bio ujedno i kantor u hramu,[423] dok je direktor škole Talmúd torrà obično bio i njezin blagajnik.[424]

Direktori su se brinuli za normalno odvijanje vjerske nastave, a postavljao ih je Savjet jevrejske općine. Savjet je 1858. zadužio Direkciju da načini i pravilnik za nastavu Talmud Torre.[425] Godine 1861. imenovao je Savjet poseban Odbor koji se sastojao od rabina, dva glavara židovske općine i dva direktora Talmúd torrè. Taj je odbor imao pravo da odlučuje o svim spornim pitanjima škole i oslobađanju siromašnijih đaka od plaćanja školske takse.[426]

Natječaj za vjeroučitelja raspisivao se u javnim novinama, pa su se često natjecali i vjeroučitelji iz Italije i ostalih zemalja.[427]

Spomenut ćemo konačno da je i gradska općinska uprava pridonosila nešto za vjersku nastavu splitskih Židova (1871. godine to je iznosilo 210 fiorina, što je bila malena svota).[428]

KULTURNI DOPRINOS

Pravo građanstva dobivaju Židovi tek u devetnaestom stoljeću. Tek tada se, i to postepeno, otvaraju pred njima ostale profesije, omogućava im se više školovanje ,postaju im pristupačne razne humanističke, znanstvene i umjetničke djelatnosti.

Split u prošlom stoljeću nije bio istaknuti kulturni centar, pogotovu ne u krugovima splitskih Židova, koji su se uglavnom borili za svoj materijalni opstanak, vezani uz sitan obrt i trgovinu. Pa ipak, novi duh osjeća se i u njihovim krugovima. Težnja za znanošću, literaturom, političkom djelatnošću javlja se sve češće. Podiže se opći nivo građanske kulture, školovanja, načitanosti, opće naobrazbe, barem u onim obiteljima koje su postigle neki ekonomski standard.

Napredne demokratske ideje, uza svu konzervativnost splitske sredine, pogotovu one židovske, prodiru ipak nezaustavljivo.

Glavni predstavnik toga novog doba, novog društva i novih naprednih ideja bio je zacijelo Vid Morpurgo. O njegovu doprinosu politici, publicistici, izdavačkoj i književnoj djelatnosti govorit ćemo kasnije posebno.

Iako ostali splitski Židovi nisu bili ni približno tako aktivni i afirmirani na raznim područjima kulturnog, političkog i ekonomskog djelovanja kao on, ipak je vrijedno osvijetliti i njihov doprinos kulturnom razvoju i općem ambijentu svoje sredine i Splita u prošlom stoljeću.

Kultura i izobraženost splitskih, kao i ostalih Židova dolazila je u prvom redu u disciplinama koje su bile vezane uz vjeru. Tako su se i u skromnim građanskim domovima razvijale: vjerska povijest, retorika, filozofija, pa donekle i literatura. No svemu je religija davala svoj osnovni i duboki pečat.

I najistaknutije i Splitu najbliže židovsko sveučilište, ono u Padovi, bilo je u stvari »rabinatski koleđ«, koji je osposobljavao u prvom redu kulturne i učene rabine, a ti su zatim bili rasadnici znanja. Iz splitskih arhivskih podataka doznajemo da je padovanski koleđ raspisivao javne natječaje za položaje svojih profesora, za stipendije đacima, obavještavajući o tome sve židovske općine, pa i splitsku.[429]

Približni uvid u opći prosjek obrazovanja splitskih Židova sredinom prošlog stoljeća možemo dobiti pogledamo li potpise svih punoljetnih muškaraca na pravilniku »Bratovštine milosrđa«. Od stotinjak potpisa, tri

četvrtine su vrlo lijepog pismenog rukopisa, a tri su čak hebrejskim pismom. Nema uopće križića ili sličnih znakova nepismenosti, tako uobičajenih među širim staležima toga doba.[430]

Spomenimo još nekoliko podataka: 1814. godine stiže u Split rabin David Pinto i drži u sinagogi propovijedi. On sakuplja doprinose da bi mogao tiskati knjigu pok. rabina Davida Parda »Peritoar« i splitski Židovi prilažu u tu svrhu 50 koronata.[431] To je skroman dokaz kulturnog mecenatstva.

Godine 1855. odobrava Okružna vlast u Splitu splitskim Židovima da prirede tri dramske predstave, u korist svojih siromaha.[432] Osim karitativne djelatnosti, to je dokaz postojanja i djelovanja grupe kazališnih amatera među splitskim Židovima.

Među učenim ličnostima u krugu splitskih Židova, koje smo već usput spominjali, potrebno je posebno istaknuti Jakova Amedea Mussafiju (rođ. 1814, umro 1854). Mussafia, Jesurum i Morpurgo, tri su obitelji koje su se naročito istaknule na kulturnom polju u devetnaestom stoljeću u Splitu.

Otac Jakova Mussafije bio je veliki rabin izraelitske općine. On je uveo sina u nauk Biblije i teologije, a taj je zatim čitav život posvetio dobrobiti svoje zajednice. Bio je odličan govornik, naročito o temi milosrđa. Dugo je radio na jednom opširnom »Talmudskom rječniku«, enciklopedijskom djelu istaknutih ličnosti, obreda, znanstvenih disciplina, u vezi s Talmudom. Pisao ga je hebrejskim jezikom, a namjeravao ga je objaviti uz talijanski, francuski ili latinski prijevod. Dovršio je manje djelo »Rasprave o Gaonima«. Sam je objavio jedno djelo svojega oca, dopunivši ga bilješkama i razjašnjenjima. U tu svrhu putovao je u Italiju i Njemačku, gdje se imao prigode upoznati s klasičnim djelima literature i znanosti. Židovske općine u Krfu, Firenzi, Rimu i Gorici nudile su mu položaj rabina, ali nije mogao napustiti svoje splitske vjernike koji su ga toliko voljeli i poštivali da su njegovoj udovici davali penziju do smrti.[433]

Njegov sin Abraham Mussafia zacijelo je najpoznatija ličnost potekla iz kruga splitskih Židova, iako nije u našoj sredini živio i djelovao. Rođen je u Splitu, u kući Lanza, kasnije Morpurgo, u današnjoj Ulici sinjskih žrtava, 15. veljače 1834 godine.[434] Kada mu je bilo 18 godina poslao ga je otac u Beč da uči medicinu. Dvije godine zatim otac mu je umro, a mati Nina školovala ga je dalje novčanom pomoći što joj je splitska Jevrejska općina redovito davala.

Mladić, međutim, nije imao sklonosti za medicinske nauke, pa se posvetio romanskoj filologiji i lingvistici, disciplinama koje su tada bile tek u povoju i kojima je on udario čvrste temelje. Vjerojatno je poticaje ponio već iz Splita. Ne samo da su mu djed i otac bili ljudi od pera, već je u Splitu završio istu onu gimnaziju koju je prije polazio najistaknutiji talijanski pjesnik revolucionar Ugo Foscolo, a kasnije su je polazili drugi veliki filolog Šibenčanin Nikola Tommaseo i splitski kulturni i politički radnik Vid Morpurgo i na kojoj je kao suplent nešto kasnije počeo svoj znanstveni i politički rad povjesničar Natko Nodilo.

Sa dvadeset godina napisao je Mussafia prvi znanstveni rad, a vrlo mlad počeo je predavati na bečkom Sveučilištu. Prvo je predavao talijanski jezik, a 1860, sa samih 26 godina, bez titule doktora, postao je sveučilišni profesor na katedri romanske filologije.

Njegova talijanska gramatika bila je najpoznatija u Austriji i izišla je u 27 izdanja. Poučavao je prijestolonasljednika Rudolfa, a od cara je dobio zlatnu medalju za umjetnost i znanost i viteški red Franje Josipa. Bio je dvorski savjetnik, a kasnije i član Senata. Djelovao je pedeset godina u Beču, odbivši ponuđene katedre u Strassbourgu i Milanu. Sveučilišne ljetne praznike provodio je često u Dalmaciji. Pred smrt, 1903. godine, naselio se u Firenzi, gdje je umro 7. lipnja 1905. godine.[435]

Mussafia je djelovao na području historijske gramatike, a zatim je proučavao francusko-mletački dijalekt i francuske manuskripte mletačkog ambijenta i talijanske

osamnaestog stoljeća. Proučavao je i Dantea. Područje njegovih historijskih i komparativnih studija bilo je vrlo široko i obuhvaćalo je talijanski, francuski, portugalski, španjolski, katalonski, pa i slavenske jezike. U znanosti je bio izrazit racionalist i imao je više austrijskih, odnosno njemačkih karakteristika, nego talijanskih, iako ga Talijani svojataju.

U burnim godinama borbe za talijanski preporod, on se nije izjašnjavao Talijanom, već je bio pristalica jednog tipično bečkog kozmopolitizma i težnje da svi narodi žive međusobno u ljudskim odnosima.[436]

S rodnim Splitom nije više imao mnogo dodira, pogotovu nakon smrti oca i majke, a u Beču je prešao sa židovske na katoličku vjeru, uzevši ime Arthuro Adolfo. Pa ipak nije nevažno da je taj istaknuti učenjak, autor stotina knjiga i djela, o kojemu su napisane opširne biografije i rasprave na svim jezicima i kojemu je 1912. god. postavljeno u dvorištu Rudolfova univerziteta u Beču poprsje, rad kipara K. von Zumbuscha (uklonjeno od nacista zbog njegova židovskog podrijetla, i opet postavljeno nakon rata), potekao iz Splita, iz splitske židovske i gimnazijske sredine.[437]

Od liječnika Židova spominje se u Splitu u razdoblju austrijske uprave dr Albert Eisenstädter, i on noviji doseljenik.[438]

Markantna splitska ličnost, koja je svojom djelatnošću postala dio predratnog Splita i njegov dokumentator, bio je fotograf Marko Josip Goldstein. Rođen je u Sadagori, Poljskoj, 24. IX 1843.[439] U Split je došao preko Trsta, gdje je vjerojatno i izučio fotografski zanat. Imao je atelje i terasu za fotografiranje u Ulici Magnacca, u kući Maštrović, kod Gospe od Zvonika. Portretirao je čitave dvije generacije Splićana, od 1880. do poslije prvog rata, a zatim je njegova unuka vodila radnju pod firmom »Foto Slavija«. Osim brojnih portreta i obiteljskih fotografija s kićenim pozadinama u stilu vremena, fotografirao je razne vedute Splita, danas dragocjene, zatim splitska udruženja, proslave i slično. Još je 1875. zajedno

sa zadarskim fotografom Androvićem, snimio je putovanje cara Franje Josipa Dalmacijom i izdao u velikoj luksuznoj mapi.

Majstor u svojem zanatu, ukusan u opremi fotografija, suvremen u primjeni tada najnovijih aparata i fotografskog pribora, bio je u Splitu vrlo cijenjen i tražen. Kada je 1901. godine imenovan splitskim građaninom, uveo je, da počasti to imenovanje, poseban »građanski oblik« fotografije.[440]

L. Morpurgo posvetio je njegovu fotografskom ateliеru jedno poglavlje svoje knjige splitskih dječačkih uspomena.[441]

Međutim, jedan od najistaknutijih kulturnih i političkih radnika ne samo splitske židovske zajednice već Splita općenito, bio je bez sumnje Vid (Vita) Morpurgo.

VID MORPURGO I NARODNI PREPOROD U SPLITU

Revolucija 1848. godine obećavala je mnoge slobode, socijalne i nacionalne, ali je zatim uslijedila reakcija, negdje još gora nego prije. Ni ravnopravnost Židova u Austriji nije ostvarena, dapače su se u doba Bachova apsolutizma mnogi Židovi morali iseliti iz Beča.

Židovi su izravno sudjelovali u revolucionarnim pokretima 1848. godine. U Italiji su sudjelovali u borbi za oslobođenje i ujedinjenje. U Veneciji je obnovljena Republika, na čelu koje je postavljen Daniele Manin, pokršteni Židov. Ministar naobrazbe u toj kratkotrajnoj revolucionarnoj vladi bio je Dalmatinac Nikola Tommaseo. On je propagirao potpunu ravnopravnost Židova.

Ali tek nakon pada Bachova apsolutizma u Austriji 1860. godine i nakon pripojenja Venecije Italiji 1866. godine stekli su i Židovi u Austriji i Italiji ravnopravnost. Novi austro-ugarski ustav iz 1867. godine potvrdio je načelo da su svi građani pred zakonom jednaki. Ukinuta su i ograničenja prava boravka, posjedovanja zemlje i izbora profesija, koja su pogađala Židove. Oni tada počinju nesmetano pohađati škole i sveučilišta i zauzimati razne javne službe. Birani su i u parlamenat.

Osvajanjem Rima 1870. godine, dobili su i Židovi u bivšoj papinoj državi sva prava i izišli su iz svojega geta. U Engleskoj Židovi nisu mogli ostvariti politička prava iz prostog razloga što nisu mogli polagati kršćansku zak-

letvu. Benjamin Disraeli bio je pokršteni Židov. U Francuskoj je 1860. godine osnovan Opći izraelitski savez, koji se borio za dobivanje građanskih prava Židova u svim zemljama.

U Dalmaciji je 1848. godina bila tek predigra narodnog preporoda, jer je konzervativni i centralistički bečki apsolutizam ubrzo ugušio sve klice nacionalnog buđenja. Tek nakon Listopadske diplome 1860. godine, kojom je obnovljen ustavni sistem u austrijskoj carevini, mogle su se ponovo razvijati liberalne i nacionalne ideje, naročito slavenskih naroda.

U sjevernoj Hrvatskoj je narodni pokret počeo ranije, pod imenom ilirskog preporoda, a u Dalmaciji tek nakon 1860. godine, kada su dalmatinske općine dobile šire autonomije, a Dalmacija ponovo svoj sabor.

Dalmatinski su gradovi stoljećima bili pod mletačkom upravom, a u devetnaestom stoljeću u sklopu Lombardo-Veneta, pa su talijanska kultura, jezik i običaji sve više u njima prevladavali. Liberalizam se u njima stoga očitovao u težnji za autonomijom i za što manjom ovisnošću o centralnoj bečkoj vlasti. Takozvani »autonomaši« imali su za cilj razvoj Dalmacije neovisne o Beču, ali i o susjednoj Italiji. Budući da kulturni život i jezik hrvatski nisu bili razvijeni, prihvaćali su u mnogome kulturu od preko Jadrana.

Međutim, pod utjecajem nacionalnog pokreta u Italiji i ilirskog pokreta u sjevernoj Hrvatskoj, razvija omladina u Dalmaciji i drugu ideologiju, koja želi pripojenje Dalmacije gornjoj Hrvatskoj, kao što je jednom u prošlosti bilo. Toj su se ideji priklonile mase seoskog stanovništva u Dalmaciji, kojima su talijanski jezik i kultura bili strani. Pristalice te struje nazvani su »narodnjacima« ili »aneksionistima«.

Dvije istaknute ličnosti toga vremena, Nikola Tommaseo i dugogodišnji splitski načelnik Antun Bajamonti, pripadale su »autonomašima«, ali su bile svjesne da je budućnost na strani mladih i brojnijih slavenskih elemenata u Dalmaciji, smatrajući tek da još nije sazrelo vrijeme za pripojenje Dalmatinaca s braćom iz Hrvatske

i Slavonije. Uz »autonomaše« bile su i pučke mase u gradovima, u kojima je trebalo ponovo probuditi zaspalu nacionalnu svijest.

Težnje prvih preporoditelja u Dalmaciji, Ante Kuzmanića, Božidara Petranovića, Luke Botića, Mihovila Pavlinovića, Mihovila Klaića išle su za tim da probude nacionalnu svijest i narodni jezik šireg puka. Mnogo su napredniji i praktičniji bili u svojem djelovanju dalmatinski studenti, naročito Splićani Kosta Vojnović, Gajo Bulat, Lovro Monti, Vicko Milić, Natko Nodilo i Vid Morpurgo, koji su započeli realnu i sistematsku borbu oslobođenja od bečkog centralizma, od talijanskog kulturnog utjecaja, od lokalnih autonomnih težnji, a za pripojenje Dalmacije gornjoj Hrvatskoj, odnosno Ugarsko-Hrvatskoj.

U toj nacionalnoj borbi odigrao je Splićanin Vid Morpurgo presudnu, iako do danas nedovoljno ocijenjenu ulogu. On nije nikada spadao u one bučne vođe pokreta, u one nosioce barjaka, već je djelovao tiho, skromno, trijezno i promišljeno. U njega su svi ostali vođi pokreta tražili savjete i on je rukovodio većinom uspješnih akcija na raznim područjima protiv nadmoćnijeg političkog protivnika. Trebalo je osvijestiti građanstvo, probuditi u njemu nacionalne osjećaje, ali u isto vrijeme osloboditi seljaka od materijalne ovisnosti o veleposjednicima, koji su uglavnom bili protivnici narodnjaka.

Splitskih narodnjaka bila je tek šačica. Oni su se sakupljali u Morpurgovoj knjižari na gradskom trgu, koja je uskoro postala ne samo kulturno žarište i sastajalište naprednih građana, već i žarište političkog djelovanja čitave srednje Dalmacije. Ona je s uspjehom zamjenjivala Narodnu čitaonicu, pa kad se ta i osnovala, na ustuk autonomaškoj čitaonici, djelovala je neko vrijeme baš u Morpurgovoj knjižari.

Vid Morpurgo posjedovao je široku kulturu, neobičnu inteligenciju, primjernu marljivost, a njegove političke i socijalne ideje bile su nadasve napredne. Vrlo aktivan trgovac, izdavač, bankar i industrijalac, žrtvovao je čitav svoj privatni život i imetak za ciljeve nacionalne borbe. On je bio svjestan da je budućnost Dalmacije osigurana jedino u sklopu čitave Hrvatske, a ne u auto-

nomnoj izoliranosti. Jednako je bio svjestan toga da Dalmacija ne može i ne smije nikada biti talijanska, jer bi ubrzo postala njezinom zapostavljenom provincijom.

Vid Morpurgo bio je član ugledne splitske židovske obitelji. Njegov pradjed Moisè Morpurgo, zvan Capuzina, preselio se u XVII st. iz Maribora (Marburg, od čega Morpurgo) u Goricu, a njegov sin David Vita odatle u Split, gdje se oženio Sarom Rakelom Russo, tu umro 1774. god. i pokopan na Marjanu, gdje mu je još nadgrobna ploča. Njegov unuk David Elija, otac Vidov, bio je kulturan i svestrano naobražen. Bavio se knjigovještvom, prodajom židovskih knjiga, uzgajanjem svilaca, izdavanjem školskih knjiga, pravljenjem sukna i konačno trgovinom tekstila. Prevodio je s hebrejskoga, a bavio se amaterski čak i slikarstvom.

Vid (Vita, Haj) Morpurgo rodio se 7. svibnja 1838. godine.[442] Pohađao je osnovnu školu a zatim splitsku gimnaziju. Dva je posljednja razreda retorike pohađao u nadbiskupskoj sjemenišnoj gimnaziji, u kojoj su uz klerike učili i svjetovnjaci.

Rano se osamostalio i još kao gimnazijalac bavio knjižarskom djelatnošću. Sa četrnaest godina vodio je prodaju knjiga jedne talijanske izdavačke tvrtke, a bio je u trgovačkim vezama s poznatim inozemnim izdavačkim poduzećima, putujući u tu svrhu Italijom.

Od 1860. godine vodio je Vid Morpurgo samostalno jednu od prvih a svakako najistaknutiju splitsku knjižaru, koja je djelovala pod tom firmom punih osamdeset godina, a danas nosi ime »Luka Botić«. Knjige je nabavljao iz Hrvatske, Austrije i Italije. Iste je godine, dakle kao dvadeset dvogodišnjak, osnovao prvu posudbenu biblioteku u Splitu.

Još aktivniji nego na knjižarskom, bio je Vid Morpurgo na izdavačkom polju. On je bio jedini profesionalni splitski izdavač u prošlom stoljeću, a jedan od značajnijih u prvoj polovini ovoga stoljeća. Postavši izdavač sanjao je o časopisu koji bi okupio sve dalmatinske javne radnike i pridonio tada uspavanoj dalmatinskoj kulturi i književnosti. Jedini istaknuti dalmatinski časopis, koji je izlazio sredinom stoljeća, bila je »Zora dalmatinska« Ante Kuzmanića, ali kratkog vijeka.

Morpurgo se tada obratio svim istaknutijim dalmatinskim piscima u domovini i inozemstvu, i molio ih za suradnju i pomoć u općoj težnji razvitka književnosti i znanosti. Bilo je to doba Bachova apsolutizma, uoči Listopadske diplome, i nikakva politička ili nacionalna ideja nije se mogla progurati kroz štampu. Stoga je tadašnji Morpurgov cilj bio kulturno uzdizanje Dalmacije, a tek kasnije i političko. Tako je 1859. god. ugledao svjetlo prvi svezak »Dalmatinskog godišnjaka« (Annuario Dalmatico). Prilozi su pisani talijanskim jezikom, jer su dalmatinski građani učili u domovini niže i srednje škole isključivo na talijanskom jeziku, a više su škole učili na talijanskim sveučilištima, te je hrvatskim jezikom malo tko znao dobro pisati, a hrvatski književni jezik nije bio još razvijen ni ujednačen.

Sam Morpurgo ističe u predgovoru prvog sveska godišnjaka da mu se ideja pokretanja jednog takvog časopisa rodila još 1856. godine »videći da našoj pokrajini nedostaje jedno glasilo koje bi obrađivalo njezine moralne i materijalne interese i koje bi, sakupljajući svake godine radove najboljih umova u zemlji, nastojalo da ih osvijetli i pokaže ostalima, ne napreduje li se kod nas gigantskim koracima, da se ipak ne bespošliči...« U prvom svesku »Dalmatinskog godišnjaka« sudjelovali su svojim prilozima mladi splitski advokat, kasnije jedan od vođa narodnjaka, Konstantin Vojnović, zatim Nikola Tommaseo, Koriolan de Cerineo Lucio, Jakov Chiudina, Josip Ferrari Cupilli, Ivan Franceschi, Ivan Krstitelj Brajnović, G. A. Kaznačić i Nikola Gradi. Naročito je značajan bio prilog samog Vida Morpurga »Bibliografski dalmatinski vjesnik« za god. 1856—1858, u kojem je prikazao sve nove knjige dalmatinskih pisaca, ili o Dalmaciji, dajući uz svaku iscrpne i stručne bibliografske podatke i svoj kratak osvrt na njezin sadržaj i važnost. To je jedna od prvih i najstručnijih obrazloženih bibliografija u Južnih Slavena, koju je nastavio i u drugom svesku godišnjaka, a za treći svezak pripremao.[443]

Drugi svezak »Dalmatinskog godišnjaka« izdao je Morpurgo 1861. godine. Za razliku od prvog sveska, objavljenog prije Listopadske diplome, taj odiše novim li-

beralnim i nacionalnim duhom. Uz radove nekih dotadašnjih suradnika, najznačajniji su uvodni članci mladog splitskog advokata Lovre Montija, kojega je Morpurgo vrlo cijenio i poticao na rad. U njima Monti postavlja temelje nacionalne žurnalistike i govori o odlučnoj ulozi naprednog građanstva u nacionalnoj borbi.

Nije se, međutim, Morpurgova izdavačka djelatnost ograničila samo na spomenuti godišnjak. On je te važne 1861. godine, u doba burnih usmenih i pismenih polemika između autonomaša i aneksionista, izdao četiri zasebne knjižice političko-polemičkog sadržaja. Prva je bila istaknuta rasprava Lovre Montija »Razmatranja o aneksiji Kraljevine Dalmacije Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji«, druga Ignjata Bakotića »Stranke u Dalmaciji«, treća opsežna rasprava Konstantina Vojnovića »Glas za sjedinjenje, ili razlozi Dalmacije za njeno sjedinjenje s Hrvatskom i Ugarskom«, sve tri na talijanskom jeziku, a četvrta talijanski prijevod Šulekovog »Hrvatsko-ugarskog ustava«. Te su rasprave, uz još nekoliko narodnjačkih, objavljenih u Dalmaciji iste godine, branile ideju sjedinjenja Dalmacije i Hrvatske, nasuprot ideji dalmatinske autonomije, koju su naročito zastupali u brojnim polemičkim izdanjima Nikola Tommaseo i Antun Bajamonti.

Vrijedno je spomenuti još jedno popularno izdanje Vida Morpurga. Godine 1862. i 1863. objavio je on dva godišta kalendara »Dioklecijanov nasljednik« (L'Erede di Diocleziano). Osim uobičajenih kalendarskih i općih podataka, u njima je Morpurgov historijski podsjetnik s pregledom najvažnijih povijesnih događaja iz prošlosti Dalmacije i ostalih južnoslavenskih naroda.

I treću knjigu »Dalmatinskog godišnjaka« pripremio je Morpurgo za tisak, ali je upravo tada počelo u Zadru izlaziti glasilo Narodne stranke »Il Nazionale — Narodni list«, pa buduće izlaženje godišnjaka nije više bilo tako nužno.

Ideja pokretanja »Narodnog lista« potječe također iz Splita. Niknula je u grupi mladih splitskih patriota, a odlučnu je ulogu u tome odigrao baš Vid Morpurgo. On je već posjedovao izdavačko iskustvo, smisao za organi-

zaciju, a naročito je znao planirati ekonomsku stranu pothvata. Organizirao je list na akcionarskoj bazi, pa su rodoljubi iz cijele Dalmacije postali njegovi dioničari, a među njima i biskup Josip Juraj Strossmayer.

Vid Morpurgo pridonio je listu ne samo svojim materijalnim ulogom, organizacijom novčane strane poslovanja, već i brojnim svojim političkim prilozima, osobito dopisima iz Splita, u kojima je kritizirao politiku gradskog načelnika Antuna Bajamontija i ostalih autonomaša. Njegova kritika bila je sigurna, temeljena na pouzdanim činjenicama i jetka, pa je neprijatelja naročito ujedala. Stoga je i shvatljivo da se bijes od autonomaša nakuškane gomile vrlo često svaljivao baš na njega i da mu je ne jednom život bio u opasnosti.

Udio Vida Morpurga bio je presudan i u osnivanju »Narodne (Slavjanske) čitaonice« 1862. godine, kada su autonomaši izbacili »Narodni list« iz svoje čitaonice.

Puna dva decenija borbe narodnjaka za vlast, od 1862. do 1882. godine, djelovao je Vid Morpurgo najaktivnije na političkom polju u Splitu i Dalmaciji. Vođa borbe, uz Klaića, Pavlinovića, Vojnovića i ostale, postao je mladi Morpurgov suradnik splitski advokat Gajo Bulat, ali je Morpurgo ostao i dalje manje vidljiv, ali odlučan akter čitavog pokreta i borbe. On je oštroumno otkrivao najslabije strane nadmoćnijeg neprijatelja i usmjeravao akciju u tom pravcu. Upravljao je čitavom izbornom politikom Narodne stranke, ne samo u Splitu već i u čitavoj Dalmaciji. Tako je ubrzo stekao duboko poštovanje i prijateljstvo naprednih javnih radnika iz čitave Dalmacije, posebno rodoljubivog svećenstva, koji su imali stjecište u njegovoj knjižari, gdje su narodnjaci dolazili po iskusni savjet. Prijateljevao je sa Strossmayerom, a narodni vođe Klaić, Pavlinović, Bulat tražili su u svakoj važnijoj akciji njegov savjet.

Vršio je mnoge javne dužnosti. Godine 1870. izabran je kao kandidat Narodne stranke, u Dalmatinski sabor. Nakon pobjede Hrvata u splitskoj općini 1882. godine, koja pobjeda mnogo duguje njegovoj oštroumnoj i taktičnoj izbornoj politici, biran je za općinskog prisjednika. Bio je dugogodišnji predsjednik splitske Trgo-

vačke komore, zalažući se za privredni razvoj Dalmacije. Sudjelovao je u tada naročito akutnom parobrodarskom i željezničkom pitanju u Dalmaciji.

Najviše truda, zalaganja i osobnih materijalnih sredstava uložio je Vid Morpurgo u »Prvu pučku dalmatinsku banku«. Osnovana je u Splitu 1869. godine njegovom inicijativom, sa zadatkom da materijalno osamostali građanski i seoski puk, novčano i ideološki ovisan o kapitalistima i veleposjednicima i da mu štednjom i novčanom pomoći u potrebi pomogne. Bio je doživotni predsjednik, a kasnije potpredsjednik te banke i veći dio svoje životne energije posvetio je njoj, podigavši je na stepen visokog političkog i novčanog zavoda.

Njegova radinost i svestranost bile su zadivljujuće. Vodio je i dalje knjižaru, opskrbljujući je svim domaćim i svjetskim izdanjima. Katalozi knjiga njegove knjižare brojili su oko 5000 raznih probranih djela, među kojima su se nalazila originalna izdanja Marka Marulića iz XVI stoljeća, a ujedno i njegove naklade izdanja pučkih pjesama.

Uz to je pridonio i industrijskom razvoju Splita i Dalmacije.

Umro je 1911. godine i pokopan na starom židovskom groblju na Marjanu. Njegova smrt pobudila je jednodušne hvale i priznanja, pa i od političkog protivnika. Na grobnoj ploči uklesan je natpis: »Uzvišen umom, plemenit duhom, cijeli život misaonog rada posveti oslobođenju puka od duševnog i materijalnog ropstva. U buđenju naroda između prvih, začetnik prve knjižare, prve banke, prvih industrija, ostavi umirući neispunjenu prazninu.«

U RAZDOBLJU IZMEĐU DVA RATA

SPLITSKI ŽIDOVI U STAROJ JUGOSLAVIJI

Nakon prvoga svjetskog rata zajamčena je na Mirovnoj konferenciji (1919) ravnopravnost svim nacionalnim manjinama, pa i Židovima, ali ona nije svugdje provođena.

U staroj Jugoslaviji nije bilo toliko Židova kao u ostalim evropskim zemljama, jedva preko 78.000,[444] od čega u Hrvatskoj oko 24.000,[445] ali su, kako piše tadašnji predsjednik splitske Jevrejske općine Viktor Morpurgo, »uživali sva građanska prava a odnos prema njihovoj vjeri bio je krajnje obziran, kako nije bilo ni u jednome od prethodnih razdoblja.«[446]

Godine 1919. osnovan je Savez jevrejskih općina u Jugoslaviji, kojemu je pripadala i splitska Jevrejska općina.[447]

U Splitu je neposredno nakon rata živjelo 38 židovskih obitelji. Sačuvana je u Jevrejskoj općini knjiga obitelji s podacima o njihovim članovima, vođena od 1918. godine. U njoj su bili registrirani i oni Židovi iz susjednih mjesta, Šibenika, Sinja i drugih, gdje nije bilo židovske općine. Splitske obitelji bile su slijedeće:

Juda Abr. Altaras; ud. Sara M. Altaras; Moisè s. Papo; Gentile ud. Morpurgo; Moric D. Papo; Josip Morpurgo; Regina ud. Montiglia; Fortunata ud. Hajon; Izak Hajon; Bernard Paškeš; Izak Hajim Daniti, iz Sarajeva; Haim (Viktor) Altaras; Eliezer, zvani Lelio, Hajon; David

Diker(t); David Pinto; David Papo; Mario Josip (Meir Josef) Goldstein; Josip Jesurum; Julius Bronner, iz Oswieczina (Poljska); Albert Finzi, iz Sarajeva; Šalom Finzi, iz Sarajeva; Eugenio Morpurgo; inž. Viktor Morpurgo; inž. Elio Morpurgo; Robert Hartmann, iz Praga; braća Eškenazi, iz Sarajeva; Rafael Eškenazi, iz Sarajeva; David Levi, iz Brčkoga; Lav M. Altaras, iz Novog Pazara; Samuel Altaras, iz Novog Pazara; Rivka ud. Albahari, iz Novog Pazara; Adolf Gleicher, iz Breszowa; Josip Albahari, iz Novog Pazara; Marcus Finzi (doselio 1920); Hajim Kabiljo; Rikard Morpurgo; Julius Münz, iz Hořovitza (Češka); Salamon Katan, iz Sarajeva.[448]

Vidimo da se većina starih obitelji iselila ili izumrla, a da prevladavaju novodoseljene obitelji iz Bosne, starinom također sefardskog (španjolskog) podrijetla.

Na kraju toga razdoblja, uoči drugog rata, 1940. godine brojila je splitska Jevrejska općina 284 člana.[449]

TRGOVAČKA DJELATNOST

I dalje je trgovina ostala glavno zanimanje splitskih Židova. Oni su dapače davali određen pečat splitskoj trgovini i postali su svojom profesijom nedjeljivi dio gradskog života i splitskog južnjačkog mentaliteta.

Bilo je nekoliko veletrgovina, poput trgovine kože Julija Bronnera i Davida Dickera, drva Zlatka Neumanna (sa Čulićem), jedna od najvećih trgovina živežnih namirnica u Dalmaciji braće Paschkes (i Aljinovića). Ostali su vodili savjesno i marljivo tipične i raznolike gradske trgovine: tako David i Josip Morpurgo već spomenutu trgovinu manufakture, seljačkog tekstila, tada na Peristilu; Eugen i Aldo Morpurgo vodili su i dalje uglednu knjižaru Vida Morpurga, opskrbljenu ne samo domaćim već i stranim knjigama; Ricardo Morpurgo parfimeriju; David Dicker, David Papo i Albert Finzi prodaju cipela; Isak Hajon, Šalom Finzi, David Kabiljo (»Lav«) i Rudi Abinun trgovine tekstila. Tipične galanterijske trgovine sa svim i svačim vodili su Leo Gertner (»Venera«), Szali Jesurum (Žudinka, na Voćnom trgu), Mento Altaras po-

pularnu trgovinu »Sve po 7« u Bosanskoj ulici i ostali. U Bosanskoj ulici imala je malenu papirnicu pa i prodaju rabljenih školskih knjiga Regina Altaras. Uz fotografski atelje »Slavija«, bio je i novi atelje »Zita« Davidsona.

KULTURA, ZNANOST, UMJETNOST, KNJIŽEVNOST

Novi liberalni propisi pod kraj devetnaestog stoljeća omogućili su splitskim Židovima da studiraju na domaćim i stranim sveučilištima. Tako nakon rata susrećemo niz Židova s akademskim titulama, koji se više ne bave prvenstveno trgovinom, već ulaze u sve profesije. Tek sada oni su mogli šire pridonijeti općem razvoju kulture u Splitu.

Književnosti, umjetnosti, muzici i znanosti dali su splitski Židovi također vidan udio, uzimajući u obzir da su brojčano predstavljali tek stoti dio splitskog građanstva.

Jedna od najzanimljivijih ličnosti, iako tih i neprimjetljiv u svom radu, bio je Viktor Morpurgo, dugogodišnji predsjednik i organizator splitske Jevrejske općine. Splićani nisu ni slutili da se u tom inžinjeru kemije krije pjesnik i historijski radnik i da je tome poslu posvećivao ne samo mnogo svojeg slobodnog vremena već da je u njega ulio i neobično mnogo ustrajne energije i posebnog zanosa.

Druga djelatnost Viktora Morpurga stekla je afirmaciju tek posmrtno, nakon oslobođenja. Privučen velikim i zanimljivim likom Danijela Rodrige, a videći da povijest raspolaže s vrlo malo konkretnih podataka o njemu i njegovu glavnom djelu, splitskom lazaretu, sakupljao je i organizirao sakupljanje i prepisivanje svih dokumenata iz mletačkog razdoblja u arhivima Zadra, Venecije i Rima, što se odnose na trgovinu i diplomatsku i ostalu aktivnost splitskih Židova općenito, a posebno na podizanje i dalji život splitskog lazareta i na njegova osnivača Rodrigu.

Na temelju te goleme sakupljene građe opisao je osnutak skele i djelovanje Danijela Rodrige, dok ga je

u obrađivanju kasnijeg materijala prekinula tragična smrt u njemačkom logoru. Usput je sabrao dragocjenu građu o uskočkom pitanju i o diplomatskom sukobu Venecije i malteških vitezova zbog trgovine.

Dio radnje što se odnosi na osnivanje skele i na Danijela Rodrigu objavila je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u izdanju »Starina«.[450]

Na temelju obilne građe o splitskim Židovima što ju je godinama sakupljao, obradio je Viktor Morpurgo i publicirao nekoliko zasebnih kraćih radnja, kao »Dva marana liječnika u Zadru godine 1480.«,[451] »Nadbiskup splitski i njegov jevrejski liječnik«,[452] »Shylock u povijesti i u Shakespeareovoj drami«[453] i druge.

Prilog splitskom likovnom životu, na žalost kratkotrajan, pružila je kći Viktora Morpurga, Tina Morpurgo. Slikarstvo je učila privatno u Splitu, a zatim tek pola godine u Italiji. Pa ipak je svojom prvom i jedinom izložbom u novootvorenom salonu u palači Geremia 1931. godine pokazala nesvakidašnji talenat. Književni kritičar Ante Petravić, u prikazu izbožbe u »Ženskom listu«, istakao je njezin talenat, ali ju je uputio i na likovnu izobrazbu. Mlada djevojka, međutim, rano je prestala slikati, a rano je i tragično završila život u 36. godini u njemačkom logoru u Jajincima 1943. godine.

Tina Morpurgo slikala je pejzaže splitske okolice i mrtve prirode, a ističe se i njezin autoportret. Radeći u realističkom stilu, uspjela je ostvariti određene lirske ugođaje, što se vidi na rijetkim sačuvanim slikama.[454]

Spomenimo ovom prigodom i splitskog kompozitora zabavne muzike, samouka, inače zanatliju, Silvija Altarasa. Neki njegovi »šlageri« bili su omiljeni u predratnom Splitu.

Tibor Dukes bio je član splitskog kvarteta, profesor glazbe i muzički kritičar.[455]

Splitski profesor Sigmund Šteg pisao je kritike muzičkih, kazališnih i koncertnih priredbi u Splitu uoči i nakon drugog rata, a zatim se iselio u Izrael.[456]

Luciano Morpurgo rano se iselio iz Splita, još uoči prvog svjetskog rata, ali je uvijek ostao živo povezan s rodnim gradom, o čemu svjedoči i nadimak »Splićanin«

(Spalatino), što ga redovito potpisuje uz svoje ime. Rođen je 20. veljače 1886. godine u Splitu,[457] gdje je proveo djetinjstvo i polazio srednju školu. Škole je nastavio i doktorirao u Italiji, gdje se, u Rimu, stalno nastanio.

Istakao se kao pisac, izdavač i fotograf. Već je u Splitu bio odgojen u tradiciji obiteljske izdavačke i knjižarske djelatnosti. Osnovao je u Rimu vlastito izdavačko poduzeće »Dalmatia«. Pod motom »Putovati« (Viaggiare) izdavao je naročito putopisna, turistička, folklorna i muzičko - folklorna djela. I sam je strastveni putnik.[458]

Međutim najpoznatija i, mladima i starima, najomiljenija njegova knjiga, pisana u stilu D'Amicisova »Srca«, jest »Kada sam bio dječak« (Quando ero fanciullo).[459] Namijenjena »svoj djeci od deset do sedamdeset godina«, knjiga opisuje autorovo djetinjstvo u Splitu od 1890—1900. godine. Ima istaknutu kulturno-historijsku vrijednost jer opisuje pojedine splitske ambijente, likove, običaje, život i sl., ali i jednu posebnu literarnu draž i toplinu. Prikazi o njoj bili su veoma pohvalni. »Čini mi se da je vaša knjiga zaista izvanredna«, pisao je autoru Benedetto Croce.

Uspomene koje se odnose na specifične židovske običaje i dječačke utiske u vezi s njima sabrao je Luciano Morpurgo u knjizi nazvanoj »Poezija jevrejske obitelji«. Iako ju je Vinko Lozovina preveo s talijanskoga na naš jezik, nikad nije objavljena.[460]

Druga istaknuta objavljena knjiga Morpurgova, tiskana neposredno nakon posljednjeg rata, jest »Lov na čovjeka!« (Caccia all'uomo!).[461] To je dnevnik piščev od 1938—1944. u kojemu su prikazani progoni Židova u Italiji i drugdje, između ostalih i splitskih Židova. Pisan je neposredno i zanimljivo.

Luciano Morpurgo poznat je i kao odličan fotograf. U tom je svojstvu bio suradnik velike talijanske enciklopedije. Za Split su naročito važne fotografije što ih je snimao prije odlaska u prvom deceniju ovoga stoljeća. One su fiksirale razne predjele i spomenike u gradu i okolici, razne događaje i običaje, tipove i ličnosti — jedan Split koji je potpuno nestao.[462]

Spomenut ćemo još jednu Splićanku, Ginu Altaras, koja se bavila literaturom i objavila 1918. u Splitu kratki roman »Lia«, prilično sentimentalnu ljubavnu pripovijest.[463]

Društveni i kulturni život splitskih Židova imao je u razdoblju između dva rata dva žarišta: hram i vjersku općinu, u kojoj je naročito istaknutu i aktivnu ličnost predstavljao prorabin, podrijetlom iz Sarajeva, inače samouk, Isak Daniti (umro je nesretnim slučajem s čitavom obitelji 1937. godine) i društvo »Jarden«.[464] Sjedište tog društva, u staroj gotičkoj palači na Dosudu 10 (danas sjedište »Titovih mornara«), bilo je mjesto zabave, društvenih i kulturnih manifestacija splitskih Židova, ali i mnogih drugih Splićana, jer je drugarstvo Židova i ostalih građana u Splitu bilo bez ikakvih predrasuda. Rijetko se koji grad može pohvaliti da u tom razdoblju nije zabilježen ni jedan jedini eksces između Židova i Nežidova kao Split. To je pridonosilo da se u splitskih Židova razvije jedinstven građanski osjećaj i izbjegavanje izoliranosti bilo na kojem polju. U doba kada su se već u raznim zemljama Evrope gomilali prijeteći oblaci nesnošljivosti i skorih progona, Split je bio jedna svijetla oaza, na čast svim građanima.

U društvu »Jarden«, kao kulturnom žarištu splitskih Židova, održavana su predavanja i prigodne svečanosti na kojima se širila židovska kultura i podržavala tradicija. Priređivani su i muzički koncerti, u organizaciji Josipa Albaharija (»Češki«) i kompozitora Silvija Altarasa. U društvu je bila i biblioteka sa čitaonicom, bogata knjigama i novinama.

Omladina se tu na tečajevima pripremala za razne zanate, a žene se podučavale u krojenju, šivanju, kuhanju i domaćinstvu.

Istaknuta je bila djelatnost ljevičarski orijentirane omladine, organizirane u društvu »Hašomer Hacair«, a najmlađih u »Ken«-u. Ideološkim predavanjima u marksističko - cionističkom duhu i praktičnim poljoprivrednim tečajevima (»Hahšara«), ta se omladina pripremala za odlazak u Palestinu i život i rad u »kibucima« (zadrugama).

RAZDOBLJE 1941 — 1945

U VRIJEME TALIJANSKE OKUPACIJE

Društvena, rasna i vjerska netrpeljivost tinjale su u obliku antisemitizma i u naprednom dvadesetom stoljeću u mnogim zemljama. Nacistička i fašistička diktatura u Njemačkoj i Italiji do monstruoznih su razmjera razvile i nametnule ostalima mržnju prema Židovima (i pripadnicima ostalih nearijevskih rasa) i planirali sistematsko njihovo uništenje. Mussolinijev »Manifesto del razzismo italiano« (1938) i Hitlerov »Mein Kampf« (1925) bili su pokretači čitave one lavine što je prošla Evropom u najtragičnijem razdoblju židovske povijesti, a koja je za sobom ostavila šest milijuna židovskih žrtava, trećinu čitavog njihovog stanovništva na svijetu.

Progoni Židova počeli su u Njemačkoj, Italiji i još nekim evropskim zemljama u godinama uoči rata, a u Jugoslaviji u razdoblju fašističke i nacističke okupacije zemlje od 1941—1945. U tom je razdoblju u Jugoslaviji ubijeno oko 64.000 Židova.

Pa ipak potrebno je istaknuti da je odnos Talijana prema Židovima bio mnogo humaniji od onoga Nijemaca, pa i njihovih satelita. Velik broj Židova, izbjeglih iz krajeva što su ih okupirali Nijemci, našlo je sklonište u Italiji, a mnogi Židovi iz tzv. NDH sklonili su se u krajeve što ih je Italija okupirala i tako spasili život. Većina talijanskih Židova stradala je nakon sloma Italije, u vrije-

me njemačke okupacije. Talijani su, inače, mnogo galamili protiv Židova, ali nisu ni izdaleka bili tako dosljedni u primjenjivanju svojih ideja kao njemački nacisti.

To se moglo vidjeti i u Splitu, koji su okupirali u proljeće 1941. godine. Posebnih progona nije bilo. Iste godine, ljeti, 27. srpnja, bio je grad oblijepljen protuždovskim plakatima, s pogrdnim izrazima.[465] Ali ni to nije bila službena akcija, jer je režimska lokalna štampa nije podržala, već lokalnih fašista. Tim se plakatima zabranjivao Židovima pristup u javne lokale i na kupališta.

Talijanski civilni komesar Splita A. Tacconi naredio je jedino obaveznu prijavu sve židovske imovine na području grada. Prijavljene su ukupno 704 židovske obitelji koje su tada u Splitu živjele, a vrijednost njihovih nekretnina i pokretnina iznosila je, prema pisanju mjesnog fašističkog dnevnika »San Marco«, više desetaka milijuna dinara.[466]

Godine 1943. splitski »Popolo di Spalato« prenosi iz njemačke »Bijele knjige« kritiku »židovske plutokracije«.[467]

Posebno glasilo fašističke stranke »Ti con nu, nu con ti« jednom je iskalilo svoj bijes na Židove.[468]

Najznačajnija akcija splitske Jevrejske općine bila je prihvaćanje, organiziranje i opskrbljivanje židovskih izbjeglica iz ostalih zemalja i naših krajeva pod njemačkom okupacijom.

Još prije nego je Jugoslavija ušla u rat, bježale su stotine i stotine Židova iz ugroženih zemalja, naročito iz Poljske, Austrije i Čehoslovačke. U Split je prebjeglo preko 3000 stranih Židova.[469] Privremeno su bili smješteni u Čapljini i Makarskoj, a splitski su im Židovi pomagali da emigriraju dalje, naročito u Italiju ili preko Oceana. Kad su Nijemci okupirali veći dio Jugoslavije 1941. godine, broj izbjeglica postajao je sve veći. Na tisuće Židova izbjeglica sklonilo se u Splitu i Mostaru. Većina ih je bila bez materijalnih sredstava, pa se trebalo brinuti za njihovo uzdržavanje i dalje putovanje. Prihvaćani su, smještani po privatnim kućama, osigurana im je ishrana i najpotrebnijima davana pomoć u novcu. Kad ih je bilo previše za privatni smještaj, upotrijebile su se prostorije kulturnog društva »Jarden«.

Sredstva za pomoć izbjeglicama sakupljali su u prvom redu splitski Židovi među sobom. Naročito se istakla splitska obitelj Stock, ne samo većim novčanim prilozima već i zapošljavanjem izbjeglica u svojoj tvornici cementa.

Zalaganjem splitske Jevrejske općine, dopustila je i talijanska okupaciona vlast privremeni boravak židovskih izbjeglica i odobrila im stanovitu novčanu pomoć i karte za opskrbu hranom.

Sve je to, međutim, bilo malo, pa je dalju pomoć zatražila Općina od Međunarodnih organizacija »Joint«-a, Crvenog križa i Delassema. Naročito su dobre veze uspostavljene s posljednjom talijanskom organizacijom za pomoć Židovima.

Mnogi izbjeglice dolazili su bez osobnih karata i nužnih isprava za prebacivanje u Italiju, pa je u splitskoj Općini organizirano izdavanje legitimacija s kojima su izbjeglice na talijanskom teritoriju bili sigurni, dok su same talijanske vlasti to prešutno odobravale.

Poseban odbor, sastavljen pretežno od Splićana, ali i nekih izbjeglih Židova, bavio se tom organizacijom, a duša svega bio je predsjednik Jevrejske općine inž. Viktor Morpurgo. On se obraćao za pomoć na sve strane, organizacijama i bogatijim ljudima u inozemstvu, prikazujući im teško stanje izbjeglica. On se za pomoć izbjeglicama iz sjeverne Hrvatske i iz Bosne, koristio svojim vezama s uglednim ličnostima u Italiji, pa su mu tako talijanske okupacione vlasti prešutno pravile mnoge ustupke. Spasio je na taj način na tisuće Židova, ali je odbijao savjete da se s obitelji pravovremeno skloni u Italiju, smatrajući svojom dužnošću da ostane u Splitu, dok se tu bude nalazio i posljednji Židov njegove Općine. Tako je i dočekao dan kad je odveden u smrt.

O njegovoj neumornoj borbi za svoje napaćene sunarodnjake, pa i onda kada je bilo najmanje nade u uspjeh, govori i njegov veoma opširni elaborat »Poznati splitski Židovi«, što ga je napisao u tim teškim ratnim danima i uputio talijanskim vlastima, pokušavajući barem da im dokaže kako oni nisu nikada u prošlosti bili

paraziti, kako su to fašisti i nacisti tvrdili, već da su pridonijeli razvoju i izgradnji ovoga grada, koji ih je uvijek smatrao ravnima ostalim građanima.

Iako nije bilo nikakve nade da će razuvjeriti fašiste u njihovoj zabludi, on ipak nije mogao šutjeti, kao što sam kaže u predgovoru te tragično beznadne poslanice:

»... Ne mogu i ne smijem šutjeti. Tko ovo bude čitao neka sam donese zaključak o mojim riječima, koje su izraz vrelog bola, a također i dužnosti kojoj ne mogu izbjeći, siguran da će onaj tko posjeduje dar šireg shvaćanja znati shvatiti poticaje koji me nagone da izađem iz povučenosti, koju bi povučenost možda savjetovale teškoće ovoga časa, ali koju moja savjest ne bi znala opravdati.«[470]

Uz predsjednika inž. Morpurga, istakli su se u prihvaćanju izbjeglica i njihovoj organizaciji naročito sekretar Općine Jahiel Kamhi i član Vijeća Markus Finci.[471]

Krajem 1942. godine odlučila je talijanska okupacijska vlast da sve emigrante Židove smjesti u posebne logore, u tzv. »liberalnu konfinaciju« (slobodno zatočenje) u sjevernoj Italiji, u Veloj Luci, Korčuli, a kasnije i na Rabu. Oni su tu slobodno živjeli, ali se nisu smjeli udaljavati.[472]

Splitski se Emigrantski odbor brinuo za slanje pomoći, uglavnom hrane, novca, lijekova i sl. Židovima u logorima u sjevernoj Hrvatskoj (Jasenovac, Krušice, Loborgrad, Đakovo), kao i onima konfiniranima na Korčuli i Rabu, i za pravilnu raspodjelu te pomoći. Među splitskim ženama organizirao je sakupljanje odjeće, obuće, a i posjećivanje logoraša. Posebni kuriri pratili su i smještali emigrante, nosili im pomoć i držali vezu između Odbora i pojedinih logora i sabirališta. Najaktivniji kurir bio je dr Jakica Altaras, neumorni radnik u Emigrantskom odboru. Članovi Emigrantskog odbora u Splitu bili su i drugi istaknuti židovski javni radnici, predstavnici izbjeglica, kao Iso Herman, Josef Levi, Mavro Sessler, David Ašer Alkalaj, S. Radan, Braco Poljokan i drugi. Taj je Odbor bio službeni predstavnik Židova prema talijanskim vlastima. Djelovao je do kapitulacije Italije, u rujnu 1943. godine.

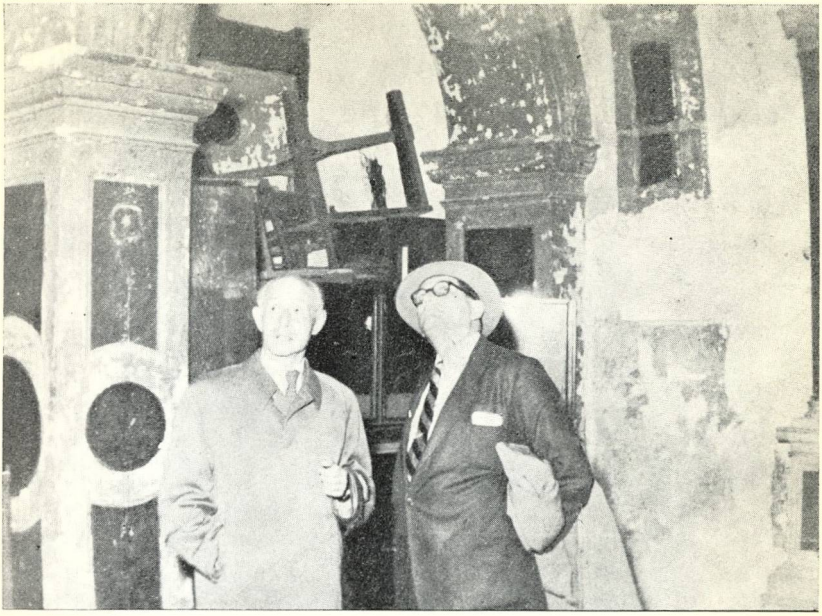
41. Inž. Viktor Morpurgo. (Po slici A. Franičevića).

42. Antisemitski plakati talijanskih fašista na kupalištu Bačvice 1941.

43. Ispraćaj prihvaćene djece bez roditelja iz Splita u Italiju 1942. god. sa upravom Jevrejske općine.

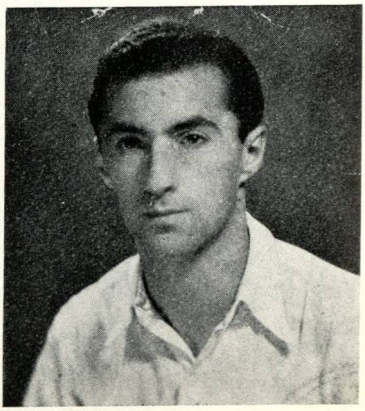
44. *Židovski hram u Splitu nakon devastacije talijanskih fašista 1942. godine.*

45. *Obnova pločnika na Narodnom trgu s tragovima fašističke lomače.*

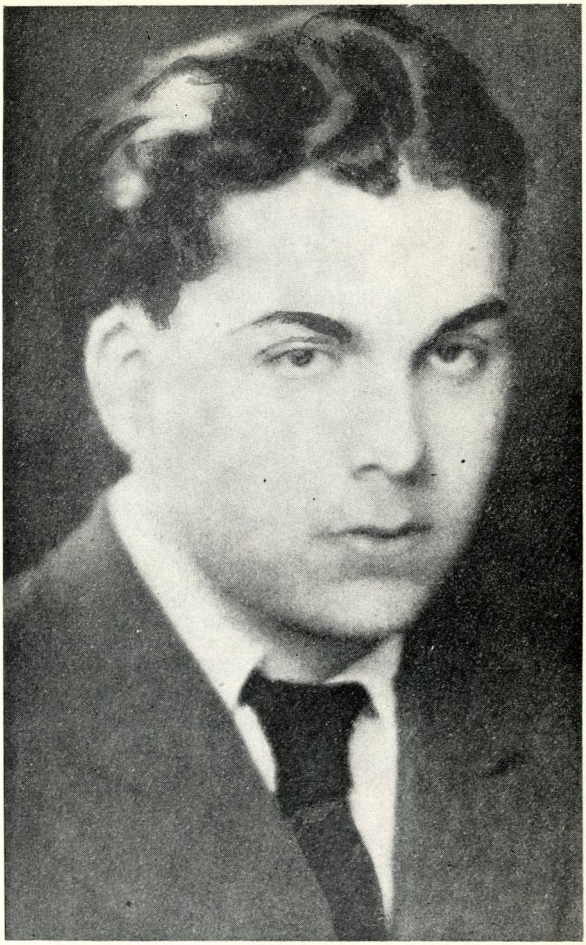

46. Mento Papo.

47. Albert Altarac.

48. Dr Izidor Perera-Matić.

GRADJANSTVU SPLITA!

Svi židovi bez razlike vjere i državljanstva imaju se
28. septembra najkasnije do 12 sati - podne kod njemačke k
nande na pristaništu (Hotel Ambasador) prijaviti. Tko se
prijavi biti će vješan.

Sa svakim splićaninom, koji židove krštene ili nepokrštene skri
li neprijavi, biti će kao sa židovskim slugom na isti način postupano.

Kućevlasnici imaju odmah sve čifutske i komunističk
natpise i parole OTSTRANITI SA SVOJIH KUĆA.

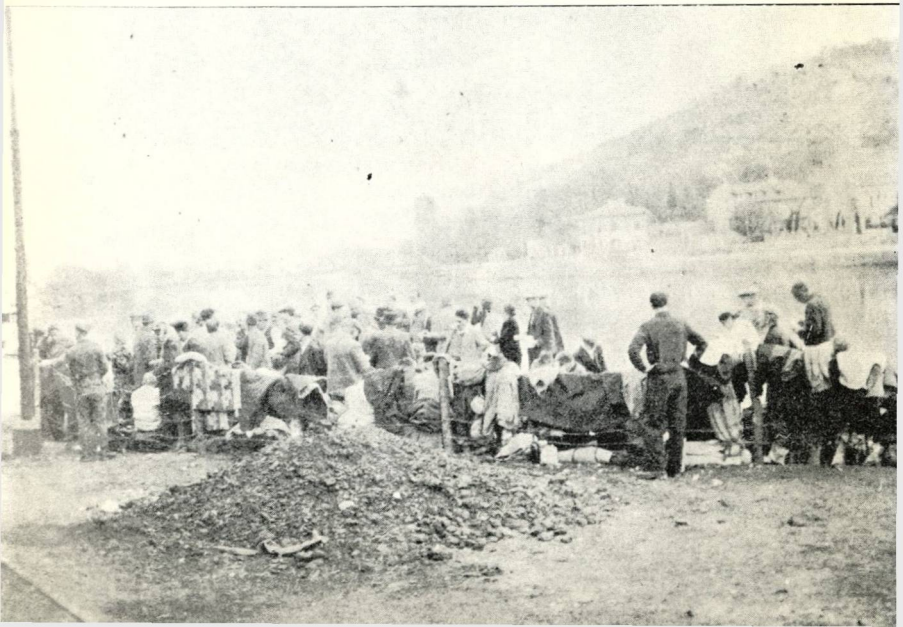
Komandant Mjest

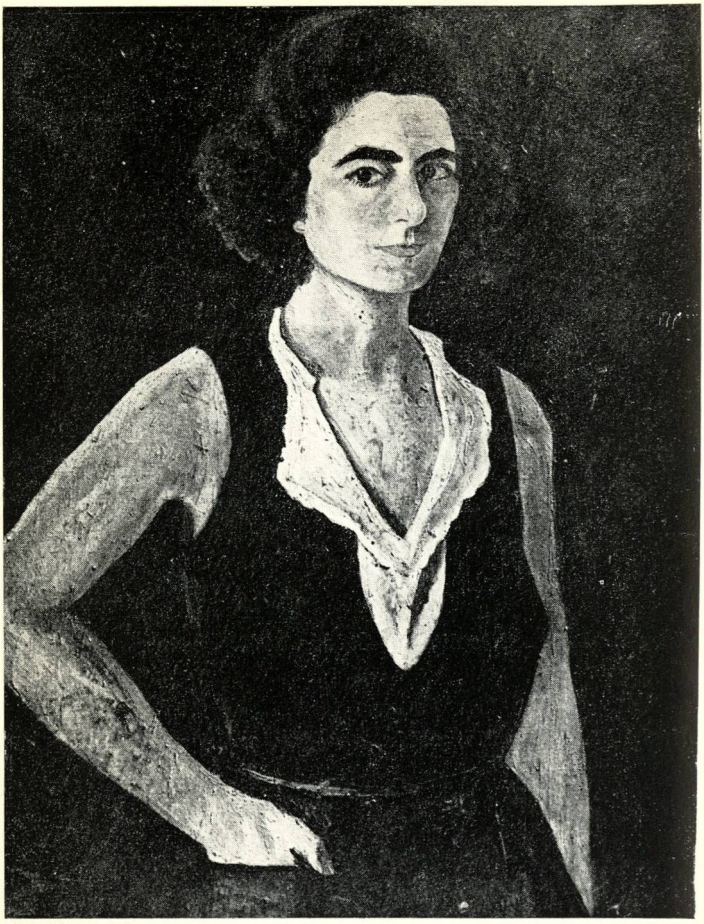
49. Njemačko - ustaški proglas obavezne prijave svih splitskih Židova 1943. godine.

50. Odvođenje uhapšenih splitskih Židova 1943. godine.

51. Splitski Židovi u Metkoviću, na putu za logore, 1943. godine.

52. Tina Morpurgo: Autoportret, 1935.

Nakon ustrajnih nastojanja uspjelo je aktivnije zainteresirati predstavnike talijanske organizacije Delassema, koji su došli u Split da se na mjestu uvjere o teškom stanju zatvorenih židovskih izbjeglica. Tom prigodom su tridesetoro djece bez roditelja odveli u Italiju, u Nonantolu, gdje su bolje živjela, do pada Italije i dolaska Nijemaca, kada su morali bježati. Uz pomoć jednog katoličkog svećenika prebačeni su u Švicarsku, a zatim u Izrael.

Emigrantski odbor organizirao je nastavnu i zdravstvenu službu za izbjeglice, i one u Splitu, i one u prisilnim smještajima u Korčuli i Veloj Luci.

Talijanski su okupatori, dosljedni primjeni rasnih propisa, već u prvoj školskoj godini 1941—42, odstranili židovske učenike iz svih osnovnih i srednjih splitskih škola.

Splitski Židovi tada, na inicijativu Markusa Fincija, organiziraju svoju osnovnu školu sa četiri razreda i srednjoškolski tečaj s osam razreda. Organizacija škole povjerena je splitskom profesoru Sigmundu Štegu, također otpuštenom iz škole.

Nastava je bila otežana zbog nestašice nastavnika. Tome su doskočili neki akademski školovani emigranti, među njima tri profesora Salamon Kalderon, Ružica Reiner-Bonači i Bencion Kampos, a zatim pravnik i muzičar dr Andreja Preger, kemičar dr inž. Salamon Finci, pravnik Filip Reiner, student Ruža Perera i dr.

Zbog oskudice prostorija srednjoškolska se nastava obavljala u stanovima samih nastavnika, ili roditelja đaka. Osnovna nastava održavala se u zgradi Jevrejske općine u Bosanskoj ulici i u drugoj Općinskoj zgradi Ispod sata.

Škola je započela rad ilegalno, ali je kasnije đacima odobreno polaganje privatnih ispita na državnim školama.

U toku dvije školske godine, 1941-42. i 1942-43, pohađalo je osnovnu školu oko 40 đaka, a gimnaziju oko 70 đaka. Unatoč otežanim prilikama zbog nastave na

raznim mjestima, zbog pomanjkanja nastavnih sredstava i udžbenika, organizacija škole bila je na visini. Predavala se čak povijest umjetnosti i obavljala muzička nastava, čega nije bilo ni u redovitim školama. Bila je to jedina židovska škola na teritoriju okupirane Jugoslavije i njezino djelovanje urodilo je mnogim pozitivnim rezultatima.[473]

Posebno je organizirana u Splitu ambulanta za siromašne Židove i za opskrbljivanje bolesnika lijekovima. »Židovska ambulanta« djelovala je sa znanjem talijanskih vlasti, a pod rukovodstvom dra Milana Zona. U njoj su se kao požrtvovni liječnici istakli dr Silvije Altaras iz Splita, dr Samuel Baruh iz Bosanske Gradiške i još nekoliko liječnika emigranata. Nakon odlaska dra Milana Zona i ostalih liječnika u partizane, u ožujku 1943. godine, rasformirana je ambulanta u Splitu.

Jevrejska općina i Emigrantski odbor intervenirali su često kod talijanskih vlasti, kada je trebalo kojega židovskog emigranta izvući iz zatvora, spasiti od konfinacije; uspijevali su postići odobrenje vlasti za obavljanje vjerskih obreda u konfinaciji.

Da nije bilo jedne divljačke i fanatične akcije splitskih fašista ne bi se moglo ni govoriti o istaknutijim antisemitskim progonima u Splitu.

Dana 12. lipnja 1942. godine grupa crnokošuljaša mjesnog »Bataljona M«, nahuškana i predvođena Giovannijem Savom, najomraženijim i najfanatičnijim splitskim fašistom, inače članom splitske iredentističke obitelji, provalila je naveče u židovski hram, u vrijeme dok su Izraelićani bili okupljeni na molitvi, i počeli batinati palicama mlade i stare. Neki su uspjeli pobjeći kroz prolaz u nekadašnji get, ali je 50 Židova bilo ranjeno. Zatim su bjesomučno navalili na sam hram, rušeći i uništavajući sve redom. Otvorili su ehal i izbacili iz njega stare sefarime iz sedamnaestog i osamnaestog stoljeća, opljačkali srebrne obredne predmete i ukrase, pobacali dragocjene primjere vezenog tekstila, knjige, rukopise. Zatim su porazbijali klupe, vrata, prozore. Iz hrama su pošli u ured Općine, odakle su također izbacili sve

knjige, arhiv starih dokumenata, među kojima dokumenat o osnivanju groblja i vlastoručno pismo maršala Marmonta kojim je naložio da se skinu vrata geta.

Sve su to zatim pobacali kroz prozore na ulicu, ponijeli nasred trga u podrugljivoj procesiji i zapalili golemu lomaču.

Dio ukrasnih obrednih predmeta iz hrama spašen je zahvaljujući inž. Morpurgu koji ih je bio pohranio u Etnografskom muzeju.

Zatim su se okomili na obližnju Morpurgovu knjižaru, ne samo zato što je bila židovska već i stoga što je Vid Morpurgo nekada bio najaktivniji borac protiv autonomaša i talijanaša. Polupali su izloge, provalili željeznu blagajnu i knjigama podjarili još više lomaču.

Nakon toga je grupa fašista, predvođena Giovannijem Savom, koji se ogrnuo rabinskim plaštem i oponašao židovske obrede, plesala i mahnitala oko lomače.

Splićani koji su sa svojim židovskim sugrađanima dijelili uvijek dobro i zlo, nijemo su gledali taj divljački prizor, a zatim su se, u sat propisanog »coprifuoca« povukli. Talijanske vlasti nisu poduzele ništa da spriječe taj istup.

»U nečovječnom uništavanju — pisao je tada Viktor Morpurgo svom bratu Lucianu u Rim — sve je nestalo: hram, sveti predmeti, biblije, klupe i svijećnjaci, ured, arhivi i knjižnica, civilni popisi i korespondencija. Mnogo je ranjenih, nekolicina teško. U prostorijama iz kojih su odneseni čak i vrata, kapci, prozori i pragovi, stvaraju se hrpe žbuke, stakla, svakovrsni otpaci i ljudska prljavština. Nije vrijeme da se govori o pojedinostima. Dosta je znati da od čitavog vjerskog nasljeđa, povijesnog, umjetničkog i osjećajnog ove stoljetne Općine ne postoji više ništa osim uspomene.«[474]

Dvadeset godina nakon toga događaja ostao je pločnik usred Narodnog trga crn i raspucan od goleme lomače.[475]

Sutradan se nastavila pljačka židovskih trgovina u Splitu, a prekinuta je tek pošto se umiješala vojna vlast.

Ogorčenje Splićana bilo je općenito. Čak je i splitski biskup intervenirao u talijanskih vlasti da se spriječe novi ispadi protiv Židova.[476]

Giovanni Savo poginuo je kasnije od osvetničke ruke splitskog omladinca Ante Čerine, i dok je krvario na pločniku, promatrali su ga Splićani bez imalo suosjećanja, jednako nepomični i nijemi, kao kada su gledali njegovo divljanje oko lomače na trgu.

Budući da su i hram i ostale prostorije bili potpuno uništeni, Općina je preselila sjedište u Slavićevu ul. 1.

SUDJELOVANJE SPLITSKIH ŽIDOVA U NARODNO-OSLOBODILAČKOM RATU JUGOSLAVIJE*

U vrijeme fašističkog napada na Dalmaciju u Splitu je postojala jaka i jedinstvena partijska organizacija zahvaljujući radu novog rukovodstva PK KPH za Dalmaciju, koje je 1938. godine postavio CK KPH. Dotadašnje je rukovodstvo svojim frakcionaškim i oportunističkim stavovima dezorijentiralo članove Partije i radničku klasu i stvorilo nejedinstvo unutar partijskih organizacija. Novo rukovodstvo PK uspjelo je za relativno kratko vrijeme očistiti i splitsku partijsku organizaciju od frakcionaških elemenata i stvoriti uvjete za njeno omasovljenje. Sistematskim ideološko-političkim radom splitska partijska organizacija je uspjela pripremiti svoje članstvo za sudbonosne događaje koji su bili na pomolu i da ono spremno dočeka fašističku okupaciju. Nekoliko dana nakon početka okupacije, tj. 21. travnja 1941. godine održano je u Splitu partijsko savjetovanje u prisutnosti člana CK KPJ Marka Oreškovića na kojemu je odlučeno da se odmah pristupi organiziranju otpora protiv fašističkog okupatora i pripremanju općenarodnog ustanka.[477] Ubrzo je osnovan Odbor narodne pomoći, kao i Udarni bataljon koji je brojio 60 članova. Za sekretara Odbora narodne pomoći imenovan je Rikard Šulc, koji je imao goleme zasluge za uspješan rad te organizacije.

* Poglavlje »Sudjelovanje splitskih Židova u narodnooslobodilačkom ratu« napisao je dr Jaša Romano.

Prema zamisli CK KPH Split je trebalo da postane centar općenarodnog ustanka u Dalmaciji, jer je u njemu živio velik broj industrijskih i obalnih radnika. Stoga je u svibnju 1941. godine uputio u Split istaknutog predratnog revolucionara dra Lea Geršković radi pomaganja u radu Pokrajinskom komitetu. Geršković je postavljen za člana MK KPH Split sa zadatkom da putem ideološko - političkih tečajeva pripremi članove partije i njene simpatizere za ustanak. Tečajeve je organizirao splitski partijski aktiv i održavani su u strogoj ilegalnosti po grupama sa po 4 do 5 aktivista. Nismo mogli utvrditi koji su židovski omladinci bili uključeni u te tečajeve. Geršković je istovremeno postavljen za glavnog urednika ilegalnog lista »Naš izvještaj«, koji je izdavao PK za Dalmaciju počevši od lipnja 1941. g. Tim listom članovi Partije i njeni simpatizeri pravovremeno su bili obavještavani o zadacima i o općoj političkoj situaciji.[478]

Neposredno nakon kapitulacije Jugoslavije Partija je u Split uputila poznatoga književnika i revolucionara Elija Fincija iz Sarajeva, koji je preuzeo rukovođenje Agitpropom OK KPH za srednju Dalmaciju i uredništvo ilegalnog lista »Naš glasnik«. Osim toga, Finci je bio zadužen i za sektor ideološko-političkog rada u splitskim partijskim organizacijama.[479]

Za organiziranje prvih partizanskih odreda na teritoriju srednje Dalmacije posebnog je bio značaja dolazak Pavla Papa u Split, početkom kolovoza 1941. godine. Pavle Pap je bio u to vrijeme instruktor pri CK KPH i član CK KPJ. S obzirom na to da je u zemlji bila sazrela politička situacija za podizanje općenarodnog ustanka, to je Pap dobio zadatak da u najkraćem roku formira više partizanskih odreda na teritoriju srednje Dalmacije. Zajedno s PK uspio je u roku od nekoliko dana oformiti 7 partizanskih odreda. Osobno je otišao u Šibenik gdje je formirao Vodičko-zatonski partizanski odred u kojemu je privremeno obavljao dužnost komandanta. Pri kraju kolovoza 1941, u sukobu tog odreda s

talijanskom fašističkom jedinicom, Pap je bio zarobljen, odveden u Skradin i strijeljan.*

Zahvaljujući navedenim političkim i vojnim pripremama, Split je ubrzo postao žarište revolucionarnog pokreta otpora narodnih masa protiv fašističke okupacije. On nije obuhvatio samo radničku klasu, već i velik dio intelektualaca, koji su već u lipnju 1941. formirali »Akcioni odbor intelektualaca za pomoć narodnooslobodilačkoj borbi«. U tu organizaciju su bili uključeni ne samo splitski intelektualci, već i mnogi koji su prebjegli u Split s drugih teritorija Jugoslavije, u prvom redu intelektualci Židovi. Spomenuti Odbor je imao i svoje pododbore za razne sektore, a posebno važnu ulogu je odigrao »Pododbor zdravstvenih radnika«. Partijska organizacija je u taj Pododbor delegirala, kao predstavnika naprednih liječnika, Splićanina dra Silvija Altarasa, koji je još u vrijeme studija pristupio naprednom studentskom pokretu. Zadatak Pododbora je bio da okupi zdravstvene radnike, da politički radi s njima, da ih angažira u davanju materijalne i stručne pomoći partizanskim jedinicama, i da priprema njihov odlazak u partizanske jedinice. U Pododbor su bili učlanjeni svi zdravstveni radnici Židovi iz Splita, kao i oni koji su prebjegli u Split. Zahvaljujući radu tog Pododbora, svi su oni stupili u redove NOV-e u toku 1942. i 1943. (oko 30 zdravstvenih radnika Židova). Jedan od zadataka Pododbora bio je i organiziranje rajonske zdravstvene službe u Splitu, koja je pružala zdravstvenu pomoć obiteljima partizana i njihovih simpatizera, brojnim izbjeglicama, a posebno skrivanje i liječenje ranjenih partizana upućenih iz jedinica. U radu rajonske zdravstvene službe naročito

* Pavle Pap — »Šiljo«, porijeklom Židov. Rođen 1914. u Perlezu. Nakon gimnazije studirao je Sveučilište u Zagrebu. Član SKOJ-a postao je u gimnaziji, a na Fakultetu je 1933. primljen za člana KPJ. Godine 1934. osudio ga je Sud za zaštitu države zbog komunističke djelatnosti na 3 godine robije, koju je izdržao u zatvoru u Sremskoj Mitrovici. Nakon izlaska s robije postavljen je za člana CK KPJ. Do početka drugoga svjetskog rata rukovodio je tehnikom CK KPJ u Zagrebu i bio instruktor pri CK KPH. Nakon dolaska ustaša na vlast radio je na organiziranju udarnih grupa u Zagrebu, a u kolovozu 1941. upućen je u Dalmaciju radi organiziranja partizanskih odreda. U referatu druga Tita na 5. kongresu KPJ se navodi: »Pavle Pap, član CK KPJ, neumoran organizator partizanskih odreda, poginuo je u Dalmaciji herojskom smrću u vrijeme kada je poveo u borbu partizanske odrede.« Pap je u srpnju 1951. proglašen za narodnog heroja Jugoslavije.

su se istakli dr Silvio Altaras i dr Suzana Remenji-Švarc.[480] Radi osiguranja lijekova i sanitetskog materijala za rad rajonske zdravstvene službe, kao i saniteta u partizanskim jedinicama, u sastavu Pododbora postojala je grupa farmaceuta kojom je rukovodio mr ph. Hrvoje Tartalja, a pomoćnik je bio student farmacije Gideon Herman.

U vrijeme fašističke okupacije postojala je u Splitu grupa naprednih židovskih omladinaca, među kojima je bilo nekoliko članova KPJ i SKOJ-a. Oni su se sastajali u prostorijama ispod židovskog hrama, gdje su se obavljali svi ilegalni poslovi i gdje je bilo skloniste prikupljenog oružja. U radu te konspirativne grupe veliku ulogu je odigrao Leon Altarac, crkvenjak hrama. Iz te grupe neki su stupili u redove NOV-e na početku ustanka, kao na primjer, Aron M. Danon, tipografski radnik i ing. Mile Kac-Ljubičić. Obojica su danas nosioci »Partizanske spomenike 1941.«. Ostali su produžili s ilegalnim radom u Splitu, a među njima su se posebno isticali:

Albert J. Altarac, diplomirani pravnik iz Travnika. Do okupacije je bio član MK KPJ u Travniku. Po zadatku Partije otišao je na početku ustanka u Split, gdje je bio sekretar jedne rajonske partijske ćelije. U Splitu je sudjelovao u mnogim sabotažama i diverzijama. Njegov rad su otkrile fašističke vlasti i u travnju 1942. osudile ga na 12 godina robije. U zatvoru je produžio s ilegalnim radom: član je Komiteta KP, urednik ilegalnog lista namijenjenog političkim zatvorenicima, organizator štrajka glađu zbog surova postupka uprave zatvora prema političkim zatvorenicima itd. Nakon kapitulacije Italije stupio je u redove NOV-e i u drugoj polovini rujna 1943. poginuo na Mosoru.[481]

Cadik C. Danon, prorabin. Naprednom pokretu pristupio je još u vrijeme školovanja na Teološkoj školi u Sarajevu. Nakon završetka školovanja bio je sa službom neko vrijeme u Prištini, gdje se povezao s naprednim studentskim pokretom i bio jedan od organizatora mnogih naprednih priredaba na Narodnom univerzitetu. Tadanji list »Balkan« pisao je o njemu da kao »komunista truje omladinu«. Nakon dolaska u Split povezao se

s istaknutim partijskim rukovodiocima, a jedan od posebnih zadataka koji je dobio od Partije bio je rad sa židovskom omladinom. U njegovu stanu održavani su ilegalni sastanci MK i PK KPH za Dalmaciju, umnožavan ilegalni list »Naš izvještaj«, sakrivali se ranjeni partizani itd. Pod sumnjom da radi za NOP fašističke vlasti su ga u travnju 1942. g. uhapsile i držale u zatvoru do prosinca. Zbog nedostatka dokaza nisu ga mogli osuditi već je upućen u koncentracioni logor. U logoru je formirao Logorski komitet, organizirao ideološko-politički rad s logorašima, uređivao logorski list »Sedam dana« i organizirao štrajkove protiv logorske uprave. Nakon kapitulacije Italije stupio je u redove talijanskih partizana, ali je zbog bolesti ostavljen na terenu gdje je radio na formiranju prvih NO odbora u sjevernoj Italiji. Kasnije je izabran za komesara grupe talijanskih partizanskih odreda. Danas je nosilac »Partizanske spomenice 1941.« i 3 vojna odlikovanja.[482]

Suzika Bogdanić iz Zagreba djelovala je u dubokoj konspiraciji u kontraobavještajnoj službi po specijalnim zadacima Partije.

Bina R. Eskenazi, učenica iz Splita. Kao član SKOJ-a uključila se u rad splitske napredne omladine na početku ustanka. Njen rad su otkrile fašističke vlasti i u travnju 1942. osudile je na 15 godina robije. Na suđenju je imala odlično držanje. Nakon kapitulacije Italije stupila je u redove NOV-e, a kasnije je radila u pozadini kao sekretar MK KPH Rovinj;

Izidor J. Finci, učenik iz Splita. Član SKOJ-a. Od početka ustanka je bio vrlo aktivan u ilegalnoj splitskoj omladinskoj organizaciji. Uhvaćen od strane fašističkih vlasti pri jednoj diverziji i u travnju 1942, iako maloljetan, bio je osuđen na 10 godina robije. Nakon kapitulacije Italije stupio je u redove NOV-e, ali je već krajem rujna 1943. poginuo na Mosoru, kao borac Mosorskog partizanskog odreda;

Izidor A. Finci, prorabin. Naprednom pokretu pristupio je još u vrijeme školovanja na Teološkoj školi u Sarajevu. Član SKOJ-a od 1936. U ilegalnom je radu tijesno surađivao s Cadikom D. Danonom. U travnju 1942. fašističke vlasti su ga otkrile i osudile na 20 godi-

na robije. U zatvoru je produžio s ilegalnim radom: organizirao partijski aktiv, ideološko-politički rad s političkim zatvorenicima itd. Zbog toga ga je uprava zatvora strahovito i zvjerski mučila, pa je, prema jednoj verziji umoren glađu u zatvoru, a prema drugoj, odveden 1943. u Auschwitz, gdje je ubijen;[483]

Jozef M. Levi, učenik. Član SKOJ-a. Za nj se navodi »da se naročito isticao već na početku ustanka svojim radom u skojevskoj organizaciji i u udarnoj grupi učestvujući u vršenju sabotaža i diverzija«.[484] Nakon kapitulacije Italije stupio u redove NOV-e i u drugoj polovici rujna 1943. poginuo na Mosoru kao borac Mosorskog partizanskog odreda;

Miko M. Papo, brijački radnik. Član KPJ od 1936. Sudjelovao kao borac u redovima španjolske revolucionarne armije u građanskom ratu, a kasnije u redovima NOV-e. Poginuo u studenom 1943;

Rikard M. Šulc, trgovac. Prije rata nije pripadao naprednom pokretu, ali nakon dolaska fašista postao je jedan od najaktivnijih članova NOP-a. Bez obzira da bude otkriven, on se s cijelom svojom obitelji angažirao u prikupljanju pomoći za NOV-u i kao sekretar rukovodio organizacijom »Narodne pomoći«. Njegov rad nije mogao ostati neotkriven, pa su ga fašisti predali ustašama skupa sa ženom Blankom i sinovima Borisom i Draškom, koji su ih ubili;

Vili Švarc-Šimunov, službenik. Član KPJ. Godine 1941. bio je član MK KPH Split. Čim je počela fašistička okupacija aktivno je radio na organiziranju ustanka. Budući da su fašističke vlasti otkrile njegov rad, to je po direktivi Partije napustio Split i u kolovozu 1942. stupio u redove NOV-e. Neko vrijeme je bio komesar u jedinicama 3. dalmatinske brigade, a kasnije je radio u Agitpropu VŠ-a. Poginuo je 25. svibnja 1944. pri njemačkom desantu na Drvar.

Spomenut ćemo još neke koji su se istakli aktivnim radom već u početku ustanka i koji su stupili u redove NOV-e u početku 1942. godine. To su: Lili Abinun-Šimunov, dr Izidor Perera-Matić, Ruža Perera i Zora Perera. Posebno je značajan bio odlazak dra Izidora Perere-Matića u partizane. On je bio prvi liječnik-partizan

na teritoriju srednje Dalmacije i on je postavio prvu organizaciju saniteta pri Štabu 4. operativne zone, a kasnije pri Štabu 8. dalmatinskog korpusa i u njegovim jedinicama. Bio je odličan organizator sanitetske službe, ali je njegov rad bio prekinut pogibijom 25. siječnja 1944. kod sela Nadgradine. Bio je pogođen artiljerijskom granatom pri povratku sa savjetovanja vojnog saniteta koje je bio organizirao u Visu i na kojemu je održao vrlo zapažen referat. Poginuo je kao sanitetski potpukovnik. Njegove zasluge nisu zaboravljene: poslije rata u Splitu je podignuta nova vojna bolnica koja nosi ime »Dr Izidor Perera-Matić«.[485]

I ostali zdravstveni radnici Židovi iz Splita dali su značajan prilog vojnom sanitetu: dr Silvio L. Altaras, kojega je, kao šefa saniteta 25. divizije, mučki ubio, pri kraju svibnja 1945, nepoznati zločinac;[486] dr Jakov L. Altaras; dr Rudolf Herc; mr ph. Judita A. Abinun; mr ph. Ladislav E. Varijaš; dentist Aron H. Kabiljo, zatim studenti medicine Salamon M. Elazar i David M. Papo. Papo je poginuo 1944.

Spomenuli smo da su neki članovi Partije bili zaduženi da rade sa židovskom omladinom u Splitu još prije početka drugog svjetskog rata. Taj se rad odvijao u okviru židovske omladinske organizacije »Hašomer hacair«, a i van nje. Međutim, do masovnog pristupanja splitske židovske omladine naprednom pokretu došlo je pred početak drugoga svjetskog rata, a naročito neposredno iza fašističke okupacije. Židovska omladina u Splitu uključila se u rad splitske napredne omladine i sudjelovala u akcijama koje je u to vrijeme organizirao SKOJ: u prikupljanju oružja i sanitetskog materijala, u vršenju sabotaža i diverzija, u demonstrativnim manifestacijama (pri napadu Njemačke na SSSR) itd. Veći broj tih omladinaca i omladinki je primljeno u članstvo SKOJ-a u 1942. i 1943. godini. U sabotažama isticala se omladinka Matilda-Tilda J. Finci, koja je na ulici polila vitriolom fašističkog oficira i uspjela pobjeći u partizane. Poginula je kao borac krajem svibnja 1943. na Sutjesci u 5. neprijateljskoj ofanzivi.

Neki su omladinci bili uključeni u ideološko-političke tečajeve koje je organizirala skojevska organizacija, kao i u tečajeve prve pomoći, pripremajući se tako za sanitetske dužnosti u partizanskim jedinicama u koje je, u rujnu 1943, stupio veći broj omladinaca. Od ukupno 114 Židova, koliko ih je stupilo u NOR, više od polovice su bili omladinci, u prvom redu gimnazijski učenici i studenti. I ostali splitski Židovi, koji nisu stupili u redove NOV-e, bili su masovno uključeni u NOP. Njihov rad se ispoljio u raznim oblicima: u davanju materijalne i financijske pomoći za narodnooslobodilačku vojsku, u radu u ilegalnim partizanskim radionicama u kojima se izrađivalo rublje, čarape, džemperi i dr. za potrebe vojske. Neke starije osobe prešle su u rujnu 1943. na oslobođeni teritorij i uključile se u rad pozadine, prema sposobnostima. Rad nekih drugova u pozadini bio je posebno značajan, kao na primjer, rad ing. Josipa Morpurga, koji je iz jedinica NOV zadužen, nakon oslobođenja Splita, da osposobi tvornicu cementa u Majdanu.

Spomenuli smo da je u NOR-u sudjelovalo 114 splitskih Židova. Budući da je u Splitu pred drugi svjetski rat bilo 284 Židova, to znači da je u NOR-u sudjelovalo oko 40 posto. Taj postotak očito govori kako su gotovo svi koji su bili sposobni stupili u NOR. Istovremeno je to dokaz uspješnog rada splitske partijske organizacije u revolucioniranju narodnih masa. Od 114 učesnika, u NOR je stupilo: 1941 — 11; 1942 — 7; u prvoj polovici 1943 — — 6; u rujnu 1943 — 90. Od navedenog broja učesnika poginulo je u sastavu borbenih jedinica 29, ili oko 26%. Od učesnika iz 1941. stradalo je 5; iz 1942 — 2; iz prve polovice 1943 — 4; iz druge polovice 1943 — 18. Kao što se vidi, najveći broj ih je stradalo iz grupe koja je stupila u NOV u rujnu 1943. To su bili najvećim dijelom omladinci bez dovoljnog ratnog iskustva, koji su, zadojeni mržnjom prema okupatoru, jurišali u prvim borbenim redovima na neprijatelja. Od 114 učesnika u NOR-u, 82 su bili muškarci, od kojih je stradalo 26, i 32 žene od kojih su stradale 3.

Prema profesiji bilo je učesnika (u zagradi broj poginulih): učenika 29 (7), studenata 10 (3), trgovaca 11 (4), liječnika 4 (2), apotekara 2 (1), dentista 1 (—), službeni-

ka 25 (7), radnika 12 (2), pravnika 3 (2), inženjera 4 (1), profesora 2 (—), ekonomista 2 (—), domaćica 9 (1). Spomenut ćemo da je 21 stradao kao borac u jedinicama, 1 na političkoj dužnosti, 4 na pozadinskim dužnostima i 3 na sanitetskim dužnostima. Najveći broj je stradao na teritoriju Dalmacije, a neki su stradali u Bosni i Crnoj Gori.

Značenje Splita se ne iscrpljuje samo u aktiviranju splitskih Židova i njihovu uključivanju u NOV ili u NOP. Split je odigrao veliku ulogu u prihvatanju Židova izbjeglica s ostalih teritorija Jugoslavije, a u prvom redu s teritorija Bosne, Hercegovine i Hrvatske. U drugoj polovici 1941. skoncentriralo se u Splitu oko 3000 Židova izbjeglica, koje je Split prihvatio sa simpatijama i pružio ono što je mogao u to vrijeme pružiti. Fašistički se okupator nije mogao pomiriti s tolikom koncentracijom židovskih izbjeglica, pa je poduzeo mjere za njihovo raseljavanje. U studenom 1941. prebacio je u logore u Italiju grupu od 380 Židova, a zatim veću grupu u logor na Korčuli. Među židovskim izbjeglicama bilo je nekoliko predratnih članova KPJ, koji su stupili u vezu sa splitskom partijskom organizacijom i zajednički radili na prikupljanju Židova u NOP i u pripremama za njihov odlazak u partizanske jedinice u određenom momentu. Moramo naglasiti da su gotovo sve izbjeglice stupile u NOP i pomagali ga u granicama njihovih mogućnosti, materijalno i financijski, a velik broj, naročito drugarica, radio je u ilegalnim partizanskim radionicama za potrebe vojske. Splitska partijska organizacija je bila posebnu pažnju obratila prikupljanju i aktiviranju židovske omladine iz grupe izbjeglica, a u tom radu su bili posebno zaduženi Židovi izbjeglice, koji su pripadali naprednom pokretu još u predratnom periodu: dr Milan Zon, dr Lavoslav Kraus, Paula Zon i dr. Zahvaljujući tome radu, židovska omladina, koju je okupator prebacio iz Splita u logore u Italiju i na Korčulu, produžila je djelovati u okviru NOP-a, i veći broj je, nakon kapitulacije Italije, stupio u redove partizanskih jedinica. Spomenut ćemo omladinca Elija Altaraca iz Sarajeva, koji je nakon prebacivanja na Korčulu sudjelovao u napadu na talijansko utvrđenje iz kojega je odnesena veća količina

oružja i municije.[488] Prema nepotpunim podacima, nekoliko stotina Židova izbjeglica iz Splita, Korčule i Italije stupilo je u redove NOV-e, i to najvećim dijelom nakon kapitulacije Italije, a manji u toku 1942. i u prvoj polovici 1943. U vrijeme kapitulacije Italije oni su u najvećem broju logora organizirali razoružanje fašističke straže i naoružani stupili u redove NOV-e, kao borci, politički, pozadinski i sanitetski radnici. U očuvanim dokumentima posebno se naglašava rad nekih Židova izbjeglica, kako u vrijeme njihova boravka u Splitu, tako i u partizanima. Dr Milan Zon, koji je prije rata pripadao naprednom pokretu, posebno je zaslužan za organiziranje zdravstvene službe za izbjeglice u Splitu, a kasnije vojnog saniteta u sastavu jedinica NOV-e;[489] ing. Aleksandar Štajner izvršio je u listopadu 1943. vrlo važan partijski zadatak — demontiranje električne centrale kod Zadvarja, koju su Nijemci namjeravali uništiti;[490] ing. Oto Štajner bio je stručni organizator mnogih partizanskih radionica na Biokovu;[491] Paula Zon, predratni član KPJ, bila je jedan od organizatora rada AFŽ u Splitu, član Izvršnog odbora AFŽ za Dalmaciju i urednik časopisa »Dalmatinke u borbi«;[492] dr Žarko Almuli i dr Elza Hiršl-Karanfilović su uspješno organizirali zdravstvenu službu u Zbjegu u Italiji.[493] Kada govorimo o Zbjegu moramo posebno istaknuti veliku angaziranost narodne vlasti u Splitu u prebacivanju brojnih izbjeglica iz Splita na otoke i u Italiju, koji su tako u posljednji čas bili spašeni od njemačkih zločinaca. Nekoliko splitskih Židova, kao i Židova izbjeglica, koji su bilo iz kojih razloga ostali u listopadu 1943. u Splitu, Nijemci su odveli u logore i pobili ih. Od splitskih Židova u logore je odvedena i pobijena 121 osoba: 22 djece, 52 muškarca i 47 žena. Postavlja se pitanje — zašto je toliko splitskih Židova stradalo, zašto nisu prešli na oslobođeni teritorij? Osnovni je razlog bio u starosti tih osoba. Naime spomenuli smo da je među odvedenima u logore bilo 22 djece. Osim toga, oko 65 osoba bilo je staro od 55 do 80 godina, a neki mlađi ili su bili bolesni, ili pak nisu htjeli napustiti svoje stare roditelje. Vrlo mali broj splitskih Židova uspio se sakriti. Nijemci su najprije odveli muškarce i nekoliko žena, i to 14. listopada 1943. na Banjicu,

gdje su neki pobijeni, a ostali odvedeni u Auschwitz. Žene i djeca su odvedeni 11. ožujka 1944, i to u Jasenovac. To su bila masovna odvođenja, dok su kasnije bile odvedene manje grupe, koje su Nijemci otkrili. Isto je bilo i sa Židovima izbjeglicama, koji su odvedeni skupa sa splitskim Židovima, muškarcima ili ženama. Vrlo malo tih izbjeglica je uspjelo ostati skriveno u Splitu. Među njima je bila i dr Bukica Levi, liječnica iz Beograda, koja se krila pod imenom Vuke Majić. Ona je sve do konačnog oslobođenja Splita liječila obitelji partizana i izbjeglica, a osim toga održavala je i tečajeve za bolničarke, koje su kasnije otišle u partizane.

Danas, nakon 25 godina, prepolovljena splitska židovska zajednica s pijetetom se sjeća svojih članova koji su položili svoje živote u slavnoj narodnooslobodilačkoj borbi, kao i onih koji su stradali kao žrtve fašizma. Zajednica koja je pred drugi svjetski rat brojila 284 člana izgubila je 150 članova, što čini 52,8 posto. To je veliki danak u životima. Međutim, preživjeli članovi splitske židovske zajednice mogu biti ponosni doprinosom koji je ona dala u NOR-u — a on nije bio mali.

SPLITSKI ŽIDOVI — UČESNICI U NOR-u

Abinun M. Albert, učenik. Rođen u Travniku 1922. U NOV od rujna 1943.

Abinun A. mr. ph. Judita, apotekar. Rođena 1915. u Sarajevu. U NOV od rujna 1943. Stradala 1944.

Abinun-Šimunov A. Lili, domaćica. Rođena 1916. u Sarajevu. U NOV od kolovoza 1942. Nosilac dvaju vojnih odlikovanja.

Abinun M. Rifka, domaćica. U NOV od rujna 1943.

Abinun Rudi, trgovac. Rođen 1900. u Gračanici. U NOV od rujna 1943.

Albahari M. Albert, student. Rođen 1922. u Splitu. U NOV od rujna 1943. Demobiliziran u činu vodnika. Nosilac jednog vojnog odlikovanja.

Albahari M. Rifka-»Tamara«, domaćica. Rođena 1919. u Splitu. U NOV od 1942.

Altarac J. Albert, dipl. pravnik. Rođen 1911. u Travniku. Član KPJ od prije rata. U NOP od 1941. a u NOV od rujna 1943. Poginuo krajem rujna 1943.

Altarac R. Izahar, trgovac. Rođen 1897. u Sarajevu. U NOV od rujna 1943.

Altarac I. Rafael, učenik. Rođen 1928. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Altarac L. Rikica, učenica. Rođena 1929. u Sarajevu. U NOV od rujna 1943. Demobilizirana u činu potporučnika. Nosilac jednog vojnog odlikovanja.

Altaras S. Flora, domaćica. Rođena 1915. u Beču. U NOV od rujna 1943.

Altaras L. dr Jakov, liječnik. Rođen 1918. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Altaras Mihael-Miko, podoficir jugoslavenske vojske. Rođen 1915. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Altaras L. dr Silvio, liječnik. Rođen 1913. u Splitu. U NOP-u od 1941, a u NOV od rujna 1943. Poginuo u svibnju 1945. u činu sanitetskog majora.

Atias J. Avram, službenik. Rođen 1902. u Travniku. U NOV od rujna 1943.

Atias M. Avram, službenik. Rođen 1905. u Travniku. U NOV od rujna 1943.

Atias A. Klarica, učenica. Rođena 1931. u Travniku. U NOV od rujna 1943.

Atias-Alkalaj Sara, domaćica. Rođena 1901. u Fojnici. U NOV od rujna 1943.

Bogdanić Suzika, novinar. U NOP od 1942.

Broner J. Debora, učenica. Rođena 1925. u Splitu. U NOV od rujna 1943. Demobilizirana kao vodnik. Nosilac jednoga vojnog odlikovanja.

Broner J. Jozefina, službenica. Rođena 1921. u Splitu. U NOV od rujna 1943. Demobilizirana u činu st. vodnika. Nosilac jednoga vojnog odlikovanja.

Cajt B. Adolf, konobar. Rođen 1913. u Sarajevu. U NOV od rujna 1943.

Danon M. Aron, tipografski radnik. Rođen 1918. u Visokom. U NOV od 1941. Nosilac »Partizanske spomenice 1941.« i 4 vojna odlikovanja.

Danon J. Blanka, učenica. Rođena 1927. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Danon D. Cadik, prorabin. Rođen u Sarajevu. Član KPJ. U NOP od 1941., a u NOV od rujna 1943. Nosilac »Partizanske spomenice 1941.« i 3 vojna odlikovanja.

Danon M. Jozef, urar. Rođen 1920. u Visokom. Član SKOJ-a. U NOV od 9. rujna 1943. Poginuo u drugoj polovici rujna 1943. na Mosoru kao borac Mosorskog odreda.

Danon M. Rahela, službenica. Rođena 1915. u Visokom. U NOV od rujna 1943. Demobilizirana u činu potporučnika. Nosilac 3 vojna odlikovanja.

Danon M. Salamon, učenik. Rođen 1923. u Visokom. U NOV od 9. rujna 1943. Poginuo u drugoj polovici rujna 1943. na Mosoru kao borac Mosorskog odreda. Član SKOJ-a.

Diker D. ing. Andor, ing. kemije. Rođen 1912. u Rahovu (Rumunija). U NOV od 9. rujna 1943. Poginuo 14. rujna 1943. kraj Klisa kao borac Splitske čete.

Diker D. Erne, trgovački pomoćnik. Rođen 1918. u Budimpešti. U NOV od rujna 1943.

Diker D. Jakov, student tehnike. Rođen 1916. U NOV od rujna 1943. Umro 1944. u bolnici na Vidovu od posljedica ranjavanja.

Diker Martin, trgovac. Rođen 1900. U NOV od rujna 1943. U borbi je bio teško ranjen i ostao trajan invalid.

Diker-Perera D. Regina, službenica. Rođena 1903. U NOV od rujna 1943. Nosilac dvaju vojnih odlikovanja.

Drutter P. Albert, glumac. Rođen 1907. u Mostaru. U NOV od rujna 1943.

Drutter H. Ela, domaćica. Rođena 1919. u Ženevi. U NOV od rujna 1943. Nosilac dvaju vojnih odlikovanja.

Druter Izak (Braco), učenik. Rođen 1925. U zatvoru od svibnja 1943. do rujna 1943. Od rujna 1943. u NOV.

Elazar F. Artur, trgovac. Rođen 1897. u Beču. U NOV od rujna 1943.

Elazar S. David, trgovac. Rođen 1910. u Doboju. U NOV od rujna 1943. Poginuo u studenom 1943. na Jabuci kod Sinja kao borac Mosorskog odreda.

Elazar S. Josip, trgovac. Rođen 1916. u Doboju. U NOV od rujna 1943. Poslije rata ostao u JNA. Penzioniran u činu potpukovnika. Nosilac triju vojnih odlikovanja.

Elazar M. Salamon-Silvio, stud. medicine. Rođen 1920. u Sarajevu. U NOV od rujna 1943.

Elazar Salamon, poslovođa. Rođen 1898. u Sarajevu. U NOV od rujna 1943. Poslije rata ostao u JNA. Penzioniran u činu majora. Nosilac dvaju vojnih odlikovanja.

Engl-Anđelković F. Artur, trgovac. Rođen 1897. u Beču. U NOV od rujna 1943. Poginuo 1944.

Eskenazi R. Avram, učenik. Rođen 1923. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Eskenazi R. Bina, učenica. Rođena 1920. u Splitu. U NOP od 1941. Od travnja 1942. do rujna 1943. na robiji, a od tada u NOV. Nosilac dvaju vojnih odlikovanja.

Finci A. Izidor, prorabin. Rođen 1918. u Sarajevu. Član SKOJ-a od 1936. U NOP od 1941. U travnju 1942. odveli su ga fašisti u logor u Italiju i tu je umoren glađu. Prema drugoj verziji, iz Italije je odveden u Auschwitz, gdje je ubijen.

Finci J. Izidor, učenik. Rođen 1927. u Sarajevu. Član SKOJ-a. U NOP od 1941. Od travnja 1942. do rujna 1943. u fašističkom zatvoru. U NOV od 9. rujna 1943. Poginuo krajem rujna 1943. na Mosoru kao borac Mosorskog odreda.

Finci Š. Jahiel, službenik. Rođen 1909. u Sarajevu. U NOV od rujna 1943.

Finci J. Matilda-Tilda, učenica. Rođena 1926. u Splitu. Član

SKOJ-a. U NOP od 1941., a u NOV od rujna 1943. Poginula krajem svibnja 1943. na Sutjesci u toku 5. neprijateljske ofanzive, kao borac 1. prol. brigade.

Finci J. Mento, učenik. Rođen 1928. u Sarajevu. U NOV od rujna 1943.

Finci Š. inž. Salamon, inž. kemije. Rođen 1905. u Sarajevu. U NOV od rujna 1943. Poslije rata ostao je u JNA. Penzioniran u činu pukovnika. Nosilac 5 vojnih odlikovanja.

Finci M. Šalom, završio Trgov. akademiju. Rođen 1908. u Sarajevu. U NOV od 9. rujna 1943. Poginuo 16. rujna 1943. kod Zadvarja, kao borac Splitske čete.

Fišer-Levi A. Vilma, domaćica. Rođena 1916. u Sarajevu. U NOV od rujna 1943. Nosilac jednoga vojnog odlikovanja.

Fleš Eugen, optičar. Rođen 1913. U NOV od 9. rujna 1943. Poginuo krajem rujna 1943. na Mosoru kao borac Mosorskog odreda.

Gaon I. Mordo, službenik. Rođen 1908. u Sarajevu. U NOV od rujna 1943. Poslije rata ostao u JNA. Penzioniran u činu majora. Nosilac dvaju vojnih odlikovanja.

Gaon I. Rafaelo, student. Rođen 1922. u Splitu. Član SKOJ-a. U NOV od veljače 1943. Poginuo u listopadu 1943. kod Sinja.

Gertner J. Leo, trgovac. Rođen 1908. u Županji. U NOV od rujna 1943.

Glajher A. Karlo, trgov. putnik. Rođen 1912. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Glajher A. Nina, službenica. Rođena 1920. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Glajher A. Rudi, službenik. Rođen 1914. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Hajon I. Tina, službenik. Rođena 1910. u Splitu. U NOV od rujna 1943. Poslije rata ostala u JNA. Nosilac jednog vojnog odlikovanja.

Hartman Renato, učenik. Rođen 1924. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Herc dr Rudolf, liječnik. Rođen 1908. u Rogaškoj Slatini. U NOV od rujna 1943. Nosilac dvaju vojnih odlikovanja.

Kabiljo H. Aron, dentist. Rođen 1914. u Splitu. U NOV od veljače 1943. Nosilac dvaju vojnih odlikovanja.

Kabiljo Jozef, brijač. Rođen 1904. u Visokom. Član KPJ. U NOP od 1941. Kao komunist odveden 1942. u logor u Italiju, a zatim u Auschwitz. Ostao živ.

Kabiljo A. Jozef, krojač. Rođen 1911. u Doboju. U NOV od rujna 1943. Poslije rata ostao u JNA. Demobiliziran u činu kapetana. Nosilac dvaju vojnih odlikovanja.

Kac-Ljubičić inž. Mile. Rođen 1908. Član KPJ. U NOV od 1941. Nosilac »Partizanske spomenice 1941.« i triju vojnih odlikovanja.

Kajon Moise — Kajić Duško, učenik. Rođen 1923. u Sarajevu. U NOV od veljače 1943. U borbi teško ranjen i ostao invalid. Demobiliziran u činu poručnika. Nosilac dvaju vojnih odlikovanja.

Kamhi H. Moric, trgov. pomoćnik. Rođen 1915. u Mostaru. U NOV od veljače 1943. Poginuo u studenom 1943. kod Jabuke (Sinj) kao borac Mosorskog odreda.

Katan Salamon, stolár. Rođen 1909. u Sarajevu. U NOV od rujna 1943.

Kraus-Reić Elza, domaćica. Rođena 1922. u Prozoru. Uhapšena 1941., nakon 2 godine zatvora otišla u NOV 1943. Nosilac »Partizanske spomenice 1941.« i dvaju vojnih odlikovanja.

Levi M. Jozef, učenik. Rođen 1924. u Sarajevu. U NOP od 1941. a u NOV od 9. rujna 1943. Poginuo krajem rujna 1943.

Levi D. Moric, službenik. Rođen 1907. u Sarajevu. U NOV od rujna 1943. Poslije rata ostao u JNA. Penzioniran u činu potpukovnika. Nosilac triju vojnih odlikovanja.

Macner B. Ervin, student tehnike. Rođen 1915. na Rijeci. U NOV od rujna 1943.

Morpurgo Gabriela, domaćica. Rođena 1915. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Morpurgo inž. Josip, elektrostrojarski inženjer. Rođen 1908. u Rovinju. U NOV od rujna 1943. Demobiliziran u činu kapetana. Nosilac dvaju vojnih odlikovanja.

Morpurgo Julijana, student. Rođena 1921. u Splitu. U NOV od rujna 1943. Nosilac jednoga vojnog odlikovanja.

Morpurgo-Mladinov Silvana, dipl. pravnik. Rođena 1914. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Musafija M. Josip, učenik. Rođen 1924. u Sarajevu. U NOV od rujna 1943. U siječnju 1944. zarobljen od Nijemaca i odveden u logor u Njemačku. Poslije rata vratio se u Jugoslaviju.

Musafija M. Meir, student. Rođen 1919. u Sarajevu. U NOV od rujna 1943. Ostao u JNA kao magister farmacije. Pukovnik.

Musafija J. Nina, učenica. Rođena 1927. u Splitu. U NOP od siječnja 1942, u NOV od rujna 1943. Član SKOJ-a. Ima dva vojna odlikovanja.

Papo Š. Albert, trgov. pomoćnik. Rođen 1915. u Herceg-Novom. U NOV od rujna 1943.

Papo M. Aron, stolarski radnik. Rođen 1918. u Splitu. Član KPJ. U NOV od 9. rujna 1943. Poginuo pri kraju rujna 1943. (teško ranjen, da ne bi pao neprijatelju u ruke izvršio samoubojstvo) na Mosoru kao borac Mosorskog odreda.

Papo M. Blanka, učenica. Rođena 1925. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Papo M. Danko, stud. ekonomije. Rođen 1919. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Papo M. David, stud. medicine. Rođen 1919. u Splitu. U NOV od rujna 1943. Stradao 1944.

Papo Angelina, frizerka. Rođena 1919. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Papo A. Jozef, student. Rođen 1923. u Sarajevu. U NOV od veljače 1942.

Papo M. Joža, električar. Rođen 1923. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Papo M. Lea, učenica. Rođena 1927. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Papo Š. Leo, učenik. Rođen 1928. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Papo M. Mihael, knjigovođa. Rođen 1912. u Sarajevu. U NOV od 9. rujna 1943. Poginuo krajem rujna 1943. na Mosoru kao borac Mosorskog odreda.

Papo M. Menahem-Miko, brijački radnik. Rođen 1915. u Sarajevu. Član KPJ od 1936. Učesnik u španjolskom ratu. U NOV od rujna 1943. Poginuo u studenom 1943. kraj Splita.

Papo M. Srećko, brijački radnik. Rođen 1916. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Paškeš E. Bruno, učenik. Rođen 1923. u Splitu. Član SKOJ-a. U NOV od rujna 1943.

Paškeš E. Dora, učenica. Rođena 1927. u Splitu. Član SKOJ-a. U NOV od rujna 1943.

Paškeš G. Gastone, učenik. Rođen 1926. u Splitu. U NOV od 9. rujna 1943. Poginuo krajem rujna 1943. na Mosoru kao borac Mosorskog odreda.

Perera D. Mojsije — »Boris«, dipl. pravnik. Rođen 1905. u Splitu. U NOV od rujna 1943. Kao invalid prebačen na rad u pozadinu.

Perera-Matić dr Izidor, liječnik. Rođen 1912. u Veloj Luci. U NOV od veljače 1942. Poginuo 25. siječnja 1944. kraj Nadgradine. U vrijeme pogibije bio je šef saniteta 8. korpusa i u činu sanitetskog potpukovnika. Njegovo ime nosi nova vojna bolnica u Splitu.

Perera D. Ruža, dipl. filozof. Rođena 1908. u Veloj Luci. U NOV od veljače 1942. Nosilac dvaju vojnih odlikovanja.

Perera D. Zora, stud. medicine. Rođena 1920. u Veloj Luci. U NOV od veljače 1943. Poslije rata ostala u JNA. Penzionirana u činu sanitetskog pukovnika. Nosilac četiriju vojnih odlikovanja.

Rozenberg-Nikolić P. Dušan, dipl. ekonom. Rođen 1913. u Zagrebu. Član KPJ. U NOV od rujna 1943. Demobiliziran u činu kapetana. Nosilac dvaju vojnih odlikovanja.

Šenauer J. Geza, trgovac. Rođen 1903. u V. Bastajima. U NOV od rujna 1943.

Štajn-Papo M. Rozina, službenica. Rođena 1921. u Splitu. U NOV od rujna 1943.

Štajn A. Julije, urar. Rođen 1909. u Zrenjaninu. U NOV od 9. rujna 1943. Poginuo kraj Trsta 1945.
Štajner-Stanić Srećko, dipl. ekonom. Rođen 1931. u Zagrebu. U NOV od rujna 1943.
Štambuk Estera, učenica. Rođena 1924. u Splitu. U NOV od rujna 1943.
Šteg M. Sigmund, profesor. Rođen 1904. u Sarajevu. U NOV od rujna 1943.
Šulc E. Blanka, domaćica. Rođena 1904. u Sakulama. U NOP od početka ustanka. Odvedena od Nijemaca u ožujku 1944. u Jasenovac, gdje je ubijena.
Šulc R. Boris, učenik. Rođen 1924. u Zagrebu. U NOP od 1941. U listopadu 1943. odveden od Nijemaca na Banjicu i ubijen.
Šulc R. Draško, učenik. Rođen 1926. u Zagrebu. U NOP od 1941. U oktobru 1943. odveden od Nijemaca na Banjicu i ubijen.
Šulc M. Rikard, trgovac. Rođen 1899. u Moslavini. U NOP od 1941. U oktobru 1943. odveden od Nijemaca na Banjicu i ubijen.
Švarc-Šimunov Š. Vili, službenik. Rođen 1912. u Križevcima. Član KPJ. U NOP od 1941., a u NOV od kolovoza 1942. Poginuo 25. svibnja 1944. kod Drvara prilikom neprijateljskog desanta.
Varijaš E. mr ph. Ladislav, apotekar. Rođen 1904. U Paćiru. U NOV od ožujka 1943. Nosilac dvaju vojnih odlikovanja.
Viler H. Edita, učenica. Rođena 1927. u Radvanicama. U NOV od rujna 1943.

SPLITSKI ŽIDOVI KOJI SU STRADALI KAO ŽRTVE FAŠIZMA

Abinun A. Oskar, trgov. pomoćnik. Rođen 1902. u Derventi. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Abinun Salamon, duševni bolesnik. Rođen 1912. Odveden na Banjicu 14. 10 1943.
Alkalaj Jozef, trgov. pomoćnik. Rođen 1918. Odveden na Banjicu 14. 10. 1943.
Alkalaj Kalmi, muzičar. Rođen 1915. u Sarajevu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Altarac A. Leon (Juda), trgovac. Rođen 1878. u Sarajevu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Altarac S. Leon, student. Rođen 1916. u Splitu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Altarac-Nusbaum L. Irma, domaćica. Rođena 1894. u Budimpešti. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Altaras Roza, domaćica. Rođena 1894. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Biler I. Branko, trgovac. Rođen 1908. u Krapini. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Biler-Herlinger M. Ruža, domaćica. Rođena 1910. u Somboru. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Danon-Elazar S. Berta, domaćica. Rođena 1895. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Danon A. Moric, trgovac. Rođen 1886. u Visokom. Odveden 13. 10. 1943. na Banjicu.
Davidzon J. Asta, učenica. Rođena 1921. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Davidzon-Volner M. Cecilija, domaćica. Rođena 1878. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Davidzon J. Tedi, trgov. pomoćnik. Rođen 1910. u Splitu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Diker A. David, trgovac. Rođen 1887. u Rumuniji. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Diker-Fajg A. Fani, domaćica. Rođena 1889. Odvedena 14. 10. 1943. na Banjicu.
Ekštajn J. Vladimir, trgovac. Rođen 1892. u Poljskoj. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Elazar-Hajon Š. Flora, domaćica. Rođena 1895. u Sarajevu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Elazar S. Mordo, trgovac. Rođen 1891. u Gračanici. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Elazar M. Sida, učenica. Rođena 1924. u Sarajevu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Elazar M. Solomon, trgovac. Rođen 1894. u Sarajevu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Elazar-Altarac M. Zlata, domaćica. Rođena 1896. u Tešnju. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Eskenazi A. Samuel, trgov. pomoćnik. Rođen 1875. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Finci H. Albert, trgovac. Rođen 1885. u Sarajevu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Finci-Alhalel J. Blanka, domaćica. Rođena 1875. u Sarajevu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Finci Š. Blanka, dijete, Rođena 1939. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Finci A. Cezar, trgov. pomoćnik. Rođen 1912. u Splitu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Finci A. David, učenik. Rođen 1930. u Splitu. Odveden 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Finci-Kabiljo C. Hana, domaćica. Rođena 1890. u Sarajevu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Finci M. Markus, trgovac. Rođen 1888. u Sarajevu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Finci-Kon I. Mira, domaćica. Rođena 1907. u Zemunu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Finci Š. Moreno, dijete. Rođen 1936. u Splitu. Odveden 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Finci S. Mosko, učenik. Rođen 1933. u Splitu. Odveden 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Finci S. Saša, dijete. Rođen 1936. u Beogradu. Odveden 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Finci A. Tilda, učenica. Rođena 1930. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Finci-Levi D. Tilda, domaćica. Rođena 1915. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Finci A. Viktor, student. Rođen 1917. u Sarajevu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Fleš-Papo Erna, domaćica. Rođena 1917. u Sarajevu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Gaon I. Berta, učenica. Rođena 1927. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Gaon-Morpurgo I. Olga, domaćica. Rođena 1895. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Ginsberg-Diker D. Tereza, domaćica. Rođena 1914. u Sarajevu. Odvedena 14. 10. 1943. na Banjicu.

Ginsberg Nina, dijete. Rođena 1939. u Splitu. Odvedena 14. 10. 1943. na Banjicu.

Glajher M. Adolf, trgovac. Rođen 1880. u Poljskoj. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Glajher-Rozenfeld L. Erna, domaćica. Rođena 1891. u Poljskoj. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Gostl A. Bogdan, službenik. Rođen 1901. u Krapini. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Hajon J. Ana, domaćica. Rođena 1887. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Hajon L. Ester, učenica. Rođena 1924. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Hajon M. Ester, domaćica. Rođena 1884. u Višegradu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Hajon J. Isak, trgovac. Rođen 1874. u Splitu. Umro 1943. u Splitu od posljedica zvjerskog mučenja.

Hajon I. Josif, trgov. pomoćnik. Rođen 1905. u Splitu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Hajon J. Lelio (Eliezer), trgovac. Rođen 1889. u Splitu. Odveden 14. 10. 1944. na Banjicu.

Hajon L. Regina, učenica. Rođena 1923. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Handler Alfred. — Njegovo je ime upisano na Spomen-ploči u Židovskom hramu u Splitu, ali od živih Splićana nismo mogli saznati detaljnije podatke.

Handler Klara. — Njeno je ime upisano na Spomen-ploči

u Židovskom hramu u Splitu, ali od živih Splićana nismo mogli saznati detaljnije podatke.

Handler Maja. — Njeno je ime upisano na Spomen-ploči u Židovskom hramu u Splitu, ali od živih Splićana nismo mogli saznati detaljnije podatke.

Katan S. Debora, učenica. Rođena 1932. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Katan S. Mosko, dijete. Rođen 1940. u Splitu. Odveden 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Katan-Kamhi H. Sarina, domaćica. Rođena u Sarajevu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Koen Adolf, trgovac. Rođen 1878. u Splitu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Koen R. Umberto, trgovac. Rođen 1896. u Trstu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Kolin F. Frigyes, službenik. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Levi K. David, trgovac. Rođen 1875. u Brčkom. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Levi-Finci M. Klara, domaćica. Rođena 1882. u Sarajevu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Levi Lucijano, trgovac. Rođen 1905. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Levi Mošo. — Njegovo je ime upisano na Spomen-ploči u Židovskom hramu u Splitu, ali od živih Splićana nismo mogli saznati detaljnije podatke.

Levi Sara. — Njeno je ime upisano na Spomen-ploči u Židovskom hramu u Splitu, ali od živih Splićana nismo mogli saznati detaljnije podatke.

Levntal Sidonija, domaćica. Stara 60 godina. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Macner L. Bruno, direktor. Rođen 1878. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Macner-Levi S. Irma, domaćica. Rođena 1886. u Trstu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Maestro Salamon. — Njegovo je ime upisano na Spomen-ploči u Židovskom hramu u Splitu, ali od živih Splićana nismo mogli saznati detaljnije podatke.

Mandolfo A. David, advokat. Rođen 1863. u Dubrovniku. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Mikolaš F. Bruno, inženjer. Rođen 1906. u Zagrebu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Montiljo Bela, domaćica. Rođena 1886. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Montiljo S. Đulija, trgov. pomoćnik. Rođena 1888. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Montiljo S. Elda, trgov. pomoćnik. Rođena 1894. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Montiljo S. Irma, trgov. pomoćnik. Rođena 1905. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Montiljo S. Alice, trgov. pomoćnik. Rođena 1908. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Morpurgo I. Elvira, službenik. Rođena 1901. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Morpurgo J. Eugen, trgovac. Rođen 1877. u Splitu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Morpurgo R. Jakov, učenik. Rođen 1920. u Splitu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Morpurgo-Đentili J. Marija, domaćica. Rođena 1885. u Italiji. Odvedena 14. 10. 1943. na Banjicu.
Morpurgo I. Rikardo, trgovac. Rođen 1892. u Splitu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Morpurgo V. Tina, domaćica. Rođena 1907. u Splitu. Odvedena 14. 10. 1943. na Banjicu.
Morpurgo J. ing. Viktor, inženjer. Rođen 1875. u Splitu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Musafija M. Isak, trgovac. Rođen 1884. u Bijeljini. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Musafija-Konforti M. Tilda, domaćica. Rođena 1902. u Travniku. Odvedena 14. 10. 1943. na Banjicu.
Najman-Stoter V. Regina, domaćica. Rođena 1891. u Limanovu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Najman M. Zlatibor, trgovac. Rođen 1880. u Murskoj Soboti. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Papo-Nahmijas D. Berta, domaćica. Rođena 1896. u Banjoj Luci. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Papo J. David, trgovac. Rođen 1881. u Sarajevu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Papo-Altaras J. Estera, domaćica. Rođena 1899. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Papo S. Izrael, trgovac. Rođen 1905. u Sarajevu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Papo D. Jakov, učenik. Rođen 1928. u Splitu. Odveden 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Papo L. Klara, dijete. Rođena 1940. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Papo S. Leon, trgovac. Rođen 1901. u Sarajevu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Papo D. Mauricio, trgovac. Rođen 1881. u Sarajevu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.
Papo-Perera D. Mirjam, domaćica. Rođena 1910. u Veloj Luci. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Papo I. Rašel, dijete. Rođena 1940. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Papo L. Rašel, dijete. Rođena 1938. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Papo-Finci D. Rebeka, domaćica. Rođena 1890. u Sarajevu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.
Papo-Alkalaj I. Sida, domaćica. Rođena 1899. u Tuzli. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Papo L. Silvio, dijete. Rođen 1943. Odveden 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Perera dr Bencion, dipl. ekonomist. Rođen 1899. u Sarajevu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Perera M. David, trgovac. Rođen 1871. u Sarajevu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Perera-Papo B. Klara, domaćica. Rođena 1875. u Sarajevu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Raić V. Osvin, student. Rođen 1921. u Zagrebu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Raić A. Viktor, trgovac. Rođen 1886. u Zagrebu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Raić-Vortman Ž. Zdenka, domaćica. Rođena 1896. na Sušaku. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Rozental J. dr Rudolf, ing. kemije. Rođen 1896. u Beču. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Salom Greta. — Njeno je ime upisano na Spomen-ploči u Židovskom hramu u Splitu, ali nismo mogli dobiti detaljnije podatke od živih Splićana.

Salom Jozef. — Njegovo je ime upisano na Spomen-ploči u Židovskom hramu u Splitu, ali nismo mogli dobiti detaljnije podatke od živih Splićana.

Šefer Etal. — Njeno je ime upisano na Spomen-ploči u Židovskom hramu u Splitu, ali nismo mogli dobiti detaljnije podatke od živih Splićana.

Šefer Mirko. — Njegovo je ime upisano na Spomen-ploči u Židovskom hramu u Splitu, ali nismo mogli dobiti detaljnije podatke od živih Splićana.

Švarc-Adler J. Erna, domaćica. Rođena 1896. u Sl. Brodu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Švarc S. Lavoslav, trgovac. Rođen 1896. u Zagrebu. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Švarc L. Mirjam, učenica. Rođena 1922. u Sl. Brodu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Švarc L. Nada, učenica. Rođena 1927. u Splitu. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Tolentino Vittoria, glumica. Rođena 1885. u Dubrovniku. Odvedena 14. 10. 1943. na Banjicu.

Vajs L. Ljubica, trgovac. Rođena 1913. u Subotici. Odvedena 11. 3. 1944. u Jasenovac.

Viler Š. Herman, direktor. Rođen 1887. u Lesni. Odveden 14. 10. 1943. na Banjicu.

Izvori:
Arhiv Židovske općine u Splitu
Jevrejski muzej u Beogradu
Istorijski arhiv grada Beograda
Usmene izjave: ing. Josip Morpurgo, Silvana Morpurgo-Mladinov, Avram Atias — svi iz Splita.

Opaska redakcije: Popisi učesnika u NOR-u i žrtava fašizma načinjeni su prema podacima koje je bilo moguće sakupiti. Nakon toliko godina i uzevši u obzir da su mnoge obitelji potpuno nestale, vjerojatno u vezi s nekim osobama ima netačnih podataka. Postoji također mogućnost da su neke osobe čak izostavljene.

Najteži dani za splitske Židove nastali su tek dolaskom Nijemaca, nakon sloma Italije i kratkotrajnog oslobođenja Splita. Slutili su što ih očekuje i jedni su se pridružili partizanima, neki su unajmili lađe i pobjegli u Bari, a neki otišli u zbjeg. Mnogi se pak, naročito stariji, nisu mogli odlučiti da napuste domove, rodni grad, sve što su imali, i ostali su čekati sudbinu.

Nijemci su ušli u Split 27. rujna 1943. godine, praćeni ustašama. Neki su se Židovi posakrivali, ali teško je bilo živjeti i hraniti se neprimijećen, pogotovu s neprestanim racijama.

Istoga dana kada su Nijemci uzeli vlast u gradu, istakli su oglase u kojima Vojna komanda poziva sve Židove da se odmah toga dana prijave u zgradi bivšeg hotela »Ambasador« (danas Dom mornarice), gdje je Komanda zasjedala. Tko se ne prijavi bit će obješen. Ista kazna čeka, istaknuto je, one građane koji budu sakrivali Židove ili im u tome pomogli. Natpisi i parole što su ostali nakon povlačenja Narodnooslobodilačke vojske iz Splita, koje je trebalo ukloniti, nazivani su u tim proglasima »čifutskima i komunističkima«.

Čitavog dana i sutradan su se uplašeni Židovi, zajedno s preostalim talijanskim vojnicima, prijavljivali. Muškarci su odmah zadržani i poslani na prisilni rad, da čiste obalu od ruševina. Prijaviti su se morali i svi koji su imali Židove kao podstanare. Neki Židovi upotrebljeni su u kasarni Gripe da sortiraju razne vojne opljačkane predmete i odjeću, koju su građani, pod prijetnjom najstrože kazne vraćali u kasarnu na Gripama i u zgradu Realne gimnazije.[494]

Dan nakon toga objavljeno je oglasom da svi kućevlasnici moraju prijaviti općinskom redarstvu stanove što su ostali prazni nakon hapšenja Židova, kao i one u kojima Židovi još obitavaju.[495]

Zadržani Židovi internirani su u kasarni na Gripama. Obavljali su razne fizičke poslove, kao prenošenje sanduka i raznog materijala, čišćenje ruševina i sl. Hra-

nu su im donosili izvana na njihov trošak, ili su im dostavljali članovi obitelji koji su bili na slobodi. Oni preko šezdeset godina pušteni su na slobodu.

Sve židovske radnje u gradu zatvorene su, a posljednja među njima, 6. listopada, Morpurgova knjižara na tadašnjem »Trgu dra Ante Pavelića«.[496]

Na zatvorene dućane postavljena je obavijest »Zatvoreno po nalogu Ministra za oslobođene krajeve (E. Bulata)«, a na ispražnjene stanove »Judenwohnung — Beschlagnahme« (Židovski stan — Zapljena) i pečat njemačkog »Standort Komandanta« u Splitu.[497]

Njemački okupatori i njihovi ustaški suradnici započeli su i u mjesnoj štampi protužidovsku propagandu da bi opravdali svoje akcije i pokušali u narodu stvoriti raspoloženje protiv njih.

Tako ustaško »Novo doba« piše:

»OPET ŽIDOVI! Mi smo opazili da još ima Židova koji se nisu pokorili naredbi Standort Komandanta da se prijave, nego se kriju i pri pojavljivanju na ulici stvaraju shvatljivo neraspoloženje među građanstvom. — Osim toga što se pojavljuju na ulicama, oni sa svojstvenom drskosti ovoj rasi, zalaze u kafane: počinju sa svojim poslom: spekulacijom, zabranjenom prodajom i širenjem lažnih uzbudljivih viesti. Po naređenju g. Zapovjednika Miesta, morali su Židovi još 2. ovoga mieseca predati svoje radio-aparate i njihove dielove, ali oni taj nalog nisu izpunili... — Opominjemo židove, da takvo njihovo držanje može imati za njih vrlo neugodne posljedice.«[498]

Isti huškački cilj imao je i jedan drugi članak, objavljen nekoliko dana zatim u dnevnom listu, opisujući Židove kao neprijatelje čovječanstva, a počinjao je »Židovska mržnja sakriva u sebi ogromne snage uništavanja...«[499]

Stariji Židovi koji su bili pušteni kućama, opet su, nakon nekoliko dana, uhapšeni i zatvoreni u prizemlju bivše Banske palače (danas Komande JRM), a u noći između 12. i 13. listopada uhapšene su žene i djeca i smješteni u dvorištu Lučkog poglavarstva (Lučke kapetanije) na obali. Ukupno ih je tu bilo oko 150.

14. listopada uveče ukrcani su u parobrod »Rab«, kojim je upravljao kapetan Žuljević i odvedeni u Metković. Oni koje brod nije mogao ukrcati, pušteni su. Tim transportom odvedeni su svi splitski Židovi muškarci i izvjestan broj žena. Oni su odvedeni u Zemun, odakle veći dio u Auschwitz i tamo su završili život.[500]

17. listopada objavila je općina oglas, s datumom 15. listopada, pozivajući kućevlasnike da u roku od tri dana prijave stanove što su ostali prazni nakon interniranja Židova i Talijana, pod prijetnjom globe od 10—100.000 kuna.[501]

Sutradan su neki Židovi, koji nisu otpravljeni u Metković, pušteni na slobodu. Međutim i pola mjeseca zatim nalazila se grupa Židovki zatvorena u dvorištu Lučke kapetanije. Tjedan dana kasnije, 10. studenoga, pušteni su na slobodu svi Židovi koji su još bili u Splitu zatvoreni. Također i oni mlađi koji su ostali na prisilnom radu u Metkoviću.

Oni koji su ostali u Splitu, žene i djeca, bili su duže vremena na slobodi i samo neki su se uspjeli sakriti ili pobjeći na oslobođeni teritorij, dok su se neki nadali da će izbjeći sudbinu ostalih. Posljednji pouzdani podatak o njima jest da je redarstvena vlast pozvala 17. prosinca te godine »sve židove bez obzira na vjeru i državljanstvo« koji borave na području splitske općine da se odmah prijave i ponesu sobom dvije fotografije. Tko se ne prijavi, bit će najstrože kažnjen.[502]

Prema usmenim podacima preživjelih znade se da su sve preostale žene i djeca 11. ožujka 1944. uhapšeni i odvedeni kamionima, preko Imotskoga, u Jasenovac, odakle nitko nije izašao živ.[503]

Tako je u logore odvedeno 120 splitskih Židova, uglavnom starijih muškaraca, žena i djece, dok su mlađi većinom pristupili narodnooslobodilačkoj borbi.

Oko dvadeset Židova spasilo se zahvaljujući akciji splitskog liječnika, šefa zaraznog odjela Opće bolnice, dra Mihovila Silobrčića, koji ih je sve do kraja njemačke okupacije zadržavao u svojem odjelu kao bolesne, unatoč požurivanju Nijemaca i vlastitom riziku.[504]

Nekoliko dana prije oslobođenja uoči svojega bijega, pustili su Nijemci posljednje u Splitu zatočene Židove kućama, vrativši im ključeve njihovih stanova, koje su oni na povratku našli prazne i opljačkane.[505]

Tako su gotovo dvije trećine splitskih Židova poginule, što u borbi, što u logorima.

I Viktor Morpurgo, duša splitske Jevrejske zajednice, posljednji Židov staroga Splita, onoga koji je nestao, pošao je u smrt, sakrivši u posljednjem času prije odvođenja stare matične knjige svoje Općine, ostavivši tako u ostavštinu zavjet preživjelima i novijim naraštajima da ne zaborave svoju davnu, burnu i plodonosnu prošlost.[506]

POGOVOR

Nakon oslobođenja vratili su se preživjeli splitski Židovi u Split i nastojali da obnove, koliko im je to njihov tragično smanjeni broj dopuštao, svoj društveni život u ponovno privremeno osposobljenim prostorijama i hram. Tim akcijama započeli su prof. Solomon Kalderon i prvi predsjednik Općine poslije oslobođenja Rudolf Kraus, a zatim i predsjednici koji su slijedili, Slavko Hochsinger i inž. Hugo Toch. Hram je obnovljen naročito trudom predsjednika Hochsingera i dugogodišnjeg tajnika Menta Altarasa, koji se također založio za očuvanje i uređenje staroga groblja na Marjanu.

Pod rukovodstvom sadašnjeg predsjednika Slavka Zvezdića uspješno su obnovljene društvene i uredovne prostorije Općine, žarište suvremenog društvenog i kulturnog života splitskih Židova.

Danas živi u Splitu svega oko 120 Židova. Oni se ničim više ne razlikuju od ostalih građana i potpuno se utapaju u modernom i živom gradu od preko sto tisuća stanovnika. Sastaju se katkada u društvenim prostorijama uz pomalo pusti hram, na istom tom mjestu gdje su se četiri ili pet stoljeća sastajali, držani na okupu svojim etničkim osebujnostima, tradicijom od nekoliko milenija i onim posebnim osjećajem jedinstva što ujedinjuje ljude naročito nakon dugih zajedničkih patnji.

Oni danas pridonose životu grada i čitavog naroda na svim područjima privrede, kulture, znanosti i umjetnosti.

Grad Split potvrdio je vidno istaknuti doprinos židovske manjine svojoj starijoj i novijoj povijesti, počastivši tri najistaknutije ličnosti toga kruga: nazvao je jednu ulicu u središtu nekadašnjeg židovskog naselja unutar Dioklecijanove palače imenom Danijela Rodrige, a dio luke imenom Lazareta, njegova životnog djela; jedan trg u gradu imenom istaknutog borca za narodni preporod u Splitu i Dalmaciji Vida Morpurga, a najveću i najmoderniju bolnicu imenom zaslužnog liječnika i borca dra Izidora Perere.

Jer, bez pretjerivanja možemo reći da povijest Splita ne bi bila takva kakva je bila bez udjela splitskih Židova.

BILJEŠKE

1 U prošlosti je Splita, pa i u onoj novijoj do drugog svjetskog rata, bio uobičajen naziv »Židovi«, dok je danas službeno upotrebljavan naziv »Jevreji«, jer je prvi naziv katkada imao i neko pejorativno značenje i jer je naziv »Jevreji« uveden kao službeni naziv u Jugoslaviji 1929. god. U Splitu se, kao i drugdje, kao pogrdan naziv upotrebljavao izraz »Čifut«, ali tek od druge polovine prošlog stoljeća, jer taj naziv, koji nam je došao posredstvom Turaka, u početku nije imao uvredljiv karakter. — Enciklopedija Leksikografskog zavoda, 3, Zagreb 1958, str. 669.
Ipak sam se, dogovorno s predstavnicima splitskih Židova i s lektorom, odlučio za lokalni tradicionalni naziv »Židovi«, jer se taj odvajkada (ili u obliku »Žudija«) u Dalmaciji upotrebljavao.
U Splitu su fiksirani pojmovi Židovski hram, Židovski (ranije Žudijski) prolaz, Židovsko (ranije žudijsko) groblje. I prva kratka povijest G. Novaka, objavljena 1920. u nakladi knjižare Morpurgo imala je naslov »Židovi u u Splitu«. Izraz »Židov«, dakle, nema ni u Splitu, ni u ostaloj Hrvatskoj, pejorativno značenje.
Kada se pak mislilo na židovsku vjersku zajednicu, onda se ranije upotrebljavao naziv »izraelitska«.

2 Grgo Novak: Židovi u Splitu, Split 1920.

3 J. Tadić: Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća. Sarajevo 1937; J. Tadić: Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi, Jevrejski almanah 1959—1960, Beograd, str. 29—53.

4 J. Bojničić: Židovi u Hrvatskoj u X vijeku, Vienac XI/1879, br. 47, str. 750; Mažuranić: Gebalim, Kolo Matice hrvatske, VIII/1927, Zagreb, str. 28; V. Vinaver: O Jevrejima u Dubrovniku u XVIII veku, Jevr. almanah 1959—1960, Beograd, str. 65—78.

5 Viktor Morpurgo: Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću, Starine, knj. 52 i 53, sep. Zagreb 1962.

6 Duško Kečkemet: Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu, Izdanje Muzeja grada Splita 14, Split 1963.

7 Attilio Milano: Storia degli Ebrei in Italia, Torino 1963, str. XVI.

8 Simon Dubnov: Kratka istorija jevrejskog naroda, Beograd 1962, str. 15, 258.

9 Andrija Gams: Pogovor prijevodu Kratke istorije jevrejskog naroda Simona Dubnova, str. 247—250.

10 S. Dubnov, nav. dj. str. 115.

11 A. Milano, nav. dj. str. 5.

12 A. Milano, nav. dj. str. 5—29.

13 Cecil Roth: Gli Ebrei in Venezia. Roma 1933, str. 3—4.

14 C. Roth, nav. dj. str. 12.

15 C. Roth, nav. dj. str. 349; H. Gelb: Jevreji u Jugoslaviji, Enciklopedija Jugoslavije, knj. IV, Zagreb 1960, str. 488.

16 Članak G. B. De Rossija objavljen je 1878. u rimskom »Bullettino di archeologia cristiana«, serie III, anno III, a u prijevodu je objavljen 1880. god. u splitskom »Bullettino di archeologia e storia dalmata«, god. III, br. 3—4, str. 40—41, 50—54.

17 R. Egger: Der altchristliche Friedhof Manastirine, Forschungen in Salona, II, Wien 1926, str. 83—84; E. Dyggve: History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, str. 56.

18 Branimir Gabričević: Jevrejska općina u antičkoj Saloni, Jevrejski almanah, 1959—1960, Beograd, str. 9—10.

19 Frano Bulić: Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, XLIX, Split, 1928, str. 116—117.

20 F. Bulić, nav. dj. str. 118—124.

21 B. Gabričević, nav. dj. str. 10—15.

22 A. Milano, nav. dj. str. 423—431.

23 Crkveni historičar D. Fabjanić pretpostavlja da je Kristov apostol Jakov, propovijedajući rasutim Jevrejima bio i u Saloni »gdje su brojne obitelji Jevreja obitavale još od prvih godina vlade Augustove baveći se zanatstvom i trgovinom i imale su jednu bogatu sinagogu, koja je nakon propasti te metropole ponovo sagrađena u Splitu...« — D. Fabianich: La Dalmazia ne'primi cinque secoli del cristianesimo, Zadar 1874, str. 28.

24 A. Milano, nav. dj. str. 423—442.

25 Daniele Farlati: Illyricum Sacrum, tom. I, Venezia 1751, str. 302—303.

26 A. Gams: Pogovor nav. djelu Simona Dubnova: Kratka istorija jevrejskog naroda, str. 251—252.

27 Giuseppe Praga: Testi volgari spalatini del Trecento, Atti e memorie della Società dalmata di storia patria, vol. II, Zadar 1927, str. 83.

28 Isto, str. 84.
Jevrejski pisac Benjamin iz Tudela nalazi u XII stoljeću u gradu Otrantu (dakle na Jadranu) preko 500 jevrejskih tkalaca i tangara, što dokazuje da su se oni u srednjem vijeku pretežno bavili tim zanatima. U jednom kasnijem izvještaju splitskog kneza Nikole Correra iz 1583. godine spominju se državne takse za »Zuechu«, a posebno za Tangariju.
V. Morpurgo: Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću, Starine, knj. 52, str. 236 i bilj. 25; G. Novak: Mletačka uputstva i izvještaji, sv. IV, Zagreb 1964, str. 232.

29 C. Roth, nav. dj. str. 12.

30 V. Morpurgo: Li rinomati Ebrei de Spalato, Rukopis u arhivu obitelji Morpurgo u Splitu, str. 1.

31 D. Farlati, nav. dj. tom. III, Ecclesia Spalatensis, Venezia 1765, str. 343; G. Alačević: La Torre di Hervoja, Ephemeris Spalatensis, Zadar 1894, str. 31.

32 G. Novak: Povijest Splita I, Split 1957, str. 490.

33 V. Morpurgo, nav. rukopis, str. 1.

34 A. Milano, nav. dj. str. 49.

35 »Actum et datum Spaletj in nostro archiepiscopalj palatio, in ecclesia Sanctae Marie que est in Sinagoga...« — V. Rismondo: Registar notara Nikolela iz Agubija, Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 5, Split 1965, str. 22.

36 »Actum et datum Spaleti, in eius sinagoga...« — Isto, str. 33. Oba dokumenta nalaze se u Kaptolskom arhivu u Splitu (br. 63, skr. A).

37 »...vnam suam domum positam in Macerijs iuxta sinagogam magnam et viam publicam et prope domum capituli...« — V. Rismondo: Markulin Slovetić u svijetlu nekoliko notarskih spisa, Izdanja Historijskog arhiva, sv. 2, Split 1960, str. 78.

38 »Actum in (domo — precrtano) sinagoga olim Maroye Horesich...« — Isto, str. 78, bilj. 2.

39 V. Rismondo podrijetlo riječi »Sdorium« dovodi u vezu s latinskom riječi »(consi)storium« koja je označavala veliku dvoranu za sastanke carskog vijeća. — V. Rismondo: Registar..., str. 61.

40 U. Cassuto: Sinagoga, Enciclopedia italiana, XXXI, Roma 1936, str. 820.

41 A. Belas: Gdje je u Splitu bila izraelska bogomolja, Jadranski dnevnik, Split, 10. VII 1937, str. 9—10.

42 Statuta et leges Spalati (ed. J. Hanel), Zagreb 1878, cap. IV, str. 7—8.

43 L. Glesinger: Jevreji i Hrvati u arapskoj Španiji, Jevrejski almanah 1955—1956, Beograd, str. 35—45.

44 C. Roth: Gli Ebrei in Venezia.

45 G. Novak: Židovi u Splitu, str. 8; Vidi i stampu »Per L'Università degl'Ebrei della Città di Spalato«, Arhiv obitelji Morpurgo u Splitu.

46 Simone Luzzatto: Discorso circa il stato de gl'Hebrei et in particolar dimoranti nell'inclita città di Venetia, in Venetia, 1638, str. 1 i dalje.

47 Per L'Università degl'Ebrei . . ., str. 1.

48 A. Milano, nav. dj. str. 215.

49 J. Tadić: Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi, Jevrejski almanah 1959—1960, Beograd, str. 29—39.

50 Š. Ljubić: Listine odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike, Zagreb 1868—1891, sv. VIII, str. 253.

51 Commissio Leonardi Bollani comitis Spalati, Š. Ljubić: Commissiones et relationes Venetae, tom I, Zagreb 1876, str. 91.

52 Museo Correr, Venecija, Inquisitorato agli Ebrei, Codice Donà B. 20; Državni arhiv u Zadru, sv. II, poz. 1, br. 13.
Veliki broj dokumenata iz mletačkih arhiva, a koji se odnose na splitske Židove, sabrao je Viktor Morpurgo u razdoblju između dva rata. Poslužio se njima u radnji o Danijelu Rodrigi. Radnja je međutim za objavljivanje skraćena, te su u njoj objavljeni samo dokumenti koji se odnose na Rodrigu i izravno na splitsku skelu, dok su oni što se odnose na ostale splitske Židove izostavljeni. Koristio sam se djelomično Morpurgovim prijepisima tih dokumenata u Arhivu Jevrejske općine u Splitu, a djelomično njegovom rukopisnom radnjom »Li rinomati Ebrei di Spalato« u posjedu obitelji Morpurgo u Splitu. Ostali dokumenti objavljeni su u mletačkim izvještajima što su ih objavili Š. Ljubić i G. Novak u izdanju Jugoslavenske akademije.

53 H. Gelb: Jevreji u Jugoslaviji, Enciklopedija Jugoslavije, knj. 4, str. 488.

54 A. Milano, nav. dj. str. 283.

55 C. Roth, nav. dj. str. 76—77, 349—351.

56 L. Calvi: La Dalmazia nel commercio dell'Adriatico fino al periodo moderno, La rivista dalmatica, Zadar VIII/1925, fasc. I, str. 30—31.

57 G. Novak: Židovi u Splitu, str. 12—18; Isti: Split u svjetskom prometu, Split 1921, str. 85—97; Isti: Povijest Splita, II dio, Split 1961, str. 76—87.

58 V. Morpurgo: Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću, Starine, Zagreb, knj. 52/1962, str. 185—248, knj. 53/1966, str. 363—415.

59 Renzo Paci: La scala di Spalato e la politica veneziana in Adriatico, Quaderni storici 13, Ancona V/1970, fasc. I, str. 48—105.

60 Š. Ljubić: Commissiones et relationes Venetae, tom III, Zagreb 1880, str. 123—124.

60a R. Paci, nav. dj. str. 52—53.

61 V. Morpurgo, nav. dj. knj. 52, str. 186.

62 Isto, str. 186—187.

63 J. Tadić: Jevreji u Dubrovniku... str. 92—94.

64 V. Morpurgo, nav. dj. str. 189.

65 Isto, str. 190.

66 Isto, str. 190—191; J. Tadić, nav. dj. str. 43—44.

67 V. Morpurgo, nav. dj. str. 193—194.

68 Isto, str. 197—199.

69 Isto, str. 200.

70 Isto, str. 205—207.

71 Isto, str. 209.

72 Isto, str. 210—211.

73 Isto, str. 212.

74 Isto, str. 212—214.

75 Isto, str. 215—218.

76 Isto, str. 220.

77 Isto, str. 221—224; G. Novak: Mletačka uputstva i izvještaji, sv. IV, Zagreb 1964, str. 227—233; Isti: Povijest Splita, knj. II, str. 79—81.

78 V. Morpurgo, nav. dj. str. 225—226.

79 V. Solitro: Documenti storici sull'Istria e la Dalmazia, vol. I, Venezia 1844, str. 366—367.

80 V. Morpurgo, nav. dj. str. 227—228.

81 Isto, str. 229—231.

82 Isto, str. 231—232.

83 Isto, str. 228—229, 232—233.

84 Isto, str. 236—238; G. Novak: Mletačka uputstva i izvještaji, sv. IV, str. 345—347.

85 V. Morpurgo, nav. dj. str. 242.

86 Isto, Starine, knj. 52, str. 363—383.
Rodriginu diplomatsku aktivnost između Venecije i Rima a u vezi s gusarskim napadajima malteških vitezova na lađe koje su plovile Sredozemljem, obradio je vrlo opširno, na temelju obimne arhivske građe, pok. Viktor Morpurgo u svojoj monografiji o Danijelu Rodrigi i

splitskoj skeli. Budući da je tiskano samo ono što se izravno odnosi na samu skelu, taj je dio rukopisa (str. 109—258) ostao neobjavljen (Arhiv obitelji Morpurgo, Split).

87 Isto, str. 383.

88 Isto, str. 385.

89 Isto, str. 386—387.

90 Isto, str. 388—390.

91 Isto, str. 391—393.

92 Isto, str. 393—395, 399—401.

93 Isto, str. 395—397.

94 Isto, str. 399.

95 Isto, str. 404—405.

96 Isto, str. 413.

97 G. Novak: Povijest Splita, knj. II, str. 84.

98 V. Solitro, nav. dj. str. 367—368.

99 V. Morpurgo, nav. dj. str. 414; G. Novak: Mletačka uputstva i izvještaji, sv. V, Zagreb 1966, str. 219.

100 G. Novak: Povijest Splita, knj. II, str. 137—147, 164—167, 170—172.

101 Per l'Università degl'Ebrei della città di Spalato, str. 1—2, Arhiv obitelji Morpurgo, Split.

102 Simone Luzzatto: Discorso circa il stato de gl'Hebrei et in particolar dimoranti nell'inclita città di Venetia, Venetia 1638, str. 17.

103 Isto, str. 18—19.

104 A. Milano, nav. dj. str. 283.

105 C. Roth, nav. dj. str. 76—77, 349—350.

106 V. Morpurgo: Dva marana liječnika u Zadru godine 1480, Jevrejski narodni kalendar 5698, Beograd 1937—1938, str. 62—63. — Publiciran i u Archivio storico per la Dalmazia, Roma, god. XIII, vol. XXV, sv. 149.

107 G. Novak: Židovi u Splitu, str. 41—43.

108 A. Milano, nav. dj. str. 311.

109 C. Roth, nav. dj. str. 138—140.

110 G. Novak: Židovi u Splitu, str. 10.

111 Isti: Povijest Splita, knj. II, str. 111.

112 Isto, str. 113.

113 Isto, str. 113—114.

114 Isto, str. 114. Neki generalni providuri za Dalmaciju zabranjivali su svojim naredbama splitskim Židovima da drže kršćansku poslugu. Atti del Provveditore Generale in Dalmazia ed Albania, Lorenzo Dona, 1682—1684, Državni arhiv u Zadru, lib. I, carte 416.

115 A. Milano, nav. dj. str. 567—576.
116 Izvještaj generalnog providura Dalmacije Alvisa Marina inkvizitorima Židova u Veneciji, Zadar, 16. VIII i 7. IX 1795, Mletački arhiv, Inquisitoriato agli Ebrei, Busta 46.
117 Atti del Provveditore Generale in Dalmazia ed Albania, Vinc. Vendramin, Državni arhiv, Zadar, lib. III, carte 740, 1708—1711.
118 Nav. arhiv, Pietro Vendramin, 29. VIII 1728, lib. II, carte 631; Sebastian Vendramin, 1729—1732, lib. I, carte 904.
119 G. Novak: Židovi u Splitu, str. 28—29.
120 Isti: Povijest Splita, knj. II, str. 112—113.
121 Isto, str. 146.
122 J. Tadić: Iz istorije Jevreja..., str. 47.
123. Isto, str. 48.
124 Isto, str. 49.
125 Isto, str. 52.
126 D. Kečkemet: Urbanistički razvoj splitske luke, Pomorski zbornik, Zagreb 1962, str. 1404—1412.
127 Neobjavljeni dokumenti iz mletačkog arhiva Viktora Morpurga, Arhiv obitelji Morpurgo, Split.
128 V. Morpurgo: Daniel Rodriguez, rukopis, str. 27—51.
129 Objava generalnog providura Alvisa Zorzija 1630, Per l'Università degl'Ebrei della Città di Spalato, str. 3—4.
130 Objava Petra Moceniga, 1634, nav. dj. str. 5.
131 J. Tadić, nav. dj. str. 51—52.
132 Isto, str. 52.
133 V. Morpurgo: Li rinomati Ebrei di Spalato, rukopis, str. 5—8; Mletački arhiv, Atti del Provveditore Generale in Dalmazia Alvise Mocenigo, 8. IX 1636, carte 358; B. Franchi: Gli Ebrei in Dalmazia, Zadar, 1939, str. 21—23.
134 Nav. rukopis, str. 7.
135 Objava generalnog providura Katarina Cornara, 1667. Per l'Univ. degl'Ebrei, str. 5—6; Objava gen. prov. Antonija Barbara, 1670; V. Morpurgo: Li rinomati Ebrei di Spalato, rukopis, str. 11; B. Franchi, nav. dj. str. 23.
136 Podnesak glavara Udruženja Židova knezu i kapetanu Juliju Donadu 6. XI 1714. i zapisnik preslušanih svjedoka 7—14. XI 1714. Per l'Univ. degl'Ebrei, str. 28—38.
137 Podnesak splitskih Židova knezu i kapetanu grada Antunu Baseggi 24. VIII 1723. i zapisnik preslušanih svjedoka. Navedena stampa, str. 47—60; Antisemit B. Franchi izruguje se u svojoj radnji zaslugama splitskih Židova u obrani grada. Nav. dj. str. 34—35.
138 Proglas generalnog providura Alvisa Contarinija, 1759. Per l'Univ. degl'Ebrei..., str. 91—92.
139 Izjava splitskog kneza Danijela Balbija, 1759. V. Morpurgo, nav. rukopis, str. 26.
140 A. Milano, nav. dj. str. 110—117.
141 C. Roth, nav. dj. str. 152—155.

142 A. Milano, nav. dj. str. 133; G. Sabalich: Ebrei a Zara. U: Sotto San Marco, Zadar 1901, str. 99—114.
143 U. Inchiostri: Accenni agli Ebrei nei documenti e statuti Dalmati del Medio Evo, Archivio storico per la Dalmazia, Roma, VIII/1930, anno V, vol. VIII, fasc. 46, str. 471—480.
144 Državni arhiv, Zadar. Atti del Provveditore Generale in Dalmazia ed Albania Francesco Molin, 1623—1625, carte 413 (Dokumente prepisao V. Morpurgo).
145 V. Morpurgo: Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele, Starine, knj. 53, str. 393.
146 Libro d'oro, 5. V 1592, fol. 125, Muzej grada Splita; Per l'Università degl'Ebrei, str. 2; Državni arhiv, Venezia, Senato M., Reg. 1592 (V. Morpurgo); G. Novak: Židovi u Splitu, str. 20; isti: Povijest Splita, knj. II, str. 87.
147 G. Novak: Povijest Splita, knj. II, str. 281—284.
148 Squarzo di Memò Baruch di Spalato, Adi 29. Giugno 1680; Bilanzo della Bottega d'Abram Russo, L. D. 10. Febraro 1685. Spalato; Copia tratta dal Libro Bilanzo di Robba di Bottega delli qu. Josef Penso... Adi 28. Agosto 1698. Spalato. Per l'Università degl'Ebrei della Città di Spalato, str. 6—19.
149 Adi 24. Settembre 1713, Pubblicato, Stampa, Mercanti Cristiani della Città di Spalato c.(ontro) l'Università degl'Ebrei, Al Laudo, str. 1—2. Stampa u posjedu obitelji Morpurgo, Split; Proclama N H Donà Co. e Cap. di Spalato contro Ebrei, 1713, 24. Settembre, Per l'Università degl'Ebrei, str. 20.
150 Obje »stampe« iz kojih sam se koristio brojnim dokumentima i podacima čuvaju se u obitelji Josipa Morpurga, u Splitu, a bile su vlasništvo njihovog prvog splitskog pretka Davida Morpurga.
151 Assunzione de Borghi, 1713. 8. Ottobre, Per l'Università..., str. 25.
152 Capitoli proposti... Adi 6. Nouembre 1714, Per l'Università..., str. 28—29.
153 Isto, str. 30—38.
154 Isto, str. 39—43.
155 Isto, str. 43.
156 Fede N. H. Conte di Curzola, 1714. 20. Decembre, nav. dj. str. 44.
157 Fede N. H. Donà Co., é Capit. di Spalato, 1715, 3. Zugno, nav. dj. str. 45; Fede Sargente Gen. di Battaglia, 1715, 9. Luglio, nav. dj. str. 46.
158 Fede N. H. Priuli Co., é Cap. 1732. 15. Luglio, Per l'Università..., str. 61—63.
159 Fede del N. H. Contarini proueditor General, 1732. 16. Ottobre, Per l'Università..., str. 64—65.
160 Stampa, Mercanti Cristiani della Città di Spalato c. l'Università degl'Ebrei..., str. 15, 16.

161 Memoriale della Città e Territorio di Spalato in Collegio, 1749. 10. Marzo, Per l'Università..., str. 68—69.
162 Terminazione Sindici Inquisitori esecutiua alle Ducali Senato, 1751. 22. Aprile, Per l'Università..., str. 75—78.
163 Fede N. H. Triuisan Co., e Cap. di Spalato, 1754. 17. Giugno, Per l'Università..., str. 79—80.
164 B. Franchi, nav. dj. str. 42, 43.
165 G. Sabalich: Ebrei a Zara, u: Cronache zaratine, str. 116—124; B. Franchi, nav. dj. str. 26—28.
166 Supplica Sarti di Spalato in Coll., 1734. 17. Agosto, Per l'Università..., str. 66—67.
167 Nav. dj. 1734, 20. Agosto, str. 67.
168 Vnione de Sarti in Spalato con erezione di Arti, e Scuola chiusa, Per l'Università..., str. 81, 82.
169 Nav. dj., 1758. 10. Luglio, str. 82.
170 Supplica Sarti di Spalato in Collegio per'approuazione de'Capitoli presi, 1758. 4. Agosto, nav. dj. str. 83—84; Decreto Senato approua Capitoli presi da'Sarti, 1758. 23. Settembre, In Pregadi, nav. dj. str. 84—85.
171 Supplica Ebrei di Spalato a S. E. Co: e Capit. soprat li Capitoli presi da Sarti, 1758. 12. Nouembre, nav. dj. str. 85—87.
172 Nav. dj., 1758. 12. Nouembre, Spalato, str. 88.
173 Decreto Senato a fauor Ebrei di Spalato, 1758. 24. Genaro, In Pregadi, nav. dj. str. 88—89.
174 Ducali Senato a fauor Sarti per Ascolto contro Ebrei, 1759. 7. Giugno, nav. dj. str. 90; Fede N. H. Contarini Proued. Gen. in Dalmazia, 1759. 3. Settembre, nav. dj. str. 91—92.
175 Altra N. H. Daniel Balbi Conte Capit. di Spalato. 1759. 10. Nouembre, nav. dj. str. 93.
176 Estesa Sarti contro la sola Città di Spalato, Adi primo Aprile 1760; Risposta Città, 1760. 14. Aprile, nav. dj. str. 96—99.
177 Spazzo di Patta, e Taglio, Adi 7. Maggio 1770, Adi 8. Maggio 1760, nav. dj. str. 100—101.
178 Crittura Nostra, 1760. 10. Genaro, nav. dj. str. 102—104.
179 Crittura Auersaria, Adi 10. Gennaro 1760. M. V., nav. dj. str. 105—107.
180 1767. 5. Marzo, In Pregadi, nav. dj. str. 108—110.
181 Decreto Eccell. Senato a fauore Città di Spalato, 1759. 29. Decembre, nav. dj. str. 94, također str. 98, 102, 103, 106.
182 Bilanzo della Bottega d'Abram Russo, L. D. 10. Febraro 1685. Spalato, nav. dj. str. 9.
183 Spisi generalnog providura Dalmacije Albanija Giustina Antonija Belegna 1617—1622, list. 544—565. Državni arhiv, Zadar; V. Morpurgo: Li rinomati Ebrei di Spalato, rukopis, str. 4—5; B. Franchi, nav. dj. str. 9—17. (Franchijevo tumačenje u osnovi je neobjektivno i tendenciozno.)

184 Spisi gen. prov. Alvisa Zorzija, sv. jedini, list 204, Državni arhiv, Zadar; V. Morpurgo, nav. dj. str. 5.
185 Spisi generalnog providura Leonarda Foscola, sv. II, list 442; Spisi generalnog providura Antonija Bernarda, sv. jedini, list 127, Državni arhiv, Zadar; V. Morpurgo, nav. ruk. str. 9.
186 Fede di S. E. Simeon Contarini Proueditor General, 1732. 2. Ottobre, Per l'Università..., str. 63—64.
187 Spisi generalnog providura G. Contarinija (1662—1664), 7. I 1662, list 535, br. 212, Državni arhiv, Zadar.
188 B. Franchi, nav. dj. str. 23—24.
189 A. Milano, nav. dj. str. 576—580.
190 G. Novak: Povijest Splita, knj. II, str. 111.
191 Isto, str. 113.
192 B. Franchi, nav. dj. str. 43.
193 Giulio Bajamonti: Storia della peste che regnò in Dalmazia negli anni 1783—1784, Venezia 1786, tab. str. 168.
194 Stampa, Mercanti Cristiani della Città di Spalato c. l'Università degl'Ebrei, str. 19.
195 Državni arhiv, Venecija, Inquisitorato agli Ebrei, busta 20 (V. Morpurgo: Documenti, rukopis).
196 Per l'Università degl'Ebrei della Città di Spalato, Arhiv obitelji Morpurgo, Split.
197 Atti del Prouedittore Generale in Dalmazia, Pietro Valico, L. I, carte 392, No 336, Državni arhiv, Zadar.
198 Atti del Prou. Gen. Angelo Diedo, lib. II, carte 290, No 91, Državni arhiv, Zadar.
199 Atti del Prou. Gen. Sebastian Vendramin, lib. II, carte 222, No 102—103, Državni arhiv, Zadar.
200 C. Roth: Gli Ebrei in Venezia, str. 146—150.
201 A. Milano: Storia degli Ebrei in Italia, str. 503—505.
202 Atti del Prov. Gen. Alvise Zorzi, 1628—1630, carte 380, No 203, Državni arhiv, Zadar.
203 A. Milano, nav. dj. str. 553—558.
204 Isto, str. 613—642.
205 Atti della Comunità Israelitica dal 1662 al 1875, Inventarska knjiga, str. 1, Arhiv Jevrejske općine, Split.
206 C. Roth, nav. dj. str. 177—178.
207 Isto, str. 277.
208 Isto, str. 392—393.
209 Isto, str. 194.
210 Isto, str. 131—133; A. Milano, nav. dj. str. 588—589.
211 Casi e quindisi a favore degli Ebrei, Notizie e decreti: Anno 1718, 15 Dic.; 1719, 2. Marzo; 1752, Državni arhiv, Venecija (V. Morpurgo).
212 Ebrei di Terra e di Mare, Inquisitorato agli Ebrei, Državni arhiv, Venecija, busta 39.
213 Atti del Prov. Gen. in Dalm., Alvise Mocenigo, IV, carte 461, No 402, Državni arhiv, Zadar.
214 A. Milano, nav. dj. str. 563—566; C. Roth, nav. dj. str. 196.

215 C. Roth, nav. dj. str. 133—138.

216 Proglas gen. prov. Alvise Contarinija, Državni arhiv, Zadar, Atti del Provv. gen., lib. I, carte 235 (V. Morpurgo: Li rinomati Ebrei di Spalato, rukopis, str. 25—26).

217 Atti del Provv. gen. in Dalmazia Antonio Priuli, lib. II, carte 426, Državni arhiv, Zadar.

218 Nav. arhiv, Vinc. Vendramin, lib. III, carte 740, No 563, 631; B. Franchi, nav. dj. str. 28—29.

219 Nav. arhiv, Marin Antonio Cavalli, lib. I, carte 288, No 162.

220 C. Roth, nav. dj. str. 163—171.

221 A. Milano, nav. dj. str. 442—448.

222 Atti della Comunità Israelitica, Arhiv Jevrejske općine, Split, str. 11, 11ro, 14ro i dalje.

223 Atti della Comunità, str. 1, Arhiv Jevrejske općine.

224 »...nella nuova fabricazione della scuola«, Atti della Comunità, str. 1.

225 L. Morpurgo: Poezija jevrejske obitelji, rukopis u Muzeju grada Splita, str. 29.

226 Isto, str. 12ro.

227 Fotografije predratnog izgleda hrama, namještaja i obrednih i ukrasnih predmeta nalaze se u albumu u Jevrejskoj općini i u Muzeju grada Splita. Fotografije je izradila unuka starog splitskog fotografa Židova Goldsteina (Foto Slavija).

228 L. Morpurgo, nav. rukopis, str. 12.

229 Atti del Prov. gen. in Dalmazia Vinc. Vendramin, 13. X 1709, lib. IV, carte 406, No 326, Državni arhiv, Zadar.

230 G. Novak: Židovi u Splitu, str. 12; V. Morpurgo: Li rinomati Ebrei di Spalato, rukopis, str. 2, bilj. 8.

231 Atti della Comunità dal 1662 al 1875, Jevrejska općina, Split, str. 1.
Nestali dokument glasio je u prijevodu:
»Dne 18. travnja 1662. u Splitu.«
»U anketi, koju sam ja, Šimun Nadali, revizor Velemožne općine, poveo o njezinim dobrima na Marjanu, jer je bilo mnogih uzurpacija i prisvojenja na štetu Općine, zatražio sam od Židova da mi pokažu dozvolu po kojoj oni tvrde da je njima bilo dano mjesto na kojemu ukopavaju svoje mrtve, jer sam ja tvrdio da to mjesto pripada Općini.«
»I zato izjavljujem ja, goreimenovani Šimun Nadali, da sam, kao revizor dobio i primio od zakonom ovlaštene gospode upravljača sinagoge jednu dozvolu (koncesiju), njima izdanu dne 16. januara 1573. godine, a to samo u svrhu da dobijem uvid u nju i da od nje dadem načiniti jednu kopiju a uz obavezu sa moje strane, da ću je ja vratiti. Međutim, za njihovu garanciju dajem im ovu priznanicu.«

»Ja, Šimun Nadali potvrđujem gore izloženo.« — V. Morpurgo: Daniel Rodriguez, rukopis, str. 297. Fotografija u arhivu obitelji Morpurgo, Split.

232 V. Morpurgo: Daniel Rodriguez, Starine 53, str. 393.

233 B. Pinto: Groblje splitskih Jevreja na Marjanu, Jevrejski glas, Sarajevo, 1930.

234 Godine 1963. odlučeno je da se ukloni židovsko groblje na Marjanu, a posmrtni ostaci i kameni spomenici prenesu na novo groblje. Upozorio sam mjerodavne faktore da se ne radi o običnom groblju, već o jedinstvenom historijskom spomeniku, koji može svojim sadržajem i ambijentom obogatiti park Marjan. Komisija koju je imenovala Općinska skupština i kojoj sam bio član zaključila je 26. III 1964. god. da se staro židovsko groblje na Marjanu kao prvorazredni povijesni i kulturni spomenik sačuva, a samo nove grobnice, koje nisu ni podignute u staroj židovskoj tradiciji, prenesu na novo groblje. Zapisnik komisije u posjedu autora.

235 Atti della Comunità, str. 1.

236 Isto, str. 1—2.

237 Isto, str. 1ro.

238 Isto, str. 5.

239 Isto, str. 1ro.

240 A. Milano, nav. dj. str. 278—280, 521; C. Roth, nav. dj. str. 60.

241 A. Milano, nav. dj. str. 525—538; C. Roth, nav. dj. str. 59—70.

242 V. Morpurgo: Daniel Rodriguez, Starine 53, str. 391.

243 Isto, str. 393.

244 Isto, str. 395.

245 Pismo Domenica de Molina, priloženo izvještaju Almora Thiepola 31. I 1593, Mletački arhiv, no 1 i 2, Collegio Relazione, Busta 72 (V. Morpurgo).

246 Izvještaj co. e cap. Giacoma Michiela, 1624, Mletački arhiv, Collegio, Relazioni, busta 72 (V. Morpurgo).

247 G. Novak: Židovi u Splitu. Str. 41—43.

248 Mercanti Cristiani della città di Spalato c. l'Università degli Ebrei, stampa, str. 19.

249 B. Franchi, nav. dj. str. 43.

250 G. Novak: Povijest Splita, knj. II, str. 114.

251 C. Roth, nav. dj. str. 395—402.

252 V. Morpurgo: Li rinomati Ebrei, rukopis, str. 30. G. Novak u »Povijesti Splita« navodi da je splitski get osnovan u prvoj polovici XVIII st., najkasnije 1738. godine (knj. II, str. 115). U »Židovi u Splitu« pak veli da je splitskim Židovima naređeno da žive samo u getu 1779. godine (str. 55), što je mnogo vjerojatnije, jer smo vidjeli da su splitski Židovi 1749. bili raspršeni po čitavom gradu.

253 G. Novak: Židovi u Splitu, str. 55.
254 V. Morpurgo: Li rinomati Ebrei, str. 30.
255 Atti del Provveditore gen. in Dalmazia Franc. Grimani, 1754—1756, Lib. III, carte 235, no 138, Državni arhiv, Zadar (V. Morpurgo).
256 G. Novak: Povijest Splita, knj. II, str. 113.
257 V. Morpurgo, nav. rukopis, str. 36—37.
258 Pianta di Spalatro, Kriegsarchiv, Beč, sign. G I h 646—2; Pianta della città di Spalatro, G I h 647; Plan de la Ville de Spalatro, bez sign.; M. Muravi: Pianta di Spalato, G I h 646.
259 G. Bajamonti: Storia della peste che regnò in Dalmazia negli anni 1783—1784, Venezia 1786, str. 168, tabla.
260 G. Novak: Židovi u Splitu, str. 56—57.
261 Atti della Comunità, str. 1.
262 B. Franchi, nav. dj. str. 33—34.
263 H. Gelb: Jevreji u Jugoslaviji, Enciklopedija Jugoslavije, 4, str. 489.
264 Atti del Provv. gen. in Dalmazia Alvise Foscari, 1778—1780. fasc. II, smještaj 1 a, list 13, Državni arhiv, Zadar (V. Morpurgo, nav. rukopis, str. 27—30).
265 Ivan Katalinić: Memorie degli avvenimenti successi dopo la caduta della Repubblica Veneta..., Split 1841, str. 249—250. T. Erber: Storia della Dalmazia dal 1797. al 1814. Zadar 1886—1892.
266 S. Dubnov, nav. dj. str. 188; A. Milano, nav. dj. str. 341—352; C. Roth, nav. dj. str. 403—414.
267 Proglassenje Narodu Dalmatinskomu, Ivan Katalinić, nav. dj. str. 31—33; B. Franchi, nav. dj. str. 48.
268 V. Morpurgo: Li rinomati Ebrei, rukopis, str. 33—37; Suvremene bilješke Davida Morpurga priložene citiranoj stampi Per l'Università degli Ebrei della Città di Spalato; I. Katalinić, nav. dj. str. 37—43; G. Novak, Židovi u Splitu, str. 58—64; Isti: Povijest Splita, knj. III, str. 11—19.
269 B. Franchi, nav. dj. str. 50—55.
270 Isto, str. 55—58.
271 Isto, str. 58.
272 Isto, str. 59—60.
273 Državni arhiv u Zadru. Arhiv Guvernata, br. 4267, 2642, god. 1798, fasc. IV (V. Morpurgo, nav. rukopis, str. 40).
274 Arheološki muzej u Splitu, Ostavština Julija Bajamontija; Državni arhiv u Zadru, Arhiv Guvernata, br. 5175 (V. Morpurgo, nav. rukopis, str. 40).
275 Atti della Comunità, str. 1ro.
276 C. Roth, nav. dj. str. 417.
277 V. Morpurgo, nav. rukopis, str. 40; G. Novak: Židovi u Splitu, str. 63—64; isti: Povijest Splita, knj. III, str. 39—84.
Postojao je u arhivu splitske Jevrejske općine dokumenat, a danas zapis u inventarskoj knjizi o tome doku-

mentu, s naredbom generala Marmonta o izlazu Jevreja iz geta. (»Generale Marmont. Ordina sortita degli Israeliti dal Ghetto«). Atti della Comunità, str. 2.

278 Fašistički nastrojen autor povijesti Židova u Dalmaciji Bruno Franchi, koji se koristio podacima iz zadarskog arhiva, ali ih je pristrano i netačno tumačio, nije mogao da zaniječe Dandolove demokratske i frankofilske ideje, a ujedno nije htio da se odrekne zasluga »Talijana« Dandola, pa je to ovako naivno riješio: »Dandolo, taj oduševljeni pristalica francuskih demokratskih ideja, u dodiru s dalmatinskim pukom, osjetio je u svojoj duši ponovo buđenje starih osjećaja Mlečanina i Talijana, pa je izmijenio svoju prvotnu demokraciju i više puta potvrdio svoju vjeru u bolju budućnost Dalmacije.« (Nav. dj. str. 61).

Franchi, međutim, izgleda nije znao da je Vincenzo Dandolo bio sin mletačkog Židova, jer bi ga se u tom slučaju ipak odrekao.

279 Isto, str. 62.

280 V. Morpurgo, nav. rukopis, str. 41.

281 Luciano Morpurgo: Poezija jevrejske obitelji, prijevod V. Lozovine, rukopis u Muzeju grada Splita, str. 65—66, 111—112.

282 Il Cittadino, Trst, 1. I 1882.

283 V. Morpurgo: Daniele Rodriguez, osnivatelj splitske skele, rukopis u arhivu obitelji Morpurgo, str. 293.

284 J. Morpurgo: Parna tvornica opeka »Dujmovac«, Dalmacija-cement, Split 1960, br. 23, prilog str. 3; D. Kečkemet: Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu, Split 1963, str. 65—66.

285 D. Kečkemet, nav. dj. str. 66—67.

286 J. Morpurgo: Dalmatinska industrija cementa i njezino značenje za naše pomorstvo, Pomorski zbornik, knj. 2, Zadar 1964, str. 288—294.

287 Atti della Comunità, str. 15.

288 Isto, 13. I 1836, str. 19ro.

289 Isto, str. 4ro.

290 Isto, str. 2ro.

291 Isto, str. 2ro.

292 Isto, str. 3ro.

293 Isto, str. 30ro.

294 B. Franchi, nav. dj. str. 64.

295 Isto, str. 65.

296 Atti della Comunità, 2. III 1814, str. 3.

297 Isto, 1822, str. 5; 1836, str. 21ro i drugi.

298 Isto, 30. III 1818, str. 3ro.

299 Isto, str. 8.

300 Državni arhiv, Zadar, XIX, 1442 (V. Morpurgo); B. Franchi, nav. dj. str. 64—65.

301 Atti della Comunità, str. 32.

302 Isto, str. 34ro.

303 I. Katalinić, nav. dj. str. 250.
304 Atti della Comunità, str. 101ro, 102ro.
305 Isto, str. 102ro.
306 Isto, str. 11.
307 a. Giornale
b. II Registro delle famiglie della Comunità Israelitica di Spalato 1837, Anagrafico dell'università israelitica di Spalato.
c. 1855. III Libro delle famiglie della Comunità Israelitica di Spalato, Statistica delle Famiglie della Comunità Israelitica di Spalato 1mo Giugno 1855.
d. Statistica delle famiglie della Comunità Israelitica di Spalato, 1o Febbraio 1903, Arhiv Jevrejske općine, Split. Iz starih matičnih knjiga, Splitski almanah za god. 1925—26, Split 1927, str. 36—37.
308 Nav. arhiv, knj. II, str. 21—22.
309 Nav. arhiv, knj. II, str. 27—28.
310 Nav. arhiv, knj. III, str. 27—28.
311 Nav. arhiv, knj. III, str. 29—30.
312 Statistica delle famiglie della Comunità Israelitica di Spalato, 1o Febbraio 1903, str. 3, Arhiv Jevrejske općine, Split.
313 Isto, str. 8.
314 Iz starih matičnih knjiga.
315 Atti della Comunità, str. 33ro.
316 Zapisnici su uništeni ali postoje njihovi kratki sadržaji i zaključci Savjeta u Inventarskoj knjizi arhiva (Atti della Comunità) u Arhivu Jevrejske općine.
317 Isto, 1839, str. 27.
318 Isto, str. 28ro.
319 Isto, str. 4ro.
320 Isto, str. 5ro.
321 Isto, str. 83ro.
322 Isto, 20. IX 1834, str. 16; 17. I 1836, str. 21ro.
323 L. Morpurgo: Poezija jevrejske obitelji, rukopis, str. 91.
324 Atti della Comunità, 12. III 1824, str. 5, 5ro.
325 Isto, 15. III 1872, str. 78.
326 Isto, 31. XII 1873, str. 92.
327 Isto, 12. III 1871, str. 73.
328 Isto, 1. I 1820, str. 3ro; 18. VIII 1828, str. 9 i dalje.
329 Isto, 16. XII 1821, str. 4ro.
330 Isto, 21. IX 1831, str. 12.
331 Isto, 1. I 1858, str. 40ro.
332 Isto, str. 2ro, 3.
333 Isto, 22. IV 1828, str. 8ro.
334 Isto, 9. IX 1825, str. 6; 1839, str. 26ro.
335 Isto, 22. III 1829, str. 10.
336 Isto, 21. IV 1831, str. 11ro.
337 Isto, 10. VII 1831, str. 12.
338 Isto, 11. VIII 1831, str. 12.
339 Isto, 10. XI 1843, str. 31ro.

340 Isto, 30. XI 1843, str. 31ro.
341 Isto, 3. VI, 14. VIII 1873, str. 82ro, 83ro, 85ro, 86, 86ro.
342 Isto, 9. XI 1874, 11. II 1875, str. 98ro, 100ro, 103ro.
343 Lo Regolamento della Confraterna di Misericordia 5599 (1839), Arhiv Jevrejske općine, Split.
344 Isto, str. 2—8.
345 Isto, str. 10.
346 Isto, str, 11.
347 Isto, str. 11—15.
348 Isto, str. 24.
349 Atti della Comunità, 12. X 1829, str. 10ro.
350 Isto, 20. VII 1835, str. 18.
351 Isto, 10. I 1836, str. 19ro; 19. VI 1852, str. 37; Regolamento della Confraterna, str. 2.
352 L. Morpurgo: Quando ero fanciullo..., Roma 1938, str. 261, 262.
353 Isti: Poezija jevrejske obitelji, rukopis, str. 59.
354 Atti della Comunità, 20. IX 1825, str. 6ro.
355 Isto, 31. X 1825, str. 6ro.
356 Isto, 22. IV 1826, str. 7.
357 Isto, 27. V 1826, str. 7.
358 Isto, 11. VIII 1826, str. 7ro; 22. VIII 1826, str. 7ro.
359 Isto, 2. XI 1826, str. 7ro.
360 Isto, 13. IX 1829, str. 10ro; 10. III 1842, str. 30.
361 Regolamento della Confraterna di Misericordia, str. 17, 18—19.
362 Atti della Comunità, 6. V 1846, str. 34.
363 Isto, 26. I 1852, str. 37.
364 Isto, 1. II 1852, str. 37.
365 Isto, 14. VIII 1873, str, 84ro, 85; 29. I 1874, str. 93.
366 V. Nazor: Na Marjanu, Mladost, Zagreb 1926, br. 3; Novo doba, Split, 11. II 1928.
367 J. Pinto: Groblje splitskih jevreja...
368 Atti della Ćomunità, 13. III 1874, str. 94; 2. II 1875, str. 101.
369 Isto, 8. II 1800, str. 1ro; 1. I 1820, str. 3ro; 9. III 1828, str. 8ro, 14. III 1828, str. 8ro; 30. VI 1828, str. 9; 8. I 1829, str. 9ro; 24. VI 1844, str. 32; 30. VIII 1857, str. 40ro; 24. VI 1858, str. 41.
370 Isto, 21. XII 1828, str. 9ro.
371 Isto, 23. XII 1828, str. 9ro; 2. I 1829, str. 9ro.
372 Isto, 8. IX 1861, str. 45.
373 Isto, 16. VIII 1863, str. 51; Regolamento della Confraterna, str. 11—15.
374 Atti della Comunità, 7. XII 1864, str. 56ro.
375 Isto, 14. XI 1834, str. 16ro do 11. I 1840, str. 27.
376 Isto, 18. VI 1869, str. 68ro, 69, 70ro.
377 Isto, 23. VIII 1863, str. 52ro.
378 Isto, 3. I 1862. (1863?).
379 L. Morpurgo: Poezija jevrejske obitelji, str. 13, 14, 22; Atti della Comunità, 31. I 1842, str. 30.

380 Atti della Comunità, 23. VIII 1824, str. 5a.
381 Isto, 6. IX 1842, str. 30ro.
382 Isto, 1. VII 1840, 26. IX 1844, str. 32.
383 Isto, 7. XII 1864, str. 56ro.
384 Isto, 6. X 1872, str. 82.
385 Isto, 8. IX 1864, str. 55ro.
386 Isto, 25. VII, 15. VIII, 30. X 1837, str. 23, 24.
387 Isto, 18. VI 1857, str. 40; 7—11. VI 1858, str. 41.
388 Isto, 12. X 1854, str. 38ro; 1. XI 1872, str. 82.
389 Isto, 13. X 1863, str. 54.
390 Isto, 25. XI 1871, str. 78ro.
391 Isto, 18—19. VII, 4. VIII 1861, str. 44ro, 45; 25. XI 1871, str. 75ro, 78ro, 79.
392 Isto, 16. III 1828, str. 8ro.
393 Isto, 7. I 1845, str. 32ro; 15. III 1872, str. 78.
394 Isto, 28. III 1864, str. 54ro, 58.
395 L. Morpurgo: Poezija jevrejske obitelji, str. 13, 31.
396 Atti della Comunità, str. 123ro, 124.
397 Opise svih vjerskih obreda i običaja što slijede crpao sam iz već navedenog rukopisa Luciana Morpurga u Muzeju grada Splita (jedna kopija u Savezu jevrejskih bogoštovnih općina u Beogradu), »Poezija jevrejske obitelji«. Rukopis je pisan 1940. godine, ali autor opisuje zbivanja posljednjih nekoliko godina prošloga stoljeća, prije nego je otišao iz Splita u Veneciju na studije i malo zatim potpuno se iselio iz Splita u Rim.
398 Atti della Comunità, 7. IV 1843, str. 32; 14. III 1861, str. 44ro; 9. IV 1872, str. 79 i dr.
399 L. Morpurgo: Poezija jevrejske obitelji, rukopis, str. 49, 50.
400 D. Božić: Židovska škola u Splitu, Školski vjesnik, Split, VIII/1959, br. 7, str. 11.
401 Isto.
402 Arhiv obitelji Morpurgo, Split.
403 D. Božić, nav. dj. str. 12.
404 Atti della Comunità, 30. VIII 1823, str. 5.
405 Isto, 11. IV 1824, str. 5ro.
406 Isto, 17. VIII 1824, str. 5ro; 1. IX 1828, str. 9; 1. IX 1833, str. 15; 1. III 1834, str. 15ro.
407 Isto, 23. X 1825, str. 6ro.
408 Isto, 2. II 1827, str. 7ro; 1828, str. 8ro, 22. U jednoj kasnijoj ispravi tvrdi se da je Ante Curir bio učiteljem od 1824—1834. god. — Isto, 5. II 1866, str. 60ro.
409 Isto, 23. VI 1834, str. 15ro; 1. VIII 1834, str. 16; 17. VIII 1834, str. 16; 22. VIII 1834, str. 16; 15. IV 1835, str. 17ro.
410 Isto, 25. III 1835, str. 17, 18; 1836, str. 20ro.
411 D. Božić, nav. dj.
412 Atti della Comunità, 14. XI 1831, str. 12ro.
413 Isto, 12. III 1835, str. 17.
414 Isto, 16. XII 1835, str. 18ro.

415 D. Božić, nav. dj.; Atti della Comunità, 10. X 1837, str. 24.
416 Atti della Comunità, 12. VII 1836, str. 20ro; 15. VIII 1837, str. 23; 30. X 1837, str. 24.
417 Isto, 4. V 1840, str. 27ro.
418 Isto, 21. III 1824, str. 5ro.
419 Isto, 2. II 1831, str. 11ro.
420 D. Božić, nav. dj.
421 Atti della Comunità, 3. I 1836, str. 19ro; 29. V 1836, str. 20ro; 31. V 1836, str. 20ro; 15. VIII 1837, str. 23, 23ro; 17. V 1841, str. 29; 20. II 1843, str. 30ro; 23. VIII 1846, str. 34; 20. X 1846, str. 34; 25. III 1855, str. 39; 26. XI 1860, str. 43ro; 13. X 1863, str. 54; 6. I 1868, str. 62; 1868—1871, str. 65ro—74; 8. XI 1874, str. 97.
422 Isto, 30. III 1861, str. 46ro; 6. IV 1861, str. 47; 11. III 1866, str. 59ro; 16. XII 1868, str. 66ro; 16. VI 1862, str. 81.
423 Isto, 1868, str. 63ro; 1868, str. 65ro.
424 Isto, 1. III 1870, str. 69ro.
425 Isto, 24. X 1858, str. 41ro.
426 Isto, 20. VI 1861, str. 47.
427 Isto, 5. IX—31. X 1875, str. 104—105.
428 Isto, 6. XII 1871, str. 75ro—76.
429 Isto, 5. VI 1828, str. 9; 1. VII 1858, str. 41ro.
430 Lo Regolamento... str. 7—8.
431 Atti della Comunità, 7. V 1814, str. 3.
432 Isto, 24. II 1855, str. 38ro.
433 D. Jesurum: Mussafia Giacomo Amadeo. U: Š. Ljubić: Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia, Beč—Zadar 1856, str. 219—220.
434 Registro delle famiglie della Comunità Israelitica di Spalato, knj. II, str. 27—28, knj. III, str. 29—30, Arhiv Jevrejske općine, Split.
Pogrešno se kao godina rođenja Adolfa Mussafije navodi 1835, jer je u objema matičnim knjigama zapisana jasno 1834. godina.
Lorenzo Renzi: Adolfo Mussafia. A sessant'anni dalla morte, Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, a. 1964—65, t. CXXIII, Classe di scienze morali e lettere, str. 369; L. Renzi: Il carteggio di Adolfo Mussafia con Elise e Helene Richter, Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, a. 1963—64, t. CXXII, str. 497.
435 L. Renzi: Adolfo Mussafia...
436 Isto, str. 401—402.
437 Bibliografija Mussafijinih radova u: Bausteine zur romanischen Philologie, Festgabe für Adolfo Mussafia, zum 15. Februar, Halle a. d. s. 1905, pp. IX—XLVII, u redakciji E. Richter.
Literatura o Mussafiji: G. I. Ascoli: In memoria di A.

Mussafia. Rendiconti del Reale Istituto lombardo di scienze e lettere, serie II, vol. 38, 1905, str. 712—713; W. Meyer-Lübke: Nekrolog von A. Mussafia. Almanach der k. Akademie der Wissenschaften, 56, Wien 1906, str. 329—335; E. Richter: Adolf Mussafia. Zur 25. Wiederkehr seines Todestages. Zeitschrift für französische Sprache und Literatur, 55, 1932, str. 168—193; V. Crescini: Adolfo Mussafia. Romanica fragmenta. Torino 1932, str. 148—153; M. Pelaez: Mussafia, Adolfo. Enciclopedia Italiana; C. von Wurzbach: Mussafia, Adolfo. Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich; Herrn dr Adolf Mussafia k. k. Hofrath... zum 60. Geburtstag. Wien 1895; P. G. Degli scritti di Adolfo Mussafia, professore di filologia romana nell'università di Vienna, Nazionale, Zadar. 21. XII 1864; Ad Adolfo Mussafia gli studenti italiani della Dalmazia, Split 1904.

438 Statistica delle famiglie... Arhiv Jevrejske općine, Split; L. Morpurgo: Poezija jevrejske obitelji, str. rukopisa 81.

439 Isto, str. 8.

440 D. Kečkemet: Prvi splitski fotografi, Slobodna Dalmacija, Split, 27. II 1963.

441 L. Morpurgo: Quando ero fanciullo, str. 82—85.

442 D. Kečkemet: Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu. Izdanje Muzeja grada Splita, sv. 14, Split 1963 (objavljeno također u časopisu »Mogućnosti«, Split 1962, br. 11, 12, 1963, br. 1); isti: Vid Morpurgo, Jevrejski almanah 1961—1962, Beograd, str. 58—67.

443 Isti: Neobjavljena dalmatinska bibliografija Vida Morpurga za 1861. godinu. Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, sv. X (1963), str. 427—443; H. Morović: Sa stranica starih knjiga, Split 1968.

444 S. Dubnov: Kratka istorija jevrejskog naroda, str. 227.

445 Spomenica 1919—1969, Savej jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1969, str. 14.

446 V. Morpurgo: Li rinomati Ebrei di Spalato, rukopis, str. 41—42.

447 Spomenica, str. 23—38.

448 Statistika obitelji, pripadnika Židovskoj bogoštovnoj općini u Splitu, od 1/11 1918, Arhiv Jevrejske općine Split.

449 Spomenica, str. 205.

450 V. Morpurgo: Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću, Starine, knj. 52 i 53, Zagreb 1962, str. 185—248, 363—415.

451 Jevrejski narodni kalendar 5698, Beograd 1937—38, str. 57—64.

452 Jevrejski glas, Sarajevo, 1929, br. 17, 18.

453 Jevrejski glas, 1937, br. 22.

454 Kruno Prijatelj: Splitska slikarica Tina Morpurgo, Jev-

rejski pregled, Beograd, god. XI/1960, br. 10—11, str. 16—18.

455 Prikazi splitskih koncerata u dnevniku Novo doba 7. III, 13, 23. IV, 4. V, 17. VI 1938, 14. VI 1939.

456 Jadranski dnevnik, Split, 20. V 1935; Nova doba, Split, 4. VI 1937, 5. XII 1938, 10—27. V 1939; Kazalište, Split, 1946, br. 2—3; Slobodna Dalmacija 24. VI 1945, 17. II, 16, 29. XII 1946, 4. XII 1947, 8. I 1948.

457 Statistika obitelji, pripadnika Židovskoj bogoštovnoj općini, str. 11.

458 Catalogo della Casa editrice Dalmatia di Luciano Morpurgo, Spalatino, Roma.

459 L. Morpurgo: Quando ero fanciullo, Roma 1938.

460 Jedan rukopis nalazi se u Muzeju grada Splita, a jedan u Savezu jevr. općina u Beogradu.

461 L. Morpurgo, Spalatino: Caccia all'uomo! Vita, sofferenze e beffe. Pagine di diario 1938—1944, Roma 1946.

462 Postoji u autorovoj zbirci oko 400 snimaka Splita, od kojih se u Muzeju grada Splita nalazi oko 100.

463 G. Altaras: Lia, Pripovijest, Split, Nakladna knjižara Morpurgo, 1918.

464 Splitski almanah za god. 1925, str. 79. Splitski almanah za god. 1925—1926, str. 80.

465 Fotografije u Muzeju grada Splita. Tekstovi plakatâ na kupalištu Bačvice bili su: Attenzione. E'vietato l'ingresso agli ebrei — Ultimatum. Entro le 12,15 tutti gli ebrei devono essere fuori dal bagno — Attaccapanni infetto! E' stato usato da un ebreo — Non guardatevi dai pescicani, guardatevi dagli ebrei — Attenzione! Giudeo! Pericolo pubblico No 1 — Epigrafe: Essendo caduti 20 cent nella Sinagoga, Isacco perì nella mischia; D. Gizdić: Dalmacija 1941, Zagreb 1957, str. 227.

466 Prijava židovskih dobara. San Marco, Split, 27. VIII, 4. IX 1941.

467 Come gli Ebrei secondano i piani di Stalin. Il Popolo di Spalato 24. VII 1943.

468 Gli Ebrei al lavoro. Ti con nu, nu con ti, G. II, br. 16, str. 2.

469 D. Gizdić, nav. dj. str. 187.

470 V. Morpurgo: Li rinomati Ebrei di Spalato, Split, oktobar 1941. Rukopis u arhivu obitelji Morpurgo, Split.

471 Sigmund Šteg: Uspomene iz Splita za okupacije 1941—44. Rukopis u Jevrejskoj općini, poslan iz Izraela, radi upotrebe pri sastavljanju ove radnje.

472 Ratni kroničar Splita Antun Kisić bilježi u svome Ljetopisu 16. lipnja 1943. godine da se u gradskoj luci zaustavio parobrod što je prevozio iseljene Jevreje s otoka Brača, Hvara i Korčule, ukupno oko 900 muškaraca, žena i djece. Navodno su ih prevezli neke na Pag, a

ostale na Rab.
A. Kisić: Ljetopis grada Splita. Rukopis u Muzeju revolucije u Splitu.

473 S. Šteg, nav. rukopis.

474 L. Morpurgo: Caccia all'uomo! Str. 76—79, repr. str. 80—81, 128—129.

475 Kada se 1964. godine obnavljao pločnik Narodnog trga, predlagao sam da se sačuva dio ispečenog pločnika, kao uspomena na jedno sramotno i zločinačko fašističko djelo, ali nisam naišao na razumijevanje. — D. Kečkemet: Jedan historijski spomenik je nestao. Povodom uklanjanja dijela pločnika na splitskom Narodnom trgu, Slobodna Dalmacija, 8. IV 1964.

476 Pričalo se da je taj bjesomučni ispad poduzet kao represalija zato što su Splićani bojkotirali talijansku svečanost »Mornarskog dana«, kojom prigodom je mjesni NOO dijelio letke, pozivajući građanstvo da toga dana ne vješa zastave niti prisustvuje paradi na obali. Uz to se, navodno, otkrilo da se s krova kuće nasuprot tribini namijenjenoj političkim funkcionerima, namjeravala baciti bomba.
A. Kasić, nav. ruk. 8, 11, 12, 13. VI 1942; D. Gizdić, nav. dj. str. 304.

477 D. Gizdić, Dalmacija 1941.

478 Isti, Dalmacija 1942.

479 Isto.

480 B. Kvesić, Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1960.

481 Usmena izjava Cadika D. Danona.

482 Pismene izjave: Mate Bilobrka, generalpotpukovnika, Nisima Albaharija, dra Leona Geršковića, Svetozara Antulova, Borisa Stanojevića, Dinka Denovskoga, Joška Perišića. Izjave se nalaze u Cadika Danona.

483 Usmena izjava Cadika D. Danona.

484 D. Gizdić, Dalmacija 1941.

485 Isti, Dalmacija 1942.

486 L. Kraus, Dr Silvije Altaras. Vojnosanitetski pregled 7—8, 1947.

488 D. Gizdić, Dalmacija 1943.

489 Isto.

490 Isto.

491 Isto.

492 Isto.

493 Isti, Dalmacija 1944—1945.

494 A. Kisić: Ljetopis, 28, 29. IX 1943.

495 Isto, 30. IX 1943.

496 Isto, 30. IX, 5. X 1943.

497 Isto, 9. X 1943.

498 Isto, 6. X 1943.

499 M.: Židovska mržnja, Novo doba 14. X 1943, str. 2.

500 A. Kisić, nav. rukopis, 12, 13, 15. X 1943; Usmeni podaci preživjelih Židova u Splitu.

501 A. Kisić, nav. rukopis 17. X 1943.

502 A. Kisić, nav. rukopis, 18. X, 3, 10. XI, 17. XII 1943.

503 Usmeni podaci preživjelih.

504 Prema popisu dra Mihovila Silobrčića u zaraznom odjelu Opće bolnice u Splitu bili su u vrijeme njemačke okupacije zaklonjeni slijedeći Židovi: Ivan Singer Josipov, Abram Altaras Josipov, Benjamin Kabilio pk. Salamona, Erna Gleicher ž. Adolfa, Lenka Kabilijo ž. Morica, Saša Finci dra Salamona, Štefanija Halm ž. Samuela, Frida Sehaffer p. Adolfa, Robert Drutter p. Bernarda, Paul Dittersdorf Hugov, Helena Dittersdorf ž. Hrga, Rosa Steg ž. p. Morica, Berta Müller Ivanova, Hugo Dittersdorf-Balović p. Lea, Ingrid Berghoff dra Emanuela, Ruth Dittersdorf-Balović Hugova, David Finci Leonov.

505 S. Šteg. nav. rukopis.

506 Podatke za ovo poglavlje o splitskim Židovima u vrijeme drugog svjetskog rata crpao sam osim iz navedenoga, iz zapisanih uspomena preživjelih svjedoka, sakupljenih u židovskoj Općini u Splitu (Zadik Danon, Leon Altarac, Adelka Hochsinger, Avram Atias, Petar Ostojić, Jozef Levi, Lili Antunac, Silvana Morpurgo); iz faksimila pisama V. Morpurga ili onih upućenih njemu 1943. godine; iz povijesnog pregleda židovskih općina u Jugoslaviji (Spomenica 1919—1969, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1969, str. 96—98); također iz pričanja nekih suvremenika.

UPOTRIJEBLJENI IZVORI I LITERATURA

1. RUKOPISI I IZVORNA ARHIVSKA GRAĐA

F. Alačević: Memorie storiche della Communità Israelitica di Spalato, Arhiv Jevrejske općine, Split.

Album fotografija nekadašnjega židovskog hrama u Splitu i uništenih predmeta iz hrama, Arhiv Jevrejske općine, Split.

Atti della Comunità Israelitica dal 1662 al 1875, Inventarska knjiga, Arhiv Jevrejske općine, Split.

Estratto dell' Esame Semestrale, Scuola Elementare Israelitica di Spalato, Školske godine 1821/22—1827/28. i 1834/ /35—1836/37, Državni arhiv, Split.

Giornale, Dnevnik rođenja, vjenčanja i smrti Židova splitske Jevrejske općine, 1817—1855, Arhiv Jevrejske općine, Split.

Giornale, Registro delle famiglie della Comunità Israelitica di Spalato, Arhiv Jevrejske općine, Split.

A. Kisić: Ljetopis grada Splita. Rukopis u Muzeju revolucije u Splitu.

Libro d'oro. Muzej grada Splita.

Libro delle famiglie della Comunità Israelitica di Spalato, Statistica delle famiglie della Comunità Israelitica di Spalato, 1mo Giugno 1855, Arhiv Jevrejske općine, Split.

Mercanti cristiani della Città di Spalato c. l'Vniversità degl' Ebrei, Al laudo, Stampa (Venecija oko 1750), obitelj Morpurgo, Split.

L. Morpurgo: Poezija jevrejske obitelji, rukopis, Muzej grada Splita.

V. Morpurgo: Daniel Rodriguez osnovatelj splitske skele, rukopis, obitelj Morpurgo, Split.

V. Morpurgo: Li rinomati Ebrei di Spalato, rukopis, obitelj Morpurgo, Split.

V. Morpurgo: Prepisana građa iz mletačkog i zadarskog državnog arhiva, obitelj Morpurgo, Split (Atti del Provveditore Generale in Dalmazia ed Albania 1617—1792, Državni arhiv, Zadar; Archivio di Stato, Venezia).

Moše Ben Haj Levi: Memorie riferibilmente agli Israeliti di Spalato, Arhiv obitelji Morpurgo, Split.

Per l'Università degl'Ebrei della Città di Spalato, Stampa. (Venecija oko 1770), obitelj Morpurgo, Split.

Registro delle famiglie della Comunità Israelitica di Spalato 1837, Anagrafico dell'università di Spalato, 1855, Arhiv Jevrejske općine, Split.

Lo Regolamento della Confraterna di Misericordia 5599 (1839), Arhiv Jevrejske općine, Split.

Regolamento disciplinare interno della Comunità Israelitica di Spalato, 3 dijela, Državni arhiv, Split.

Sefer Aiasciar — ossia Libro de ordine della genealogia dell uomo contento molti fatti... specialmente degli Israeliti, prijevod s hebrejskog Davida Morpurga, Split 1845.

Statistica delle famiglie della Comunità Israelitica di Spalato, 1. Febbraio 1903, Arhiv Jevrejske općine, Split.

Statistika obitelji pripadnika Židovskoj bogoštovnoj općini u Splitu, od 1. XI 1918, Arhiv Jevrejske općine, Split.

2. OBJAVLJENA ARHIVSKA GRAĐA

D. Farlati: Illyricum Sacrum, tom. I, III, Venezia 1751, 1765.

Š. Ljubić: Commissiones et relationes Venetae, sv. I—III, Zagreb 1876, 1877, 1880.

Š. Ljubić: Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike, Zagreb 1868—1891, sv. VIII.

G. Novak: Commissiones et relationes Venetae, sv. V, Zagreb 1966.

G. Novak: Mletačka uputstva i izvještaji, sv. IV, Zagreb 1964.

G. Praga: Testi volgari spalatini del Trecento, Atti e memorie della Società dalmata di storia patria, vol. II, Zadar 1927.

V. Rismondo: Markulin Slovetić u svijetlu nekoliko notarskih spisa, izd. Historijskog arhiva, sv. 2, Split 1960, str. 69—79.

V. Rismondo: Registar notara Nikolela iz Agubia, izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 5, Split 1965, str. 5—64.

V. Solitro: Documenti storici sull'Istria e la Dalmazia, vol. I. Venezia 1844.

Statuta et Leges civitatis Spalati (ed. J. Hanel), Zagreb 1878.

3. LITERATURA (KNJIGE I ČLANCI)

J. Alačević: La Torre di Hervoja, Ephemeris Spalatensis, Zadar 1894.

G. Bajamonti: Storia della peste che regnò in Dalmazia. negli anni 1783—1784, Venezia 1786.

A. Belas: Gdje je u Splitu bila izraelska bogomolja, Jadranski dnevnik, Split, 10. VII 1937, str. 9—10.

N. Bezić: Jewish historical monuments in Split, Beograd 1962.

N. Bezić—Božanić: Jevrejski historijski spomenici u Splitu, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, Zagreb XIII (1964), br. 4, str. 110—113.

J. Bojničić: Židovi u Hrvatskoj u X vijeku, Vienac XI, 1879, br. 47, str. 750.

D. Božić: Židovska škola u Splitu, Školski vjesnik, Split, VIII/1959, br. 7, str. 11—12.

F. Bulić: Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, XLIX, Split 1928, str. 116—117.

U. Cassuto: Sinagoga, u: Enciclopedia Italiana, XXXI, Roma 1936, str. 820—822.

(Č. Čičin-Šain): Mladi dani Vita Morpurga, Novo doba, Split, 7. V 1938.

S. Dubnov: Kratka istorija jevrejskog naroda (Pogovor A. Gamsa), Beograd 1962.

E. Dyggve: History of Salonitan Christianity, Oslo 1951.

R. Egger: Der altchristliche Friedhof Manastirine, Forschungen in Salona, II, Wien 1926.

T. Erber: Storia della Dalmazia dal 1797. al 1814, Zadar 1886—1892.

D. Fabianich: La Dalmazia ne'primi cinque secoli del cristianesimo, Zadar 1874.

C. Fisković: Splitski lazaret, Četiri priloga historiji grada Splita u XVII i XVIII st., izdanje Muzeja grada Splita, sv. 4, Split 1953, str. 5—37.

B. Franchi: Gli Ebrei in Dalmazia, Zadar 1939. (Pretiskano iz »San Marco«, organa Fašističke federacije Dalmacije).

B. Gabričević: Jevrejska općina u antičkoj Saloni, Jevrejski almanah, 1959—1960, Beograd, str. 9—10.

H. Gelb: Jevreji u Jugoslaviji, Enciklopedija Jugoslavije, knj. 4, Zagreb 1960, str. 448—491.

D. Gizdić: Dalmacija 1941, Zagreb 1957.

D. Gizdić: Dalmacija 1942, Zagreb 1959.

L. Glesinger: Jevreji i Hrvati u arapskoj Španiji, Jevrejski almanah 1955—1956, Beograd, str. 35—45.

U. Inchiostri: Accenni agli Ebrei nei documenti e statuti Dalmati del Medio Evo, Archivio storico per la Dalmazia, Roma VIII/1930, anno V, vol. VIII, fasc. 46, str. 475—480.

Iz starih matičnih knjiga. (O židovskim matičnim knjigama u Splitu i njihovim obiteljima). Splitski almanah za god. 1925—26. Split 1927, str. 36—37.
Jevreji, Enciklopedija Leksikografskog zavoda, knj. III, Zagreb 1958, str. 669—674.
Jevrejska bogoštovna opština. — »Jarden«. Splitski almanah za god. 1925—26. Split 1927, str. 80—95.
I. Katalinić: Memorie degli avvenimenti successi dopo la caduta della Repubblica Veneta, Splita 1841.
D. Kečkemet: Jedan historijski spomenik je nestao, Slobodna Dalmacija, Split, 8. IV 1964.
D. Kečkemet: Neobjavljena dalmatinska bibliografija Vida Morpurga za 1861. godinu, Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, sv. X, Zadar 1963, str. 427—443.
D. Kečkemet: Prvi splitski fotografi, Slobodna Dalmacija, Split 27. II 1953.
D. Kečkemet: Urbanistički razvoj splitske luke, Pomorski zbornik, Zagreb 1962, str. 1393—1438.
D. Kečkemet: Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu, Split 1963 (Pretiskano iz Mogućnosti, Split, 1962, br. 11, str. 1044—1070, br. 12, str. 1156—1179, 1963, br. 1, str. 57—58).
D. Kečkemet: Vid Morpurgo, Jevrejski almanah 1961—1962, Beograd, str. 58—67.
S. Luzzatto: Discorso circa il stato de gl'Hebrei et in particolar dimoranti nell'inclita città di Venetia, Venezia 1638.
Š. Ljubić: Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia, Beč—Zadar 1856.
R. A. Michieli—Vitturi: Storia delle cose successe in Dalmazia dalla dissoluzione del veneto governo aristocratico fino all' ingresso delle armi di s. m. Francesco II imperatore e re. Split 1883.
A. Milano: Storia degli Ebrei in Italia, Torino 1963.
H. Morović: Sa stranica starih knjiga, Split 1968, str. 22—24, 171.
L. Morpurgo: Caccia all'uomo, Roma 1946.
L. Morpurgo: Quando ero fanciullo, Roma 1938.
V. Morpurgo: Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću, Starine, knj. 52 i 53, Zagreb 1962, str. 185—248, 363—415.
V. Morpurgo: Dva marana liječnika u Zadru godine 1480, Jevrejski narodni kalendar 5698, Beograd 1937—38, str. 57—64.
V. Morpurgo: Jevreji u Splitu pri padu Mletačke Republike, Narodna židovska svijest, I/1924, 25/26, str. 5—6.
G. Novak: Povijest Splita, knj. I—III, Split 1957, 1961, 1965.
G. Novak: Split u svjetskom prometu, Split 1921.
G. Novak: Židovi u Splitu, Split 1920 (Storia degli Ebrei a Spalato, Israel 1925).

R. Paci: La scala di Spalato e la politica veneziana in Adriatico, Quaderni storici 13, Ancona 1970, str. 48—105.

B. Pinto: Groblje splitskih Jevreja na Marjanu, Jevrejski glas, Sarajevo, 1930, br. 6.

B. Pinto: Među splitskim žudijama, Jevrejski glas, Sarajevo, 1928, br. 33.

K. Prijatelj: Splitska slikarica Tina Morpurgo, Jevrejski pregled, Beograd 1960, br. 10—11, str. 16—18.

S. Rendić: O imenu Židova, Kritika 12, Zagreb 1970, str. 406—410.

L. Renzi: Adolfo Mussafia, A sessant'anni dalla morte, Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, god. 1964—65, t. CXXIII, str. 370—403, Venezia 1965.

G. B. de Rossi: Monumento dei martiri storici di Salona e sepolcreto cristiano di quella città, Bullettino di archeologia e storia dalmata, Split 1880, G. III, br. 3—4, str. 36—41, 50—54.

C. Roth: Gli Ebrei in Venezia, Roma 1933.

G. Sabalich: Ebrei a Zara, sotto San Marco, Zadar 1901.

J. S(modlaka): + Vito Morpurgo, Sloboda, Split, 1. II 1911.

Splitski Jevreji (Iz »Splitskog almanaha«), Pregled, Sarajevo, 1928, br. 46; Jevrejski glas, Sarajevo 1928, br. 4.

Spomenica 1919—1969, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd (1969).

M. Š(karica): Vid Morpurgo i naše svećenstvo, Jadranska pošta, Split, 24. XII 1932.

J. Tadić: Doprinos Jevreja trgovini s dalmatinskim primorjem u XVI i XVII veku, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1966, str. 33—46.

J. Tadić: Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi, Jevrejski almanah 1959—1960, Beograd, str. 29—53.

J. Tadić: Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća, Sarajevo 1937.

V. Vinaver: O Jevrejima u Dubrovniku u XVII veku, Jevrejski almanah 1959—1960, Beograd, str. 65—78.

THE PLACE OF JEWS IN THE HISTORY OF THE CITY OF SPLIT

The decision to write the history of the Jewish community in the city of Split was prompted by two facts, i.e. by the important and positive part played by the Jews in the city's past, and by the dwindling of their number and vanishing of old traditions, particularly in the wake of the tragic events associated with the madness of World War II. These two facts fully justify the collection of the data still available and its publication before it is too late.

We hope that the present paper will attract attention from various quarters, that is to say not only in the region of which Split is the natural centre, owing to the fact that a Jewish community has continuously been present in the city for about two thousand years and that, taking an active part in city affairs, particularly from the 16th century on, they climbed the social ladder, winning general appreciation.

Despite their small number, ranging between 200 and 300 persons, the part played by the Jewish community in the city's distant and recent past was so significant that its history generally coincides with the history of the city and vice versa.

Archaeological excavations carried out in the area of the large and wealthy Roman city of Salona, the capital of the Roman province of Dalmatia, have yielded traces of a well established Jewish community in that city (the parent city of Split) during the earliest centuries of the Christian era. The finds involved witness the existence of religious practices of the Jews of Salona, their separate cemetery, etc.

The data referring to the presence of Jews in the Middle Ages are not abundant, and the Jewish communities in the Dalmatian towns are rarely mentioned in existing mediaeval documents.

The Roman city of Salona had been destroyed in the early 7th century A. D. whereupon the surviving citizens, including the members of the Jewish colony, took refuge within the strong walls of the neighbouring large palace of the emperor Diocletian. The Jews had then been co-founders of the new settlement from and around which gradually grew the city of Split.

We are allowed to conclude, from some later documents, that a Synagogue existed in the most prominent, i.e. the southern, part of the new city soon after its founding. This seems to be confirmed by the fact that even in 15th and 16th centuries that part of the city was dubbed Synagogue. Because of the reduction of their number in the city and the increasing dislike of Jews by the Catholic church, the old Synagogue was given up and another building, probably a modest one, was adapted as their place of worship.

The mediaeval Jewish community in the city of Split was long remembered by the surviving term »zueca«, usually applied to localities occupied by tanners and dyers in various Dalmatian towns, and the Split Jews were for centuries engaged in the above-mentioned trades.

The 16th century documents, however, abound in interesting data concerning the Jewish community settled in the city of Split. Quite a number of Spanish-Portuguese Sephardim immigrants, attracted by the considerable exchange of goods between the Republic of Venice, to which the city then belonged, and the Ottoman Empire, that reached as far as the mountain chain extending along the Dalmatian coast, encircling some of its cities, chose Split as the port of transhipment where the sea-borne trade was taken over by caravans and vice versa.

A Spanish Jew, named Daniel Rodriga (short for Rodriguez), played a leading role in promoting further development of that exchange of goods between Europe and the oriental countries. Realizing the paramount importance of the port of Split in that two-way trade, Rodriga feverishly set to work by explaining his foresighted plans and by engaging all his great abilities, all his efforts, and even his property, in order to help Split become a large port of transhipment with a lazaretto for quarantine purposes. Rodriga tried to persuade his contemporaries that the caravan-carried trade following the old mainland routes was much safer than the sea-borne trade and that Split was the most favourable starting point of the ancient caravan routes leading not only to Turkey, but to the rest of Asia as well.

Rodriga conceived the idea of building a large lazaretto in the port of Split where men and goods coming from the eastern countries would be put under quarantine before being carried by ships to Venice and thence to the rest of Europe. The goods coming from the western countries would be discharged at Split and then carried eastwards by caravans.

Despite all the problems which he encountered, Rodriga's efforts were eventually crowned with success, and by the end of 16th century Split became an important port of transhipment vith a huge lazaretto, one of the largest in Europe, answering the requirements of a large volume of the two-way trade for nearly three centuries.

Aided by his Jewish friends in Venice and Constantinople, Daniel Rodriga succeeded in organizing the sizable goods traffic via Split. The Venetian Republic more than once acknowledged his merit, rewarding not only him, but also the Jewish communities of both Venice and Split with special privileges, and showing great confidence in him on every occasion. By successfully completing various political missions in Turkey, Rodriga proved worthy of that confidence. Similar tasks were also performed by some other members of the Jewish colony of Split.

In recognition of their merits, the Venetian authorities showed a high degree of tolerance towards the members of the Jewish minority; as far as the city of Split is concerned, they were entitled to almost all the privileges of its regular citizens. This fact stands out in stark contrast to the treatment of Jews in other European countries of that time. The two-way trade flowing via Split, to be sure, was in the hands of influential Turkish and Venetian Jewish families, but the citizens of Split, including the city's Jews, derived considerable profit from it. This helped the city to bolster its economy in the worst period of its history when it was utterly isolated between two foreign powers, the Venetian Republic controlling the sea, and the Ottoman Empire controlling the mainland and was thus completely separated from its natural hinterland.

The periodically occurring Turkish incursions added an extra burden to the citizens of Split, including the Jewish community, i.e. the improvements of the city's fortifications

and also engagement in the armed resistance when needed. In the course of those critical years, the Jews found a way to supply the city with provisions at reasonable prices. While they also afforded support to the local hospital, some of their experienced physicians distinguished themselves through devoted assistance to the sick in the years of catastrophic epidemic diseases. This fact was equally appreciated by the people of Split and Venice.

The Jewish community in the city of Split grew suddenly larger when immigrants from Spain arrived in 16th century. While the total population ranged between five and ten thousand, the number of Jews varied from 150 to 300. Most of them were retailers, selling articles imported both from the western and eastern countries. Their occupations included weaving, tailoring, and sale of cloth or native garments worn by the mountain people in some parts of Dalmatia and Bosnia. They dealt in articles of food as well, a line of business not permitted to Jews elsewhere. According to an agreement with the Municipality, the Jews ran also a bank — an institution of great importance in a busy port and commercial city. Both civilian and military physicians and surgeons of Split earned particular reputation.

With the exception of Dubrovnik, an independent city-state, not subject to Venice, and Split, part of the Republic of Venice for several centuries, Jewish immigrants were not admitted to other cities on the Dalmatian coast. The treatment of Jews by the city authorities and the people of Split was not only a tolerant one, but outright friendly. In the absence of social narrow-mindedness, religious bigotry and molestation, the members of the Jewish community of Split had the feeling of security and protection, and they missed no opportunity to join forces with other citizens in order to add to the development and prosperity of the city.

There is only one recorded attempt made by some local merchants when, wanting to circumvent the Jewish competition in retail trade and tailoring, they formed a guild excluding Jews from it. The Jewish merchants, however, succeeded in having their privileges reaffirmed by the local and state authorities — the privileges they had been con-

ferred upon in the course of centuries in appreciation of their special merits, and their commercial activities continued unrestricted.

A separate Jewish quarter — ghetto — did not exist in the city of Split, and the members of the Jewish community enjoyed civil liberty, exercising their activities all over the city area, associating freely and on equal terms with other citizens (even as business partners) and with noblemen. In the late 18th century, however, toward the end of the Venetian rule, due partly to the influence of the clergy and partly to the general decay of the Venetian economy, a ghetto was introduced in Split, too. It was located in the north-western part of the former palace of Diocletian, where most of the city's Jews lived.

A sudden social and religious revival followed soon after the arrival of the Jewish immigrants from Spain. The still existing Synagogue was then adapted in a building (with no exterior decoration or mark to identify it) situated in the quarter where a major part of the colony lived, i.e. in the centre of the mediaeval city. The Synagogue was restored in the 18th century.

A Jewish cemetery was founded in 1573 when a special site (on the eastern slope of Mount Marjan) was appropriated by the Municipality for that specific pourpose. Having been used for four centuries, the cemetery represents a unique monument, being one of the oldest Jewish cemeteries known. Its attractive setting, on the wooded slope overlooking the city, makes the cemetery particularly picturesque.

Having culled a number of facts from documents found in the archives, the author illustrates the social, religious and cultural life of the Jewish community of Split during the Venetian rule.

The political and social disorder, accompanying the dissolution of the Venetian Republic, brought critical days to the Jewish colony. Before the arrival of the French troops, the reactionary elements in the city inveighed against the Jews, considering them to be adherents of the »godless Jacobins«, and led an armed crowd to attack the ghetto in 1797. Sensible citizens, however, succeeded in calming the excited people and to convince them of their error.

While the »Declaration of civil rights«, issued by the new administration established by the French, extended all the civil rights to the city's Jews, the Austrian administration, succeeding the French one in 1813, restricted some of those rights.

The relationship between the Jewish community and the native population of Split in the 19th century was mutually friendly and unbiased. Being notably industrious, the Jews used the resources at their disposal in order to promote commerce and industry in the latter half of the century when the importance of the once busy port of Split started declining, and when some wealthy Jewish families, giving preference to Trieste, the then growing Austrian port, left Split for good. Around the end of the 19th century, however, other Jewish families found refuge in Split while fleeing from Bosnia, then under Turkish domination, where conditions had become intolerable.

Valuable data, illustrating the 19th century life of the Jewish colony and its social and religious organizations has been culled from the surviving books belonging to Jewish families and documents belonging to the Jewish community, that escaped destruction by the Fascists during the occupation by the Italian forces in World War II.

Although numerically small, the Jewish colony made its presence felt not only in the economic area, but in the cultural field as well. In addition to their permanent Talmudic school, a Jewish private elementary school was opened in Split in 1817.

Three Jewish families, Mussafia, Jesurum, and Morpurgo are particularly noted for having given the city of Split outstanding men of letters.

Rabbi Jacob Mussafia prepared a Talmudic dictionary in Hebrew. His son, Abraham Adolfo Mussafia, born in Split in 1834, settled later in Vienna, Austria, where he distinguished himself as a prominent philologist. He taught at the University of Vienna for fifty years and published a number of treatises, dealing chiefly with the historic grammar of the Romance group of languages.

Another notable personality, whose activity was closely connected with the city of Split and Dalmatia in general,

was Vid (Vita) Morpurgo. In the 19th century power struggle between two Dalmatian political parties, one of them autonomist, but culturally leaning toward Italy, and the other unionist, attracted by the ethnically akin Croatia, Morpurgo did not hesitate to side with the people. He realized the positive value of the popular movement and understood the need for the economic development and cultural promotion of the Croat people in Dalmatia, neglected for centuries first by the Venetian and then by the Austrian administration. Devoted to the freely chosen cause, Morpurgo became one of its foremost activists in Split and Dalmatia at large. His bookstore became a meeting place of Dalmatian patriots, including also patriotic members of the clergy. A number of pamphlets, published by Morpurgo, played an important part in the national revival and the intense political struggle with the influential adversary. Two volumes of the »Dalmatian Almanac« (1859, 1861) were published by him, the first book of that kind in Dalmatia. Morpurgo's great experience as printer and publisher was of inestimable value when a newspaper (the »Narodni List«) was founded by a group of Croat patriots. He also became a contributor.

In order to help common townspeople and farmers — then highly dependent on wealthy landowners — Morpurgo founded a bank in 1869 to foster the economic independence of the farmer. The affairs of the bank (named Prva Pučka Dalmatinska Banka, i.e. The First Dalmatian People's Bank), were directed by him until his old age.

The Chamber of Commerce, under Morpurgo's leadership, promoted commerce and trade, endeavouring also to establish a basis for the industrialization of the area. He himself founded a family owned liqueur distillery, a modern wine cellar, and engaged in exploring the region for ores, operating later a coal mine, asphalt mine, and a brick kiln.

Vid Morpurgo died in 1911 and was buried in the old Jewish cemetery on Mount Marjan overlooking the city which he served with devotion, like his distant predecessor, Daniel Rodriga.

The life and activity of the Jewish colony in the period between the two World Wars are separately dealt with by the author. Besides being engaged in commerce and trade, its members became increasingly represented in the learned professions including medicine, law, engineering, economics, etc.

Documents important for the history of the Jewish community of Split, particularly those relative to Daniel Rodriga's activity, were collected and studied by Viktor Morpurgo. The author of the present paper is indebted to them for a number of facts. A novel, basing on autobiographical data, was published by Luciano Morpurgo, a Roman publisher and author. By his vivid nostalgic description of his young days spent in Split, the author attracted a number of admirers. In »Manhunt«, another book by this author, published after World War II, Luciano Morpurgo drew a sombre picture of the persecution of Jews by the Fascists.

As soon as Dalmatia, including also Split, were occupied by the Italian army in the early spring of 1941, dark days set in for the Jewish community of Split. The anti-Jewish feelings of the Italians, however, found a rather verbal outburst, and this did not prevent Jews fleeing from other parts of the dismembered Yugoslavia — then occupied by the German army — to find a haven in Split, where the refugees were aided by their local coreligionists who also found ways to help Jews interned in concentration camps.

A group of fanatical Fascists broke open the Synagogue in 1942, demolishing and plundering it. The furniture, archives, and ritual books were piled on a heap in the central city square and set on fire. The flames of that huge bonfire devoured invaluable material connected with the history of the Jewish community, while most of the sacred silver and vestments were stolen by the plunderers.

Harder times, however, were still to come. The real tragedy began with the occupation of Split by the German army, which followed the collapse of Fascism and surrender of Italy in 1943. Having already established close ties with the resistance movement during the occupation, younger Jews had left Split before it was taken by the German army, joining the partisan units operating in the woods and

mountains of Yugoslavia. Roughly a third of the Jewish community took part in the struggle for national liberation and, to honour those killed in action, a memorial tablet has been set up by the community.

The members of the Jewish colony who did not leave the city — mostly older people and children — were rounded up by the Germans, sentenced to forced labour and then sent to concentration camps from which they never returned. The total number of casualties was a high one indeed. Two thirds of the Jewish community lost their lives both in action and in concentration camps.

The surviving third returned to Split when the war torn country was finally liberated. While some members chose to emigrate to Israel, the remaining few joined forces with their co-citizens in the feverish postwar reconstruction effort and endeavour to promote the society of which they themselves have become an integral part.

English version by ŽIVKO VEKARIĆ

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. A Jewish pendant, dating from the Roman period, found at Salona (The Archaeological Museum, Split).
2. Jewish ceramic oil lamps from the Roman period, excavated at Salona.
3. A fragment of a Jewish sarcophagus from the Roman period, found at Salona (The Archaeological Museum, Split).
4. Tombstone once marking the grave of Malhos, a Syrian Jew who lived at Salona (The Archaeological Museum, Sofia, Bulgaria).
5. Split and its surroundings (17th century).
6. L. F. Cassas: A view of the city of Split and its Lazaretto (18th century)
7. J. Santini: A merchant and a naval craft plying the Adriatic ports in 17th century.
8. L. F. Cassas: The port of Split (18th century).
9. D'Andres: The ground plan and description of the Split Lazaretto (18th century).
10. An 18th century Venetian official paper issued to Jewish merchants.
11. The courtyard of the Split Lazaretto (19th century).
12. An 18th century document (»stampa«) issued in deffence of Jewish merchants.
13. One of the oldest extant document (»stampa«) referring to the Jewish community at Split.
14. A document (»stampa«), issued by a group of Christians at Split, disfavouring the local Jews.
15. A view of the interior of the Synagogue at Split.
16. Another view of the Split Synagogue.
17. Silver objects from the old Split Synagogue.
18. A Jewish marriage contract (»Khetubah«) preserved by the Morpurgo family.
19. Embroidery presented to the Synagogue by the Jesurum family.
20. Silver chanderliers in the Split Synagogue.
21. Silver objects in the Split Synagogue.
22. Silver (wallhung) candlesticks in the Split Synagogue.
23. Silver Khanukkias in the Split Synagogue.
24. A copy of the destroyed document, issued by the Municipality of Split, referring to the establishment of the Jewish cemetery on Mt. Marjan.
25. Ground plan of the Jewish cemetery on Mt. Marjan.

26. The Jewish cemetery on Mt. Marjan.
27. One of the tombstones in the Jewish cemetery on Mt. Marjan.
28. The Jewish cemetery at Split: graves where some notable Jews lie interred.
29. Probable position of the former Ghetto: the north-west part of the former Palace of Diocletian in Split.
30. Part of the imperial palace tower where one of the Ghetto gate was situated.
31. One of the two central streets in the former Ghetto (known at present as Bajamonti Street).
32. Statute of the Brethren of Charity.
33. Register of Jewish families.
34. Inventory of the destroyed documents, once belonging to the local Jewish Congregation's archives.
35. A Jewish Elementary School certificate issued to David Morpurgo (Split, 1823).
36. Vid Morpurgo.
37. The first Dalmatian Annual published in Split in 1859 by Vid Morpurgo (»Annuario Dalmatico«).
38. Vid Morpurgo's bookshop.
39. Vid Morpurgo's winery and liqueur distillery.
40. Bust in memory of Adolf Mussafia the philologist (University of Vienna, Austria).
41. Victor Morpurgo, C. E. (portrait; painted in oil by A. Franičević).
42. Antisemitic posters, made and attached to walls by the Italian Fascists (1941) while Dalmatia was occupied by the Italian army.
43. The leaders of the Jewish Congregation (1942), while saying farewell to orphaned children under their care, when the orphans were leaving for Italy.
44. The Jewish Temple in Split (1942), after its devastation by the Italian Fascists.
45. Pavement renewal in the city centre of Split; the damage was caused by the Fascist bonfire in 1942.
46. Mento Papo.
47. Albert Altarac.
48. Dr. Isidor Perera-Matić.
49. A placard, posted in public places by the Nazis and their »Ustasha«-Quislings (1943), announcing compulsory registration of all Jews living in Split.
50. Arrested Split Jews being deported in 1943.
51. On their way to internment camp: the arrested Split Jews at Metković.
52. Tina Morpurgo's selfportrait (1935).

POPIS SLIKA

1. Antički židovski privjesak iz Salone. (Arheološki muzej u Splitu.)
2. Antičke glinene židovske svjetiljke iz Salone.
3. Ulomak antičkog židovskog sarkofaga iz Salone. (Arheološki muzej u Splitu.)
4. Nadgrobni spomenik sirijskog Židova Malhosa, koji je živio u Saloni. (Arheološki muzej u Sofiji.)
5. Split i okolica u XVII stoljeću.
6. L. F. Cassas: Pogled na Split s lazaretom (XVIII st.).
7. J. Santini: Trgovačka i ratna lađa na Jadranu u XVII stoljeću.
8. L. F. Cassas: Splitska luka (XVIII st.).
9. D'Andres: Tlocrt i opis splitskog lazareta (XVIII st.).
10. Isprava mletačkog Vijeća mudrih splitskim židovskim trgovcima (XVIII st.).
11. Dvorište splitskog lazareta (XIX st.).
12. »Stampa«, isprava u obranu splitskih židovskih trgovaca (XVIII st.).
13. »Stampa«, isprava splitskih židovskih trgovaca. Prve sačuvane isprave.
14. »Stampa« splitskih kršćanskih trgovaca protiv Židova.
15. Unutrašnjost sinagoge u Splitu s otvorenim ehalom.
16. Ehal splitske sinagoge.
17. Srebrni predmeti u nekadašnjoj splitskoj sinagogi.
18. Ženidbeni ugovor (ketuba) splitskih obitelji: Porlitz—Jesurum.
19. Vezeni parohet u splitskoj sinagogi, dar obitelji Jesurum.
20. Srebrni svijećnjaci iz splitske sinagoge.
21. Srebrni predmeti iz splitske sinagoge (šadai i rimonim).
22. Srebrni zidni svijećnjaci iz splitske sinagoge.
23. Srebrni hanukia iz splitske sinagoge.
24. Potvrda splitske Općine o osnutku groblja na Marjanu. (Uništena)
25. Tlocrt židovskog groblja na Marjanu.
26. Židovsko groblje na Marjanu.
27. Nadgrobna ploča na židovskom groblju na Marjanu.
28. Grobnica uglednih pokojnika na židovskom groblju.
29. Vjerojatni položaj splitskog geta u sjeverozapadnom dijelu Dioklecijanove palače.
30. Dio Arnirove kule i položaj jednih od vrata geta.
31. Jedna od dvije središnje ulice splitskog geta. (Danas Bajamontijeva ul.).
32. Pravilnik Bratovštine milosrđa.
33. Matična knjiga židovskih obitelji u Splitu.
34. Knjiga inventara uništenih dokumenata arhiva Jevrejske općine u Splitu.
35. Svjedodžba Davida Morpurga Osnovne židovske škole u Splitu, 1823. godine.

36. Vid Morpurgo.
37. Prvi splitski časopis »Dalmatinski godišnjak« Vida Morpurga, 1859. godine.
38. Knjižara Morpurgo u Splitu.
39. Tvornica vina i likera Vida Morpurga.
40. Poprsje filologa Adolfa Mussafije na Sveučilištu u Beču.
41. Inž. Viktor Morpurgo. (Po slici A. Franičevića.)
42. Antisemitski plakati talijanskih fašista na kupalištu Bačvice 1941.
43. Ispraćaj prihvaćene djece bez roditelja iz Splita u Italiju 1942. god. sa upravom Jevrejske općine.
44. Židovski hram u Splitu nakon devastacije talijanskih fašista 1942. godine.
45. Obnova pločnika na Narodnom trgu s tragovima fašističke lomače.
46. Mento Papo.
47. Albert Altarac.
48. Dr Izidor Perera-Matić.
49. Njemačko-ustaški proglas obavezne prijave svih splitskih Židova 1943. godine.
50. Odvođenje uhapšenih splitskih Židova 1943. godine.
51. Splitski Židovi u Metkoviću, na putu za logore, 1943. g.
52. Tina Morpurgo: Autoportret, 1935.

SADRŽAJ

UVOD 5

ŽIDOVI U ANTIČKOJ SALONI 7

ŽIDOVI U SREDNJOVJEKOVNOM SPLITU . . . 13
Židovi u srednjem vijeku — Zueca — Sinagoga

SPLITSKI ŽIDOVI U PRVO DOBA MLETAČKE UPRAVE 23
Židovi u Mletačkoj republici — Naseljenje španjolskih Židova u Splitu

DANIJEL RODRIGA I OSNIVANJE SPLITSKE SKELE S LAZARETOM 31
Rodrigina nastojanja oko podizanja skele — Gradnja splitskog lazareta — Razvoj splitske skele

SPLITSKI ŽIDOVI U DRUGOM RAZDOBLJU MLETAČKE UPRAVE 55
Židovi u Mletačkoj republici — Židovi u Splitu — Trgovina — Ratovi s Turcima i obrana grada — Banka — Trgovina na malo — Krojači — Staretinari — Liječnici — Brojčano stanje i imena splitskih Židova — Organizacija židovske zajednice — Kultura, prosvjeta, jezik — Obilježavanje i odijevanje — Religija — Sinagoga — Groblje na Marjanu — Splitski get (Ghetto) — Mletački providur i splitski povjesničar o Židovima u Splitu

PAD VENECIJE I RAZDOBLJE FRANCUSKE UPRAVE 133
Splitski Židovi u anarhiji nakon pada Republike — Kratko razdoblje prve austrijske uprave — Francuzi u Splitu

SPLITSKI ŽIDOVI U DOBA AUSTRIJSKE UPRAVE 121
Trgovina i industrija — Odnos austrijske vlasti prema Židovima — Židovsko stanovništvo Splita u XIX stoljeću — Društvena organizacija i život — Karitativna djelatnost — Bratovština milosrđa i židovsko groblje — Sinagoga — Vjerski život i obredi — Svjetovna i vjerska škola — Kulturni doprinos

VID MORPURGO I NARODNI PREPOROD U SPLITU 159
U RAZDOBLJU IZMEĐU DVA RATA 167
Splitski Židovi u staroj Jugoslaviji — Trgovačka djelatnost — Kultura, znanost, umjetnost, književnost
RAZDOBLJE 1941—1945. 173
U vrijeme talijanske okupacije — Sudjelovanje splitskih Židova u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije (Autor: Dr Jaša Romano) — Njemačka okupacija i tragedija
POGOVOR 207
BILJEŠKE 209
UPOTRIJEBLJENI IZVORI I LITERATURA . . . 231
THE PLACE OF JEWS IN THE HISTORY OF THE CITY OF SPLIT 237
LIST OF ILLUSTRATIONS 247
POPIS SLIKA 249
SADRŽAJ 251